

ВІСНИК

ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ
Всесвітня історія. Історія України.
Історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

№ 8 (305)
листопад 2016

Засновано в лютому 1997 року (27)

Свідоцтво про реєстрацію:
серія КВ № 14441-3412ПР,
видане Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.

Збірник наукових праць внесено до переліку
наукових фахових видань України
(історичні науки)
Постанова президії ВАК України від 14.10.09 №1-05/4

Журнал включено до переліку видань реферативної бази даних
«Україніка наукова»
(угода про інформаційну співпрацю № 30-05 від 30.03.2005 р.)

Рекомендовано до друку на засіданні
Вченої ради Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(протокол № 5 від 25 листопада 2016 року)
Виходить двічі на місяць

**Засновник і видавець –
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор –

доктор педагогічних наук, професор **Курило В. С.**

Заступник головного редактора –

доктор педагогічних наук, професор **Савченко С. В.**

Випускаючі редактори –

доктор медичних наук, професор **Виноградов О. А.**,

доктор філологічних наук, професор **Галич О. А.**,

доктор педагогічних наук, професор **Горошкіна О. М.**,

доктор історичних наук, професор **Михальський І. С.**

доктор педагогічних наук, професор **Харченко С. Я.**

Редакційна колегія серії

«Всесвітня історія. Історія України.

Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни»:

Головний редактор –

Михальський І. С., доктор історичних наук, професор

Заступник головного редактора –

Гарнагіна С. О., кандидат історичних наук

Відповідальний секретар –

Радченко Н. М., кандидат історичних наук

Члени редакційної колегії:

Борисова О. В., доктор історичних наук, професор

Бублик О. І., кандидат історичних наук, доцент

Бурьян М. С., доктор історичних наук, професор

Ван Цзяфен, доктор історичних наук, професор

(Китайська Народна Республіка, провінція Чжензян)

Войцехівська І. Н., доктор історичних наук, професор

Гогохія Н. Т., кандидат історичних наук, доцент

Климов А. О., кандидат історичних наук, професор

Крюков В. Г., доктор історичних наук, професор

Морозова І. В., кандидат історичних наук, доцент

Набока О. В., кандидат історичних наук, доцент

Русанова М. І., кандидат історичних наук, доцент

Стрілець В. В., доктор історичних наук, професор

ЗМІСТ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Борисова О. В. Історіософські аспекти гуманістичної історіографії XV ст. _____	4
Педан Н. А. Держсекретар США В. Сьюард та французька інтервенція в Мексику (1861-1867 рр.) _____	15
Колеснікова К. А. Річард Мілхауз Ніксон: шлях до президентського крісла _____	21
Кожушко А. М. Діяльність Бутроса Бутроса-Галі в ООН: досягнення та недоліки (1992-1996 рр.) _____	32
Русанова М. І. «Вікторіанський імперіалізм» Джека Галлахера та Рональда Робінсона _____	38
Лавер О. Г. Біженці, вимушені переселенці та нелегальні мігранти – одна з основних проблем XXI століття _____	46
Гарькавченко К. Г. Політика США в Арктиці в першому-другому десятилітті XXI ст. _____	60

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Алтухов О. А. Становлення біржової справи та економічний розвиток українських земель у складі Російської імперії в XIX ст. _____	69
Бублик О. І. Радянський тоталітарний режим і легальна діяльність православного духовенства в Україні в 20-30-х рр. XX ст. _____	75
Куцов К. О. Діяльність карпатоукраїнських студентських товариств міжвоєнної Чехословаччини у сфері музичного та театрального мистецтва (1922-1938 рр.) _____	86
Скиба І. І. Головні етапи українсько-угорського міждержавного співробітництва у 1991-2016 рр. _____	96

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Крюков В. Г. Відомості вчених Арабського халіфату IX-X століть про територію Апеннінського півострова та населення Італії _____	106
Радченко Н. М. Основні види банківських операцій та їх відображення у звітній документації другої половини XIX – початку XX ст. _____	114
Торопцева А. І. Відображення постатей П. Скоропадського та С. Петлюри у мемуарах Шарля Дюброй _____	119
Нестеренко К. В. Діяльність громадських організацій української діаспори у Чехословаччині у 1920-1938 рр.: джерелознавчий аспект _____	126
Інформація про авторів _____	134

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 930"14"

О. В. Борисова

ІСТОРІОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ГУМАНІСТИЧНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ XV СТ.

У статті розкриваються особливості, новизна й оригінальність історіософських поглядів видатних італійських мислителів-гуманістів XV ст. Аналізується їхній внесок у розвиток історичної думки людства. Доводиться, що італійські гуманісти заклали підвалини події величезного цивілізаційного значення – зміни картини світу (гештальту) з ідеалістичної на матеріалістичну, що остаточно відбудеться тільки після наукової революції середини XVI – XVII ст., але що було б неможливим без повороту саме в основах філософії. Історіософські погляди Ф. Бьондо, Л. Бруні, П. Лета, Л. Валли, М. Фічино й стали одним чинників указанного повороту людської думки в основах філософії.

Ключові слова: гуманізм, історична думка, історіософія, філософія.

Актуальність дослідження. Термін «історіософія» походить від двох слів: історія – оповідь, розвідка і софія – мудрість, учення. Отже, це – «історична мудрість».

Ще з давніх часів люди зрозуміли необхідність у хаосі подій, плині повсякденності відшукати внутрішню логіку історичного процесу, зафіксувати тенденції, закономірності розвитку суспільства, виявити зв'язок між минулим, сьогоденням і майбутнім людства. Так поступово постала необхідність відповісти на кардинальні запитання: Що рухає історичний процес? Чи можна говорити, що історичний процес розвивається? І якщо так, то що є основою його розвитку? У

чому полягають сенс і мета історичного процесу? Відповідали на ці вузлові, доленосні запитання в різні часи залежно від рівня соціокультурного розвитку, світоглядних орієнтирів тощо. В античні часи історичний розвиток пов'язували з фатумом, долею, в середньовіччі – з Божим провидінням, в індустриальну епоху – зі впливом матеріальних чинників. Особливої актуальності історіософське бачення історичного процесу, майбутнього людства набуває нині, у період глибинних, глобальних змін. Пріоритетними є проблеми, що стосуються виживання, можливостей подальшого існування людського суспільства, зокрема проблема вичерпання багатьох природних ресурсів, зміни клімату, забруднення довкілля тощо. У таких умовах посилюються вкрай песимістичні, навіть есхатологічні настрої і апокаліптичні очікування. Тож вивчення історіософських поглядів мислителів минулого, які у свій час теж переживали чимало життєвих доленосних проблем, може допомогти сучасній людині розібратися у проблемах сьогодення, поставитися до них по-філософськи, спокійно, без впадання в песимізм.

Ступінь вивчення теми в науковій літературі. Уявлення італійських гуманістичних істориків XV ст. щодо історичного процесу вивчені наукою доволі глибоко і різнобічно. Правда, в історіографії домінує культурологіч-

ний підхід до даної проблеми, і це характерно як для західноєвропейської науки [1], так і для колишньої радянської [2]. Утім, таке явище є цілком об'єктивним, оскільки «титани Відродження» як такі, безумовно, зробили вражаючий за своїм змістом і наслідками внесок саме у світову культуру, всесвітньою ж історією, як відомо, до XVI ст. гуманісти цікавилися мало [3]. Це стосується й істориків. Їх хвилювала і посідала всі їхні помисли історія національна, насамперед, природно, – італійська [4; 5; 6; 7]. У цьому вони досягли значних успіхів, зокрема, створивши низку гарних історичних праць національними мовами, проявивши у тому свою неповторну оригінальність і сміливість [8].

Під поняттям «гуманісти» (humanista) розуміються ідеологи й теоретики Ренесансу – поети, філософи й історики, представники тих галузей знання, які взяли за об'єкт людину і все людське (studia humaniora, studia humanitatis), протиставились схоластичному вивченню світу горішнього (studia divina), тим сформувавши опозицію схоластиці, у тому числі й відносно розуміння історичного процесу. Остання, на наш погляд, занадто прямолінійно переносила реалії світу горішнього в земне людське життя, тому виникнення такої опозиції було явищем прогресивним і свідчило про початок формування нової парадигми в усіх науках, що вивчали людину, а відповідно, й у тих, що мали за предмет історію людства.

Неповторний світогляд гуманістів завжди привертав увагу вчених. Крім уже згаданих праць, назвемо роботи того ж Л. Баткіна [9], О. Горфункеля [10; 11], М. Гуковського [12], І. Данилової [13], Жака Ле Гоффа [14] та інших [15]. Вивчаються, перекладаються і видаються найважливіші праці гуманістів – як у повному вигляді, так і у фрагментах [16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25] та ін. Тим не менш, їхня спадщина з

часом привертає все більшу і більшу увагу дослідників – настільки оригінальною і цікавою вона виявляється. І тому кожне покоління істориків знаходить у ній щось своє – те, що проривається у нинішнє поза заборолу Його Величності ЧАСУ.

Головна проблема даної статті – історіософські уявлення тих представників гуманістичної історіографії XV ст., які здійснили найбільший вплив на процес становлення та змістовне наповнення ренесансного історизму.

Мета статті – виявлення унікальної оригінальності історіософських поглядів мислителів Ренесансу та встановлення актуальності цих поглядів для дослідників сьогодення.

Основний зміст дослідження. Сучасна концепція Ренесансу – заслуга Якоба Буркхардта, видатного швейцарського вченого, чия книга «Культура Ренесансу в Італії» (1860 р.) стала важливою подією в історіографії. Він ввів розуміння Ренесансу як всеохоплюючої революції в культурному розвитку Італії, що осяяла світлом Західну Європу і стала завершенням середніх віків. Така точка зору на Ренесанс існує й досі.

Гуманісти об'єднувалися у вільні співтовариства – так звані академії, щоб, як вважається, протистояти університетам, що залишалася бастіонами схоластики, тобто щоб скласти антитезу якомусь «середньовічному вченню». Але така опозиція, на наш погляд, була не досить коректною, бо «середньовічними вченими» були й Абельяр і той же Бернар з Клерво, тим більш, що у висловах гуманістів, які наводяться в літературі в якості їх кредо, ми знаходимо все ті ж постулати університетської культури. Тож тут було ще щось, на що сучасні вчені ще не звертають належної уваги.

Трактат Петро Паоло Верджеріо «Про благородні вдачі й вільні науки» (1402 р.)

та його листування по праву вважаються маніфестом гуманізму, і в ньому міститься велика повага до ученості. І тут важливим нам уявляється спостереження Л. Баткіна щодо того, що гуманісти об'єднали поняття «час» і «ученість», завдяки чому «час гуманістів» перетворився в особливе історико-культурне явище [5]. Вихід на фундаментальну світоглядну проблему часу видно, звідки й витікала відома велика увага гуманістів до проблем історії та культури.

Тож можна з упевненістю стверджувати, що гуманісти зовсім не були апріорно ворожі університетській культурі, адже не випадково Падуанський, Болонський, а згодом і Флорентійський університети були включені в гуманістичний рух. Постулати університетської культури не викликали в гуманістів заперечень (вони критикували тільки форми їх виразу) тому, що вони самі були плоть від плоті цієї культури. Але поступово вміння витончено висловлюватися стало давати свої плоди, і першою перемогою італійської красномовності над паризькою схоластиком стало перенесення папського престолу з Авіньйону до Риму. Так культура явно перемогла політику і показала, що, як би там не було, а у фундаментальних політичних питаннях саме вона є визначальною, а не політична технологія. Це був вищий клас геополітики! Браво.

Ще одним тріумфом гуманістичної риторики була перемога пап у їхній жорсткій боротьбі з соборним рухом (що саме є, на жаль, темою окремою). Церква, як і раніше, давила особистість, а тому мала намір і використовувала-таки досягнення тих же гуманістів у своєму власному інтересі. Безумовно, гуманісти з їхнім гарним знанням латинської мови не тільки складали в Римській курії документи та промови, але дехто з них навіть

зробив прекрасні кар'єри, ставши кардиналами, а то й папами (Миколай V, Пій II). Однак, то були одиниці. Критика традиційної науки – все ж таки час пізніший, ніж ми розглядаємо, у XV ст. ж мова йшла про гуманістичне перетворення університетських програм, а зовсім не про відмову від старовинної думки, що «тільки мудрець – людина» (Жан де Бовель). Але вектор розвитку західноєвропейського інтелектуалізму саме від гуманістів розвернувся на напрям «від кліриків до клерків», на чому виникне відомий тип європейської бюрократії, що не можна не відзначити.

Усі ці мислителі були дуже різними як за предметом своїх занять, так і в своїх політичних та ідеологічних орієнтаціях [6, с. 179], але існує те єдине, що всіх їх об'єднує, а конкретно: **світорозуміння**, стрижнем якого є спосіб мислення, що вже входить у площину парадигми картини світу (або гештальту), що фокусується в самому менталітеті людини.

Сама структура мислення діячів Відродження була гуманістичною, заснованою не на жорсткій вихідній логіці, а на пошуку істини і спілкування, визнанні спілкування істиною, що, власне, й складало суть *діалогічності ренесансного мислення*. Вони весь час намагалися з кимсь говорити – чи-то один з одним, чи-то з кимсь більш високим, далеким, відстороненим, але дуже жаданим до діалогу. Ризикнемо припустити, що ренесансний діалог усіх відомих нам гуманістів вівся не будь з ким, а саме з Богом. І нехай цей діалог мав місце тільки у їхній власній свідомості – та хоч і так (утім, ніхто не зможе довести, що це відбувається якось інакше), але він був і мав за наслідок їхні знамениті праці. І вже цим самим цей їхній символічний діалог є надзвичайно цінним для культури, цивілізації, філософії, історіософії тощо, тобто для людства взагалі – у куль-

турному сенсі людства, безумовно, а не для шоу-бізнесу чи чогось подібного.

Слід відзначити, що уявлення про історію, притаманні гуманістам, благополучно співіснували в їхній свідомості з роздумами щодо фундаментальних світоглядних категорій, через що їх від цього неможливо відділити (та й чи треба?..). Загальною ж рисою гуманістичної історіографії було те, що тематика творів цих авторів до XVI ст. була переважно локальною і національно обмеженою, всесвітньою ж історією як такою вони на відміну від середньовічних хроністів майже не займалися. Таке явище можна пояснити двома причинами:

1) узявши за мету відродити античну культуру і у зв'язку із цим наслідуючи античну літературну традицію, гуманісти давали в роботах *тільки політичну історію*;

2) притаманне гуманістам прагнення до наслідування Античності формувало прихильне ставлення до латинської мови, бажання її відродити в первинному, античному вигляді, але головні свої зусилля вони спрямували на написання творів народною мовою (перш за все – італійці італійською), що, безумовно, слід віднести до їхніх найбільших заслуг.

Тому увага гуманістів переважно до національної історії була органічною, як також і увага до проблем культури. По цій тематиці вони писали окремі твори – або біографічного жанру, або історико-географічного змісту (на кшталт «Ілюстрованої Італії» Флавіо Бьондо [3, с. 241-242]).

Отож, можемо побачити зсув історичного мислення гуманістів саме в бік історіософії, в якій національна, національно-політична історія має визначальне значення.

У такому разі інтерес гуманістів до проблем теорії історичного процесу (філософії історії) був цілком органіч-

ним. І ось Леонардо Бруні Аретіно в Proemium до «Історії флорентійського народу» (у 12-ти кн.), яка отримала в науці назву «Маніфесту гуманістичної історіографії», підкреслює значення історичних робіт, як з-за виховної цінності історії, так і з-за того, що «розумна людина» повинна знати походження і долю своєї родини, а ще через те, що «знання історії дає велике задоволення» [20, р. 248].

І вже у 1-й книзі цієї праці Л. Бруні проявляється відмінність його підходу до історичної події у порівнянні з середньовічним хроністом – він чітко виокремлює факт (занепад і загибель Римської держави і початок нової епохи) і шукає його причину (називає їх кілька). Висновок у нього – помітно прагматичний: загибель Риму дала можливість розвитку міських комун, а саме вони (а не середньовічна імперія Оттонів, «німецьких варварів» – за його визначенням) пробудили після 1000-літнього сну Італію до нової державної й культурної епохи. Решта книг присвячена виключно історії Флоренції. І тут він велику увагу приділяє внутрішньому становищу держави, що пояснює так: «Знання внутрішнього стану не менш важливе, ніж зовнішніх війн» [20, р. 253].

Тож бачимо, що Бруні розробив ніщо інше, як **новий історичний метод**. І саме в даному відношенні його робота – дуже цінна. Так наявно проявилось те, як новий спосіб мислення породив зміну метода дослідження, а то вже лежало в площині не історіософії, а історичної епістемології.

Історичній школі Л. Бруні, яку О. Вайнштейн назвав (зберігаємо лексику джерела) «політико-реторичною» [3, с. 255], було притаманне розуміння історії не як науки, а як галузі риторики, в якій історія, яку її представники трактували як «учительку життя», тісно змикалася з політичною

публіцистикою та пропагандою. У ній вони й шукали рецептів тогочасної політичної діяльності. Тим не менш, така трактовка історії і була саме *історіософською*, і заслугою Бруні в цьому відношенні було утвердження цінності патріотизму та республіканізму [20].

У роботах Л. Бруні знайшла чіткий вираз його прихильність популанській демократії і негативна постава щодо олігархії нобілітету, що помітно не тільки в названій вище його роботі, яка була вже підсумком його творчості, а й у «Прославленні міста Флоренції», трактаті «Про Флорентійську державу» (написана грецькою мовою), «Коментарях до подій свого часу», що охоплювали період 1378-1440 рр. Для історіософських поглядів Л. Бруні характерне не тільки бачення Флоренції як цитаделі республіканізму в Італії, а й розуміння історичної традиції: він бачить у ній прямого спадкоємця римських республіканських чеснот часів Античності, у чому особисто ми бачимо прояв Ідеї Риму в італійському гуманізмі, яка була характерною для західноєвропейської середньовічної релігійно-політичної думки [26], а це вже чітко лежало у площині історіософії.

Однак Л. Бруні скоріш є прихильником аристократичної республіки, що проявилось уже в його трактаті «Про Флорентійську державу», а в «Історії флорентійського народу» він уже чітко, заперечуючи претензії на верховенство в державі з боку знаті й верхівки популанства, виступає проти пріоритету «вбогого народу» [23]. Тим не менш, принципи рівності, свободи і демократії він розглядає як природно притаманні людському суспільству, у зв'язку з чим одним із перших серед гуманістів звертає велику увагу на моральну філософію (куди включає й політичну теорію), важливу в справі громадянського виховання.

У історіософському сенсі цінною є його громадянська етико-політична доктрина, яка міцно опиралась на античну традицію. У обширній передмові до «Нікомахової етики» Арістотеля під назвою «Вступ до науки про мораль» Л. Бруні виклав визначення поняття вищого блага та інших категорій моральної філософії [23]. Інтерес до моральної філософії відмітимо, бо вона зіграє велику роль у зміні середньовічної парадигми історичного процесу, що її заклав ще у V ст. Аврелій Августин, і тут, як бачимо, відбувається закладка її підвалин. Цінними в історіософському сенсі є й думки Леонардо Бруні щодо мети науки – служити людям і суспільству в цілому.

Історичній школі Л. Бруні певною мірою протистояв напрямок, названий О. Вайнштейном «ерудитською школою» [3, с. 255], який представляли Флавіо Бьондо, Помпоній Лето і Лоренцо Валла. Їм притаманне більш науково-дослідницьке розуміння історії, увага до вироблення критичних засобів дослідження джерел, залучення речових залишків на додаток до писемних, перші спроби філологічного аналізу тексту джерела тощо.

Утім, незважаючи на протистояння, *обидві школи репрезентували прагматичну історіографічну традицію* – на відміну від парадигматичної, яка в цей час, будучи втіленою на християнському геопросторі насамперед у схоластиці, терпіла крах. І таке явище було цілком об'єктивним: відродження спадку Птолемея і Арістотеля після 1000-літнього забуття, що було зроблене на решті самою Християнською церквою, неминуче вбивало все, що було створене під впливом Платона, неоплатоніків, Кузьми Індикоплова та ін., а то були засади саме парадигматичної історіографічної традиції, яка, витікаючи з учення Полібія та його учня Ефора, домінувала на християнському цивілізаційному просторі ще з часів Аврелія Августина (V ст.).

У вказаній вище «ерудитській школі» особливо виділимо працю «Три декади історій від падіння Римської імперії» Ф. Бьондо, яку він почав від 410(412) р. і закінчив 1440 р., що майже збігається з тими хронологічними межами Середньовіччя, які почали вводитися в історіографію лише в кінці XVII ст. (завдяки Х. Келеру /1637-1707/). Отож, Ф. Бьондо належить заслуга виділення середніх віків у особливий період історії, і його називають *першим медієвістом* [3, с. 262] (проблема вивчена [27]).

Вироблення ж змістовних понять і категорій історичного процесу – важлива функція історіософії. Сюди ж відноситься і встановлення об'єктів та структур історичного процесу, у зв'язку з чим відмітимо те, що Бьондо, попри всю його повагу до джерела як носія інформації, застосовує до нього раціоналістичний підхід, а тому всі легенди і дива, хоч би вони були засвідчені найбільш достовірним джерелом, відкидає беззастережно. Використання ж Бьондо в ході історіописання сучасних йому документальних джерел – деяких папських документів, листів тощо, чітко ввело в гуманістичну історіографію елемент політичної історії, що теж є складовою історіософського осмислення історичного процесу.

Проте головним все ж таки треба вважати розробку Бьондо **критичного метода** в аналізі історичного джерела. Цей напрямок у подальшому розвивав його учень Помпоній Лето – видатний римський гуманіст молодшого покоління. Ряд дослідників відзначали той факт, що Лето багато мандрував, зокрема, він був у «Скіфії», доходив до Дніпра й гирла Дону, відвідав Тану, вивчив руську мову.

Його думки про мешканців наших земель важливі з точки зору проблеми їх етногенезу [3, с. 265], що є важливою складовою історіософського

бачення розвитку людства. Але відмітимо й цікаву географію його мандрів – «Скіфія» в усій її повноті. Зважаючи на виявлене нами особливе сакральне значення географічного регіону «Танаїс I – Танаїс II» (Сіверський Донець – Дон) [26], можна сказати, що відоме захоплення гуманістами давніми астрологічними вченнями в його особі далось, вважаємо, взнаки саме тут – їздив, очевидно, на власні очі пересвідчитися про важливість вказаних теренів у, ми б сказали, космічній історії людства. Але він єдиний з гуманістів цікавився історією скіфів, готів і слов'ян [3, с. 265], що є переконливим свідченням того, що гуманісти в цілому, по великому рахунку, не цікавилися історією інших народів крім власного – італійського. І в даному зв'язку ми особливо виділяємо його серед гуманістів і розуміємо його потяг «назад – до давньої простоти» на противагу риторичним, стилістичним прикрасам творів гуманістів. Не випадково саме у нього ми знайдемо найкраще розуміння причин загибелі Римської імперії. Крім того відмітимо його розуміння важливості титулятури – так, він чітко зазначає, що з низложенням Ромула Августула у 476 р. «титул Августів зник на Заході» [3, с. 266]. Ось він, можливо, й шукав у «Скіфії» того, де ж цей титул міг мати продовження.

П. Лето, як і до нього Л. Валла, був переконаний у підложності «донації» Константина I. Для нього справжньою спадкоємицею імперії Цезарів і Августів була тільки Східна Римська імперія, імперію ж Оттонів він не згадує жодним словом, тим якби підкреслюючи, що вона не має жодного відношення до справжнього Риму. «Він формулює свою точку зору настільки чітко, – пише О. Вайнштейн, – що його можна назвати попередником Гібона навіть з більшою підставою, ніж Ф. Бьондо» [3, с. 266].

Негативне ставлення до «Священної Римської імперії німецької нації» було загальним для всіх італійців-гуманістів, але розуміння величезної ваги Східної Римської імперії у справі продовження життя **Ідеї Священного Риму**, яка мала визначальне історіософське і геополітичне значення в часи Середньовіччя, зрозумів повною мірою, здається, тільки Помпоній Лето. Усі інші бачили в ролі спадкоємця передовсім свою Італію. Патріотично, але з історіософської точки зору – неправильно. Роль же «Скіфії» як такої Лето або так і не зрозумів, або замовчав, що для його часу має своє пояснення: італійцю-католику зовсім не було ніякого сенсу підвищувати вагу геополітичних претензій поляків-католиків у Європі, які в його час уже вели боротьбу за землі «Скіфії» (місійного терену апостола Андрія Первозванного).

Найбільшого ж виразу історіософські підходи до історичного процесу в час гуманістів знайшли у творах Лоренцо Валли, який був філологом, але, як переконливо довів Франко Гаєта, всі його філологічні праці були історичними за задачами й характером дослідження [3, с. 268]. Ставлення його до Біблії, наприклад, було критичним, але її авторів він проголосив істориками. Вважається, що він так зробив тому, що мав пристрасне бажання підняти на найвищий щабель авторитет історика в очах сучасників. Немає заперечень, і поважне ставлення до попередників з боку Валли відмітити необхідно, що характерно саме для серйозних учених. Свої ж заняття філологією, найперше латинською, він розглядав як історико-культурне і при тому ще й патріотичне завдання, у чому проявляється його історіософський підхід до науки як важливої складової у справі еволюції суспільства. Але для Валли все ж таки історія культури була важливіше історії політичної, тому, на наш

погляд, він був більш «цивілізаційник», ніж історіософ. Ученість же він шанував особливо, підкреслюючи її роль у піднесенні культури й величі римського народу (прояв історіософської Ідеї Риму бачимо й тут), що лежить у площині загальних рис ренесансного гуманізму.

Критичний дар Л. Валли особливо проявився в його роботах з моральної філософії (діалог «Про насолоду»), в критиці Біблії («Примітки до Нового Заповіту»), у чому він передував Еразму Роттердамському, а найбільше – у трактаті «Про брехливе й видумане даріння Константина» (1440 р.) [25], який став блискучим зразком історичної критики й одночасно пристрасним політичним памфлетом. Сумніви в автентичності «донації» висловлювалися й раніше, зокрема кардиналом Миколою Кузанським [3, с. 270], але так, як Валла обрушився на цей документ, на таке не наважувався ніхто до нього.

Критика «донації» базувалася ним головню на філологічних аргументах, про що багато написано. Ми ж відмітимо ті історіософські підходи Валли, які наявно проступили у вказаній його роботі. Він не обмежився критикою самого документу, а висловив ще й цілу низку радикальних політичних думок, спираючись саме на досвід історії, що вже лежить в площині історіософії. Маємо на увазі передовсім його виступ проти влади духовенства й царів, проти загарбницьких війн як таких, що ведуть до рабства народу, що противно закону природи, і нарешті – проголошення ним права будь-якого пригнобленого народу на здобуття свободи силою. Духовна, політична й особиста свобода – найвища цінність, як бачимо.

Для національно-політичної історії ж особливо цінною є думка Валли щодо того, що, якщо навіть допустити, що Константин віддав таки папам Захід ра-

зом із Римом, то імператор не мав права розпоряджатися тим, що є надбанням тільки римського народу, а папа в такому разі не мав права такий дар приймати. Тут – і моральна філософія, й історіософія, і підхід до розуміння народу як рушія історичного процесу й активної сили в історії [25].

Наслідки цієї роботи для Валли відомі – його ледве не спалили на вогнищі. Тільки король відмінив відповідне інквізиційне рішення [28]. Валла зміг повернутися до Риму і клопотанням кардинала М. Кузанського був призначений апостольським секретарем та університетським лектором. Виголошуючи ж похвальне слово Фомі, що він, безумовно, робив під тиском, адже терпіти не міг схоластики, Валла не відмовив собі в задоволенні вцент розкритикувати Арістотеля та його схоластичних коментаторів, чим наразився знов на гнів слухачів-богословів [3, с.273]. Учнем Валли був видатний мислитель Еразм Роттердамський, який і спопуляризував його праці серед учених Західної Європи.

Важливо відмітити й те, що гуманісти, виказавши у своїй опозиції схоластиці явне відсторонення від проблем «небесної матерії», здійснили секуляризацію не тільки релігії, а й історії, яка в їх роботах відірвалася нарешті від теології і стала глибоко світською галуззю знання, в якому домінуючим стає пошук природних причин подій. Коли ж такі причини здавалися їм недостатніми, вони зверталися до поняття «фортуна», яке у них постає не зв'язаним ні з добродієм, ні з будь-якими моральними якостями. Але гуманісти дане поняття ще теоретично не опрацювали, таку роботу здійснив тільки в XVI ст. Ніколо Макіавеллі (1497-1512 рр.).

Однак повністю секуляризувати своє мислення їм не вдалося – так, секуляризуючи релігію, вони одночасно

сакралізували культуру, тому не випадково Марсіліо Фічіно (1433-1499 рр.) запаливав лампаду перед бюстом Платона. Але ренесансне мислення було сенсорним мисленням, а в його «обіймах» повна секуляризація й неможлива. Спосіб ренесансного мислення невіддільний від онтології – від уявлень про рух історичного часу, Космос, Бога, місце людини у світі, що й надавало йому виразного романтизму, релятивізму, неповторної своєрідності.

Бачення історії гуманістами, безумовно, відрізняється чудесною оригінальністю, що було вповні органічним, адже надзвичайно оригінальним був сам Ренесанс. І оригінальність ця виражалася у *перехідності*. Ренесансна культура пояснювала себе, виходячи з себе самої, і ренесансне історичне мислення намагалось пояснити історію (перш за все національну), виходячи з неї самої, звідси – увага до джерела, метода, теорії історії тощо. *Перехідність* історичної думки часів Ренесансу виражалась саме в оригінальності, а не в сполуці середньовічного і новоевропейського, «старого» з «новим». Гуманіст уперше зіштовхував різні культури, не збігаючись при тому з жодною з них, тим самим виробляючи свою власну суб'єктивність. Ренесанс, критикуючи Середньовіччя, сам стояв коренями на ньому, всмоктуючи його історичну силу, без якої б зникла сама неповторність Відродження.

Саме тому визволення мислення повинно було залишитися неповним, а перехід – незавершеним, але інакше сама епоха не стала б «перехідною». Зате перехідність так набула цілісності й самоцінності, насамперед, як перехід до величезних духовних трансформацій, які вже визрівали. Безумовно, правий Л. Баткін, що синтеза є «величним ніщо», пустотою, тому Платон є у

сто раз глибшим, тоншим і оригінальнішим, ніж гуманісти, а поруч із Сократом вони виглядають як школярі [5, с. 209, 214], але ж спосіб мислення у них – **протилежний**, тому їх і не можна ставити поруч: Сократ був спрямований усередину себе, гуманісти ж, навпаки, активно засвоювали зовнішній світ. Вони тільки копіювали античність, тому платонівський діалог безсмертний, а гуманістичний – читають переважно тільки спеціалісти.

Однак, справедливості заради слід сказати, що саме гуманісти здійснили великий переворот у світогляді – **перегорнули в його фундаментальних основах думку навпаки**, а «дзеркальність» думки в засадах парадигми історичного процесу – важлива ознака саме нових епох.

Крім того, вони відкрили, що історія дискретна й цілісна одночасно, і то був великий прорив у формуванні нового мислення, що вже має певне відношення і до філософії, і до філософської оригінальності, хоча Б. Рассел, наприклад, уважав, що «гуманісти XV ст. були занадто захоплені вивченням Античності, щоб бути в змозі створити щось оригінальне в області філософії» [29, с. 519].

Отже, на нашу думку, саме в останньому викладеному нами положенні треба шукати весь сенс «найзначнішого перевороту з усіх, пережитих до того часу людством», яким вважається Ренесанс. Гуманісти заклали підвалини події величезного цивілізаційного значення – зміни картини світу (гештальту) з ідеалістичної на матеріалістичну, що станеться після наукової революції середини XVI-XVII ст., і що було б неможливим без повороту саме в основах філософії. Тому глибоке вивчення генези їх філософських поглядів, часово-просторових уявлень (особливо їх уявлень щодо неоднорідності простору), які лежать в основі істо-

ричного мислення, у науковому сенсі є надзвичайно важливим і актуальним.

Література

- 1. Мор Х.** «Ренесанс» и Ренесанс. Рецепция древней культуры в средние века как всемирно-историческая проблема (тезисы) / Х. Мор // Средние века. – М.: Наука, 1976. – Вып. 40. – С. 184-199 / Mor H. «Rennesans» i Rennesans. Retseptsiya drevney kulturyi v srednie veka kak vseмирно-istoricheskaya problema (tezisy) / H. Mor // Srednie veka. – М.: Nauka, 1976. – V. 40. – S. 184-199; **2. Античное** наследие в культуре Возрождения / Ред. колл. В. И. Рутебург (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1984. – 285 с. / Antichnoe nasledie v kulture Vozrozhdeniya / Red. koll. V. I. Ruteburg (otv. red.) i dr. – М.: Nauka, 1984. – 285 s.; **3. Вайнштейн О. Л.** Западноевропейская средневековая историография / О. Л. Ванштейн. – М.-Л.: Наука, 1964. – 474 с. / Vaynshteyn O. L. Zapadnoevropeyskaya srednevekovaya istoriografiya / O. L. Vanshteyn. – М.-Л.: Nauka, 1964. – 474 s.; **4. Барг М. А.** Эпохи и идеи. Становление историзма / М. А. Барг. – М.: Мысль, 1987. – 348 с. / Barg M. A. Epohi i idei. Stanovlenie istorizma / M. A. Barg. – М.: Myisl, 1987. – 348 s.; **5. Баткин Л. М.** Итальянские гуманисты: стиль жизни и стиль мышления / Л. М. Баткин. – М.: Наука, 1978. – 199 с. / Batkin L. M. Italyanskiye gumanisty: stil zhizni i stil myshleniya / L. M. Batkin. – М.: Nauka, 1978. – 199 s.; **6. Баткин Л. М.** Итальянский гуманистический диалог XV века / Л. М. Баткин // Из истории культуры средних веков и Возрождения / Отв. ред. В. А. Карпушин. – М.: Наука, 1976. – С. 175-221 / Batkin L. M. Italyanskiy gumanisticheskii dialog XV veka / L. M. Batkin // Iz istorii kulturyi srednih vekov i Vozrozhdeniya / Otv. red. V. A. Karpushin. – М.: Nauka, 1976. – S. 175-221; **7. Немилов А. Н.** Немецкие гуманисты XV века / А. Н. Немилов. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1979. – 167 с. / Nemilov A. N. Nemetskie gumanisty XV veka / A. N. Nemilov. – L.: Izd-vo Leningradskogo un-ta, 1979. – 167 s.; **8. Баткин Л. М.** Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности / Л. М. Баткин. – М.: Наука, 1989. – 272 с. / Batkin L. M. Italyanskoe Vozrozhdenie v poiskah indivi-

- dualnosti / L. M. Batkin. – М. : Nauka, 1989. – 272 s.; **9. Баткин Л. М.** Утопия всемирной монархии у Данте (К вопросу о социально-политических взглядах Данте) / Л. М. Баткин // Средние века. – 1958. – Вып. XI. – М. : АН СССР. – С. 76-105 / Batkin L. M. Utopiya vseмирnoy monarhii u Dante (K voprosu o sotsialno-politicheskikh vzglyadah Dante) / L. M. Batkin // Srednie veka. – 1958. – V. XI. – М. : AN SSSR. – S. 76-105;
- 10. Горфункель А. Х.** Гуманизм и натурфилософия итальянского Возрождения / А. Х. Горфункель. – М. : Мысль, 1974. – 359 с. / Gorfunkel A. H. Gumanizm i naturfilosofiya italyanskogo Vozrozhdeniya / A. H. Gorfunkel. – М. : Myisl, 1974. – 359 s.;
- 11. Горфункель А. Х.** Философия эпохи Возрождения / А. Х. Горфункель. – М. : Высш.шк., 1988. – 368 с. / Gorfunkel A. H. Filosofiya epohi Vozrozhdeniya / A. H. Gorfunkel. – М. : Vyssh. shk., 1988. – 368 s.;
- 12. Гуковский М. А.** Итальянское Возрождение / М. А. Гуковский / Под ред. А. Н. Немилова, А. С. Кантар-Гуковской. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1990. – 618 с. / Gukovskiy M. A. Italyanskoe Vozrozhdenie / M. A. Gukovskiy / Pod red. A. N. Nemilova, A. S. Kantar-Gukovskoy. – L. : Izd-vo Leningradskogo un-ta, 1990. – 618 s.;
- 13. Данилова И. Е.** О категории времени в живописи средних веков и Раннего Возрождения / И. Е. Данилова // Из истории культуры средних веков и Возрождения / Отв. ред. В. А. Карпушин. – М. : Наука, 1976. – С. 157-174 / Danilova I. E. O kategorii vremeni v zhivopisi srednih vekov i Rannego Vozrozhdeniya / I. E. Danilova // Iz istorii kulturyi srednih vekov i Vozrozhdeniya / Otv. red. V. A. Karpushin. – М. : Nauka, 1976. – S. 157-174;
- 14. Ле Гофф Жак** Цивилизация средневекового Запада: пер. с фр. / Ле Гофф Жак / Послесл. А. Я. Гуревича. – Сретенск : Межконфессион. ц-р историко-философск. исследований Толедо, 2000. – 370 с. / Le Goff Zhak Tsivilizatsiya srednevekovogo Zapada: per. s fr. / Le Goff Zhak / Poslesl. A. Ya. Gurevicha. – Sretensk : Mezkhonfession. ts-r istoriko-filosofsk. issledovaniy Toledo, 2000. – 370 s.;
- 15. Итальянское Возрождение:** Сб. ст. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1986. – 142 с. / Italyanskoe Vozrozhdenie: Sb. st. – L. : Izd-vo Leningradskogo un-ta, 1986. – 142 s.;
- 16. Антология мировой философии:** в 4 т. – Т. 1. – Ч. 2. – М. : Мысль, 1969. – 577 с. / Antologiya mirovoy filosofii: v 4 t. – Т. 1. – Ch. 2. – М. : Myisl, 1969. – 577 s.;
- 17. Итальянский гуманизм эпохи Возрождения:** Сб. текстов / Пер с лат. и комм. Н. В. Ревякиной и др. Вст ст. и ред. С. М. Стама. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1984. – Ч. 1. – 239 с. / Italyanskiy gumanizm epohi Vozrozhdeniya: Sb. tekstov / Per s lat. i komm. N. V. Revyakinoy i dr. Vst st. i red. S. M. Stama. – Saratov : Izd-vo Saratovskogo un-ta, 1984. – Ch. 1. – 239 s.;
- 18. Alberti L. B.** Della famiglia / L. B. Alberti // Opere volgari. – Bari : PP, 1960. – Vol. 1.– P. 168-170 / Alberti L. B. Della famiglia / L. B. Alberti // Opere volgari. – Bari : PP, 1960. – Vol. 1.– P. 168-170;
- 19. Боден** // Антология мировой философии: в 4 кн. – М. : Мысль, 1969. – Т. 2. – С. 141-147 / Boden // Antologiya mirovoy filosofii: v 4 kn. – М. : Myisl, 1969. – Т. 2. – S. 141-147;
- 20. Bruni L.** Laudatio urbis Florentiae / L. Bruni // Baron H. From Petrarch to Leonardo Bruni. – Chicago, 1968. – P. 235-263 / Bruni L. Laudatio urbis Florentiae / L. Bruni // Baron H. From Petrarch to Leonardo Bruni. – Chicago, 1968. – P. 235-263;
- 21. Бьондо Ф.** // <http://www.nsu.ru/filf/rpha/papers/period/greenred-w.htm>. – Режим доступа: 24.03.2016 / Bondo F. // <http://www.nsu.ru/filf/rpha/papers/period/greenred-w.htm>. – Rezhim dostupu: 24.03.2016;
- 22. Вала Лоренцо.** Об истинном и ложном благе. О свободе воли / Вала Лоренцо / Отв. ред. А. Х. Горфункель. – М. : Наука, 1989. – 474 с. / Vala Lorentso Ob istinnom i lozhnom blage. O svobode voli / Vala Lorentso / Otv. red. A. H. Gorfunkel. – М. : Nauka, 1989. – 474 s.;
- 23. Леонардо Бруни** // <http://renaissans.rchgi.spb.ru/b14.htm>. – Режим доступа: 24.03.2016 / Leonardo Bruni // <http://renaissans.rchgi.spb.ru/b14.htm>. – Rezhim dostupu: 24.03.2016;
- 24. Лоренцо Вала.** О наслаждении / Лоренцо Вала // Антология мировой философии: в 4 кн. – М. : Мысль, 1969. – Т. 2. – С. 78-85 / Lorentso Vala. O naslazhdenii / Lorentso Vala // Antologiya mirovoy filosofii: v 4 kn. – М. : Myisl, 1969. – Т. 2. – S. 78-85;
- 25. Lorenzo Valla** // <http://renaissance.rchgi.spb.ru/rus.htm>. – 10 к. – Режим доступа: 24.03.2016 / Lorenzo Valla // <http://renaissance.rchgi.spb.ru/rus.htm>. – 10 k. – Rezhim dostupu: 24.03.2016;

26. Борисова О. Генеза наукової парадигми історичного процесу в середні віки (V-XV ст.) / О. Борисова. – Луганськ: Альма матер, 2005. – 456 с. / Borisova O. Geneza naukovoyi paradigmi Istorichnogo protsesu v seredni viki (V-HV st.) / O. Borisova. – Lugansk: Alma mater, 2005. – 456 s.; **27. Denis Hay.** Flavio Biondo and The Middle Ages / Denis Hay // Proceeding of the British Academy. – 1959. – № 45. – P. 97-128 /; **28. Хоментовская А. И.** Лоренцо Валла / А. И. Хоментовская. – М.-Л.: Наука, 1964. – 148 с. / Homentovskaya A. I. Lorentso Valla / A. I. Homentovskaya. – M.-L.: Nauka, 1964. – 148 s.; **29. Рассел Бертран.** История западной философии: В 3 кн. – 3-е изд., исп. / Рассел Бертран / Подг. текста В. В. Целищева. – Новосибирск: Сибирское университет. изд-во, 2003. – 992 с. / Rassel Bertran Istoriya zapadnoy filosofii: V 3 kn. – 3-e izd., isp. / Rassel Bertran / Podg. teksta V. V. Tselischeva. – Novosibirsk: Sibirskoe universitet. izd-vo, 2003. – 992 s.

Борисова О. В. Историософские аспекты в гуманистической историографии XV в.

В статье раскрываются особенности, новизна и оригинальность историософских взглядов выдающихся итальянских мыслителей-гуманистов XV в. Анализируется их вклад в развитие исторической мысли человечества. Утверждается, что итальянские гуманисты заложили основы события огромного цивилизационного значения – изменения картины мира (гештальта) из идеалистической на материа-

листическую, что окончательно произойдет только после научной революции середины XVI – XVII ст., но что было бы невозможным без поворота именно в основах философии. Историософские взгляды Ф. Бьондо, Л. Бруни, П. Лето, Л. Валла, М. Фичино и стали одним факторов указанного поворота человеческой мысли в основах философии.

Ключевые слова: гуманизм, историческая мысль, историософия, философия.

Borisova O. Historiosophical humanistic approaches in the historiography of the XV century.

The article describes the features, the novelty and originality of the historico-philosophical views of prominent thinkers of the Italian humanists XV. Evaluates their contribution to the development of historical thought of mankind. It is alleged that the Italian humanists laid the foundations for huge events civilizational values – changes the picture of the world (gestalt) of the idealist to the materialist, that finally happen only after the scientific revolution of the mid XVI – XVII century, but that would not be possible without turning it in the foundations of philosophy. Historiosophical views F. Bondo, L. Brunni, P. Leto, L. Valla, M. Fichino and have become one of these factors turn human thought in the fundamentals of philosophy.

Keywords: gumanizm, historical thought, historiosophy, philosophy.

Стаття надійшла до редколегії 15 листопада 2016 р.

УДК 94(73/72)"1861/1867"

Н. А. Педан

ДЕРЖСЕКРЕТАР США В. СЬЮАРД ТА ФРАНЦУЗЬКА ІНТЕРВЕНЦІЯ В МЕКСИКУ (1861-1867 рр.)

В статті розглядається один із головних напрямів зовнішньополітичної діяльності Державного секретаря В. Сьюарда, який займав цей пост у 60-рр. XIX ст. У 1861 р. французький імператор Наполеон III, користуючись тим, що Сполучені Штати були втягнуті у громадянську війну, шляхом військової інтервенції, створив у Мексиці імперію, керовану маріонетковим правителем австрійським ерцгерцогом Фердинандом-Максиміліаном. Сполучені Штати вороже ставилися до французької інтервенції у Мексиці і відкидали всі спроби Максиміліана домогтися встановлення дипломатичних відносин з ними, хоча уряд Максиміліана і було визнано деякими європейськими державами. А. Лінкольн через громадянську війну, що продовжувалась в США не міг втрутитися у події, що відбувалися в Мексиці, отже, Лінкольн та Сьюард могли тільки спостерігати за діями Франції в Мексиці. В кінцевому рахунку, внутрішня боротьба в Мексиці, в поєднанні з політикою США, змусили Францію вивести свої війська з Мексики. Подальша зовнішня політика Білого дому в досліджуваній період розглядатиметься в наступних наукових статтях.

Ключові слова: В. Сьюард, Мексика, США, Франція, інтервенція.

Ім'я державного секретаря Вільяма Генрі Сьюарда (1801-1872 рр.) є широко відомим в США, оскільки в період президентства А. Лінкольна він був справжнім «сірим кардиналом» у виконавчій владі, відповідаючи за проведення зовнішньої політики. Йому вдалося провести ряд важливих ініціатив в різних регіонах світу, що в свою чергу, дало змогу США стати однією з великих держав. Деякі з його ідей в майбутньому лягли в основу глобальної стратегії Сполучених Штатів і реалізуються і сьогодні.

Однак, в українській історіографії, на відміну від зарубіжної, дослідженню зовнішньополітичної діяльності Вільяма Сьюарда приділено мало уваги. Отже недостатнє висвітлення різних аспектів проблематики, яка вивчається, в працях вітчизняних істориків, зумовили актуальність та вибір теми статті.

Громадянська війна, яка тривала в США з 1861 по 1865 рр. призвела до погіршення міжнародного становища країни, чим вирішили скористатися провідні держави для посилення позицій у західній півкулі. Одним з ключових в той період стало т. зв. «мексиканське питання».

В 1861 р. Мексика мала боргові зобов'язання перед Францією, Англією та Іспанією, на виплату за якими 26 червня 1861 р. президент країни Беніто Хуарес оголосив мораторій. Основна частина мексиканських боргів – 69 мільйонів песо – припадала на Великобританію. Франції Мексика була винна лише 3 мільйони франків, але швейцарський банкір Жан Батіст Жакер наполіг на тому, щоб борг перед ним в сумі 15 мільйонів песо був визнаний боргом перед Францією [1, с. 419].

Уряди цих трьох країн, розуміючи, що війна між Північним Союзом та Конфедерацією була хорошою можливістю для них, у жовтні 1861 р. підписали Лондонський договір, в якому запланували захоплення порту Веракрус. Це мало змусити мексиканський уряд дотримуватися власних боргових зобов'язань. Введення військ в Мексику європейські держави виправдовували також необхідністю «забезпечити захист інтересів своїх громадян» на території цієї країни [5, с. 388].

Через місяць після виконання договору Сполучені Штати були запрошені приєднатися до нього. Проте тодішній державний секретар США В. Сьюард відхилив цю пропозицію. Він запропонував, що Сполучені Штати могли б гарантувати погашення Мексикою боргу, і таким чином можна буде уникнути необхідності іноземного втручання. Але ця пропозиція не була прийнята [5, с. 388].

Первинний задум трьох держав, очевидно, передбачав тимчасове та обмежене захоплення території, якщо не щось більше. Відмовившись приєднатися до Великобританії, Франції та Іспанії, Сьюард заявив про серйозну зацікавленість Сполучених Штатів у тому, що жодна іноземна держава – не повинна оволодівати територією в Мексиці, або отримувати там особливі переваги, або здійснювати будь-який вплив з метою перешкодження вільному вибору мексиканців їх власної форми правління [4, с. 342].

Позиція Вашингтону врешті-решт змусила більшість західних держав відступитися. Проте незабаром стало очевидно, що французький імператор Луї-Наполеон мав цілі відмінні від цілей Великобританії та Іспанії. Після висадки французьких, англійських та іспанських військ та захоплення ними порту Веракрус (найважливішого мексиканського порту) 19 лютого 1862 р. в Ла-Соледад (поселення поблизу порту Веракрус) представниками Мексики, Англії, Франції та Іспанії було підписано попередню угоду, яка передбачала продовження переговорів з метою врегулювання питання про претензії трьох держав до Мексики. Англійський та іспанський уряди схвалили (хоча і з рядом застережень) Ла-Соледадську конвенцію. В той же час, Наполеон III категорично відмовився визнати як саму угоду, так і уряд Хуареса, з яким вона була укладена [2, с. 93].

У квітні 1862 р. іспанські та англійські війська були евакуйовані з Мексики. В той же час правлячі кола Франції, все більше втягувалися в мексиканську авантюру, продовжуючи інтервенцію, сподіваючись привести до влади свого ставленика [2, с. 93].

Мексика в цей час була розділена між консервативною (монархічною), та ліберальною партіями. Дійсний уряд був ліберальним, але слабким та нестійким. План Наполеона полягав у тому, використовуючи свою владу та вплив на користь монархістів, створити в Мексиці імперію, керовану маріонетковим правителем ерцгерцогом Максиміліаном Австрійським. Такий план міг викликати незадоволення США, оскільки починаючи з моменту проголошення доктрини Монро, американська політика полягала в тому, щоб виступати проти розширення влади та впливу європейських держав на новостворені незалежні країни Латинської Америки, і якщо становище дозволяє, Сполучені Штати повинні втрутитися, якщо це необхідно за допомогою зброї, щоб перешкодити цьому [5, с. 389].

Однак, у зв'язку з громадянською війною, Лінкольн не міг втручатися в події, що відбувалися в Мексиці, оскільки побоювався, що будь-які дії могли б ускладнити або відстрочити перемогу Союзу в громадянській війні. Цим і вирішив скористатися Наполеон III.

Перед відправкою в 1862 р. першої експедиції в Мексику, чутки про те, що це був задум імператора були розповсюдженими в Європі, але французькі міністри в бесідах з представниками Сполучених Штатів, а також в їх дипломатичному листуванні не тільки в той час, але під час всієї французької окупації Мексики, наполегливо заперечували, що існують будь-які підстави для таких чуток, або про те, що імператор мав наміри щодо встановлення монархії в Мексиці [5, с. 389-390].

Хоча важко було узгодити ці заяви з повідомленнями від англійських та іспанських представників, Сьюард в своєму листуванні прийняв їх як істину, і доручив посланнику Сполучених Штатів сказати, що хоча Сполучені Штати і визнали право Франції на війну проти Мексики, та визначили для себе причину, вони мали «право та зацікавленість наполягати на тому, що вона не повинна використовувати війну для того, щоб створити в Мексиці анти-республіканський чи анти-американський уряд, або щоб підтримувати такий уряд там».

Тим часом, за вказівкою французького генерала Елі Фредеріка Форє 18 червня 1863 р. в Мексиці було скликано «Верховну урядову хунту» з 35 осіб, призначених ним самим. Всі вони були відомі в країні реакціонери. Ця хунта обрала регентську раду («тріумвірат») і скликала «асамблею нотаблів» з 215 осіб, яка повинна була вирішити питання про форму правління Мексики. 10 липня 1863 р. асамблея, що складалася головним чином з вищого духовенства, чиновників та офіцерів, постановила визнати «мексиканським імператором» Максиміліана Австрійського [5, с. 390].

У депеші від 26 вересня 1863 р. Сьюард чітко виклав точку зору уряду Сполучених Штатів з цього питання. Він заявив, що Сполучені Штати не мали ні права, ні намірів втручатися силою у внутрішні справи Мексики ні для підтримання республіки, ні для повалення імперського уряду, якщо б Мексика вирішила встановити те чи інше; але, щоб наш уряд знав, що більшість людей в Мексиці підтримувала республіканський та місцевий уряд замість будь-якої монархії нав'язаної з-за кордону, і що якщо Франція повинна вирішувати чи прийняти в Мексиці політику, що суперечить поглядам більшості мексиканців, вона, ймовірно, створює умови для «конф-

лікту між Францією та Сполученими Штатами та іншими американськими республіками» [5, с. 390].

На натяк, що якнайшвидше визнання уряду Максиміліана цією країною буде мати тенденцію до скорочення, або, можливо, і до закінчення, французької окупації Мексики, Вільям Сьюард відповів, що французький уряд уже поінформований, що на думку Сполучених Штатів довгострокове створення іноземного монархічного уряду в Мексиці не буде визнано ні легким, ні бажаним; що ця точка зору не змінилася. І поки Сполучені Штати продовжують розглядати Мексику як театр воєнних дій, які все ще тривають для повалення існуючого республіканського уряду, з яким Сполучені Штати перебували у відносинах миру і дружби, ми не маємо права розглядати питання про визнання монархічного уряду, який може прийти на його місце.

У свою чергу, в перших числах квітня 1864 р. Палата представників прийняла таку резолюцію: «Конгрес Сполучених Штатів не хоче, щоб його мовчання тлумачилося світовими націями як свідчення його байдужості до гідних жалю подій, що розвиваються в даний момент в Мексиці. Конгрес вважає своєчасним заявити, що народ Сполучених Штатів не має наміру визнавати в Америці монархічний уряд, що виник на руїнах республіканського уряду з благословення європейської держави, хто б вона не була» [5, с. 392].

Звичайно це схвилювало французький уряд, та викликало у нього до посланника Сполучених Штатів пряме питання, «Ви маєте на увазі мир чи війну?» Коли це питання було поставлене йому він міг тільки відповісти, що умови резолюції були протилежними вказівкам, що містилися в його депешах.

Французький уряд, однак, розглядав резолюції як важливе питання. При-

бічники створення монархії в Мексиці, в Парижі тріумфували поки кілька днів тому вони не отримали офіційне повідомлення, в якому Вільям Сьюард заявив, що вирішення питання про визнання монархії в Мексиці конституційно належало «не Палаті представників, або навіть Конгресу, а президенту Сполучених Штатів», і що в той час як президент отримав декларацію від Палати представників, він не передбачав будь-якого відходу від політики, яку він до цього часу проводив по відношенню до Франції та Мексики, а також про те, що французький уряд буде своєчасно поінформоване про будь-які зміни, які він в майбутньому вважатиме за належне прийняти [5, с. 393].

На щастя, ця заява заспокоїла французький уряд, і нова війна, яку Конгрес, здавалося, накликав, не беручи до уваги, що цілком ймовірно, це могло б бути фатальним для успіху Союзу в боротьбі, який уже був близьким, була відвернена президентом Лінкольном та держсекретарем Сьюардом.

У жовтні делегація емігрантів на чолі з Гутьєрресом де Естрадаю відвідала ерцгерцога Максиміліана в його замку Мірамаре неподалік від італійського міста Трієст та запропонувала йому стати імператором Мексики. Але Максиміліан наполягав, щоб за цю пропозицію проголосував народ. І після того як Максиміліану повідомили, що в результаті «плебісциту» його було обрано імператором Мексики переважною більшістю голосів, 12 червня 1864 р. Максиміліан I разом зі своєю дружиною Шарлоттою Бельгійською прибув в Мехіко [1, с. 424].

Вимушений боротися проти переважної більшості мексиканського народу, що боровся під керівництвом Хуареса проти інтервентів та створеної ними імперії, Максиміліан цілком залежав від Наполеона III та його військ. Фактична

влада в Мексиці перебувала в руках французького головнокомандувача маршала Базена, який лише «сповіщав» імператора про свої рішення.

Ще до від'їзду в Мексику Максиміліан уклав з Наполеоном III так званий Мірамарський договір, який поставив Мексиканську імперію в повну політичну, економічну та військову залежність від Франції. Всі фінанси імперії потрапили під контроль франко-англійської «комісії Мексиканського боргу» [1, с. 431-432].

Не маючи ніякої міцної опори в Мексиці, Максиміліан в той же час будував експансіоністські плани захоплення та включення до складу своєї імперії республік Центральної Америки. Уряд Максиміліана було визнано європейськими державами. Однак США вороже ставилися до французької інтервенції в Мексиці. Всі спроби Максиміліана домогтися встановлення дипломатичних відносин з США були відкинуті останніми, так само як і пропозиція Франції визнати уряд Максиміліана в обмін на обіцянку негайної евакуації з Мексики французьких військ.

Після розвалу Конфедерації, були зроблені спроби переконати уряд змусити Францію негайно вивести свої війська. Але Вільям Сьюард думав, що розумніше було б дати Франції можливість діяти в цьому питанні, принаймні зовні, за її власним розсудом, а не з примусу. І він досяг успіху в цьому.

Відкликання французьких військ з Мексики в березні 1867 р., що по слідувало в результаті безперервного опору мексиканського народу, дипломатичного тиску США та посилення пруської загрози в Європі, означало загибель імперії Максиміліана. Коли французькі війська були виведені, Максиміліан відмовився залишити його мексиканських прихильників. Купка зрадників та іноземних найманців, що підтримували його була швидко розгромлена, а сам

Максиміліан був захоплений республіканцями в полон та подальшим військовим судом він був засуджений до смертної кари [5, с. 394].

Вільям Сьюард, а також безліч коронованих осіб в Європі, та інші відомі особистості (включаючи Віктора Гюго та Джузеппе Гарібальді) посилали листи та телеграми в Мексику, виступаючи за збереження життя Максиміліана, але Хуарес відмовився пом'якшити покарання.

Він визнав за необхідне показати, що Мексика не може терпіти будь-якого втручання у свої внутрішні справи з боку інших країн. Максиміліан був розстріляний 19 червня на Cerrodelas Campanas – пагорбі поблизу міста Керетаро – солдатами, лояльними президенту Беніто Хуаресу [6, с. 376].

Таким чином, французький імператор Наполеон III, користуючись тим, що Сполучені Штати були втягнуті у громадянську війну, шляхом військової інтервенції, створив у Мексиці імперію, керовану маріонетковим правителем австрійським ерцгерцогом Фердинандом-Максиміліаном. Сполучені Штати вороже ставилися до французької інтервенції в Мексиці і відкидали всі спроби Максиміліана домогтися встановлення дипломатичних відносин з ними, хоча уряд Максиміліана і було визнано деякими європейськими державами. А. Лінкольн через громадянську війну, що продовжувалась в США не міг втрутитися у події, що відбувалися в Мексиці, отже, Лінкольн та Сьюард могли тільки спостерігати за діями Франції в Мексиці. В кінцевому рахунку, внутрішня боротьба в Мексиці, в поєднанні з політикою США, змусили Францію вивести свої війська з Мексики. Подальша зовнішня політика Білого дому в досліджуваній період розглядатиметься в наступних наукових статтях.

Література

1. Bancroft Frederic. The Life of William H. Seward: in 2 vls. / Frederic Bancroft. – New York and London : Harper & Brothers, 1900. – Vol. 2. – 1900. – 576 p.; **2. Cunningham Michele.** Mexico and the Foreign Policy of Napoleon III / Michele Cunningham. – Houndmills, U.K., and New York : Palgrave, 2001. – 267 p.; **3. Deusen Glyndon G. Van.** William Henry Seward / Glyndon G. Van Deusen. – Oxford University Press, 1967. – 666p.; **4. Hale Edward Everett.** William H. Seward / Edward Everett Hale. – Philadelphia : G. W. Jacobs Co., 1910. – 411 p.; **5. Lothrop Thornton Kirkland.** William Henry Seward / Thornton Kirkland Lothrop. – Boston and New York: Houghton, Mifflin, 1896. – 446 p.; **6. Martin Percy F.** Maximilian in Mexico: The Story of the French Intervention (1861-1867) / Percy F. Martin. – New York: C. Scribner's sons, 1914. – 606 p.

Педан Н. Госсекретарь США В. Сьюард и французская интервенция в Мексику (1861-1867 гг.).

В статье рассматривается одно из главных направлений внешнеполитической деятельности Государственного секретаря В. Сьюарда, который занимал этот пост в 60-х гг. XIX в. В 1861 г. французский император Наполеон III, пользуясь тем, что Соединенные Штаты были втянуты в гражданскую войну, путем военной интервенции, создал в Мексике империю, управляемую марионеточным правителем австрийским эрцгерцогом Фердинандом-Максимилианом. Соединенные Штаты враждебно относились к французской интервенции в Мексике и отвергали все попытки Максимилиана добиться установления дипломатических отношений с ними, хотя правительство Максимилиана и было признано некоторыми европейскими государствами. А. Линкольн в связи с гражданской войной, которая продолжалась в США, не мог вмешаться в события, происходившие в Мексике, следовательно, Линкольн и Сьюард могли только наблюдать за действиями Франции там. В конечном счете, внутренняя борьба в Мексике, в сочетании с политикой США, заставили Францию вывести свои войска из Мексики. Дальнейшая внешняя политика Белого дома в исследу-

емый период будет рассматриваться в следующих научных статьях.

Ключевые слова: В. Сьюард, Мексика, США, Франция, интервенция.

Pedan N. U.S. Secretary of State W. Seward and French intervention in Mexico (1861-1867).

The article is devoted to one of the main directions of foreign policy of the Secretary of State W. Seward, who held the position in the 60s of the XIX century. In 1861, French emperor Napoleon III took advantage of the situation that the United States was involved in a Civil War, by military intervention, established an empire in Mexico under a puppet ruler, Archduke of Austria Ferdinand Maximilian. The United States was hostile to the French in-

tervention in Mexico and rejected all Maximilian's attempts to establish diplomatic relations with them, although most of the European powers recognized Maximilian's government. Abraham Lincoln was unable to intervene in the events that took place in Mexico directly because of the Civil War, lasted in the United States, therefore, Lincoln and Seward could only monitor French actions there. Ultimately, internal strife in Mexico, coupled with U.S. policy, forced France back out of Mexico. Further foreign policy of the White House during the period will be consider in the next scientific articles.

Key words: W. Seward, Mexico, U.S.A, intervention.

Стаття надійшла до редколегії 15 листопада 2016 р.

УДК: 94(73)"19"

К. А. Колеснікова

**РІЧАРД МІЛХАУЗ НІКСОН:
ШЛЯХ ДО ПРЕЗИДЕНТСЬКОГО КРІСЛА**

Під час написання даної статті було розглянуто питання особистості 37-ого президента Сполучених Штатів Америки Річарда Мілхауза Ніксона. Неоднозначність в оцінці його діяльності та особистості самого президента нашоєхує на необхідність об'єктивного вивчення цієї проблеми. Автор у своїй роботі прослідив шлях становлення Р. Ніксона, як політика та зробив спробу продемонструвати рівень його підготовленості для виконання президентських зобов'язань. За головну мету під час написання цієї статті ми ставили спробу розвінчати міф про невідповідність та відсутність необхідних навичок у Річарда Ніксона для отримання посади президента Сполучених Штатів. Теоретико-методологічну основу дослідження складають загальнонаукові принципи об'єктивності, історизму, багатофакторності та цілісності. Таким чином, у результаті дослідження був зроблений висновок, що на момент приходу до влади у 1969 р. навички Р. Ніксона ні в кого не викликали сумнівів. Популярність та значний досвід у політичних справах дозволили Річарду Ніксону зайняти місце голови Білого Дому.

Ключові слова: Річард Ніксон, Америка, Білий Дім, президентські вибори.

Кожна країна за час свого існування проходить періоди трансформації та адаптації до реальній оточуючого світу. Від того як швидко правлячі кола держави зрозуміють, що їх політика чи внутрішній устрій не відповідають тенденціям часто залежить її місце на міжнародній арені, а інколи й саме існування. За цих обставин стає зрозумілим, що здібності людини, яка приймає остаточне рішення, мають не аби яке значення. Між політичним курсом тієї чи іншої країни та особистістю її лідера можна провести аналогію, це дасть нам змогу зрозумі-

ти підґрунття деяких незрозумілих на перший погляд політичних кроків.

Потужність вплив окремої особистості на політику цілої держави залежить від багатьох чинників. Одним з яких є підтримка серед населення та уряду. Той же чинник впливає й на оцінку діяльності будь-якого очільника. Яскравим прикладом суб'єктивності при розгляді досягнені на посту президента є роки правління Річарда Мілхауза Ніксона (1969-1974 рр.).

Прагматичний, кмітливий, обачливий політик вже на протязі 30 років залишається «паршивою вівцею» на політичному Олімпі Сполучених Штатів Америки. Його обличчя стало уособлення підкупності, лицемірства, байдужості до інтересів власної країни. Але час минає і стає очевидним той факт, що об'єктивного вивчення діяльності Ніксона на чолі Білого Дому проведено так і не було. Внесок 37-ого президента у сьогодишню могутність Америки залишається невизнаним. За цих обставин виникає потреба у ґрунтовному та незаангажованому розгляді цього питання.

Під час опрацювання даного теми нами були використані мемуари Р. М. Ніксона [10; 11] та ціла низка робіт інших дослідників, що займались вивченням біографії та діяльності Ніксона [3; 5; 6; 9] та інш.

За головну мету під час написання цієї статті ми ставили спробу розвінчати міф про невідповідність та відсутність необхідних навичок у Річарда Ніксона для отримання посади президента Сполучених Штатів.

На виборах 1968 р., після практично десяти років правління демократів,

перемогу здобув представник республіканської партії Річард Мілхауз Ніксон. Оцінка його особи носить неоднозначний характер, він єдиний, на сьогоднішній день, американський політик, обраний на два терміни віце-президентом, а згодом й на два терміни президентом. Так само Ніксон є єдиним, за всю історію США президентом, що пішов у відставку до закінчення строку дії його повноважень. Радикальність його висловлювань на посту конгресмена, скандал напередодні виборів 1952 р., після яких він зайняв пост віце-президента і скандальна відставка з поста президента затьмарили значимість проведених ним реформ і змін у внутрішній і зовнішній політиці Америки, зменшивши визнання вагомості тієї ролі, яку він зіграв в той непростий період розвитку Сполучених Штатів Америки.

Річард М. Ніксон народився 9 січня 1913 р. у м. Йорба-Лінда, штат Каліфорнія. Характеризуючи своє дитинство він використав вислів Д. Ейзенхауера: «Ми були бідні, проте краса полягала в тому, що ми не розуміли цього» [3, с. 12]. Зростаючи у багатодітній сім'ї майже весь вільний час хлопчик проводив у магазині батька допомагаючи йому у роботі. Скрутне фінансове становище не дозволило Річарду прийняти запрошення Гарвардського університету та закінчити там навчання.

У 1934 р. Річард виграв стипендію Юридичного інституту Дюка, який закінчив через три роки третім у своєму випуску. Його товариші зазначали, що у той час Р. Ніксон приділяв багато часу дебатам, вступаючи у палкі суперечки не боячись висловлював думку, яка суперечила більшості. Так, наприклад, він неодноразово критикував славетний «новий курс» Ф. Рузвельта.

У 1938 р. майбутній президент зустрів Тельму Райан, вчительку провінційної школи, яка через два роки при-

йняла його пропозицію про заміжжя. Відразу після вступу Америки у Другу світову війну подружжя у січні 1942 р. переїхало до м. Вашингтон, де Ніксон отримав місце в національних органах контролю цін, які незабаром здалися йому «втіленням свавілля державного втручання» [17]. Неможливо чітко відповісти на питання «чому Ніксон вступив до армії?». Можливо ним рухало почуття патріотизму, а можливо це була перша ставка на майбутню політичну кар'єру, проте з 1942 по 1946 рр. він знаходився на військовій службі, хоча у військових діях участі не приймав. Однак зазначимо, що статус державного службовця та належність до релігійної течії – квакерів, звільняла його від цього зобов'язання [6, с. 62].

Після закінчення Другої світової війни Р. Ніксон отримав пропозицію Германа Перрі, банкіра і старого друга сім'ї, стати республіканським кандидатом від 12-го каліфорнійського виборчого округу до американської палати представників. Він не тільки без вагань прийняв пропозицію, але і фінансував передвиборчу боротьбу частково із власних заощаджень, хоча демократ, який займав цю посаду, вважався фаворитом. Розпалювання страху перед комуністами, яким республіканці хотіли виграти вибори в Конгресі в 1946 р., окупилося і для Ніксона. Вже 1 січня 1946 р. Річард анулював контракт з ВМС США і успішно обійшов на виборах Дж. Ворхіса з перевагою в 15 592 голоси [2, с. 9]. З цього моменту почалася політична кар'єра Річарда Мілхауза Ніксона.

37-й президент Америки представив собою тип політика, що тонко відчував найменші зміни у політичних колах, що давало йому змогу ніколи не втрачаючи шансу поліпшити своє положення. Вихід Ніксона на політичну арену був здебільшого пов'язаний з розпалюванням антикомуністичної про-

паганди в країні. Молодий конгресмен не був фанатичним антикомуністом, але рішуче виступав за внутрішнє та зовнішньополітичне стримування комунізму, а також за план Маршалла, який відкидало багато консервативних республіканців. Перш за все він зрозумів, що страх перед комуністичним проникненням можна чудово використати на свою користь, і членство у Комітеті палати представників із розслідування антиамериканської діяльності надавало ідеальне підґрунтя для діяльності.

Сенсаційне розслідування проти Елджера Хісса, колишнього високопоставленого дипломата і президента Фонду Карнегі, якого один з колишніх комуністів звинувачував у тому, що той належить до Комуністичної партії США і займається шпигунством на користь Радянського Союзу, зробило Ніксона восени 1948 р. відомим у всій країні. Справа Хісса перетворила Річарда Ніксона в політика національного масштабу і зробило його назавжди смертельним ворогом лібералів. Війну республіканця проти Хісса ліберали сприйняли як війну проти рузвельтівського «нового курсу», оскільки останній був одним з найближчих до Рузвельта співробітників Держдепартаменту. Саме він супроводжував президента на Ялтинську конференцію і стояв біля витоків створення ООН та уособлював політику 32-ого президента Америки. Ліберали не пробачили Р. Ніксону цього, і він став постійною мішенню їх нападів: коли був сенатором у 1951-1953 рр., коли був віце-президентом 1953-1961 рр., і коли був кандидатом у президенти в 1960 і 1968 рр., та навіть коли в 1969 р. став президентом. Вони зробили все можливе, щоб Ніксон програв президентські вибори в 1960 р. і вибори на пост губернатора Каліфорнії в 1962 р. Вони ж сприяли тому, що «третьорозрядний взлом» перетворився на Вотергейтський скан-

дал і призвів до відставки президента. Втім, і сам президент сприяв цьому.

Сам Ніксон так оцінював цей процес: «Справа Хісса принісла мені всенародну славу. Але це також дає залишок ворожнечі та ненависті по відношенню до мене – не тільки серед комуністів, але і серед істотних сегментів преси та інтелектуальному співтоваристві – ворожість, яка залишається навіть сьогодні, через десять років після того як Верховний суд США підтримав засудження шпигуна» [12, с. 124].

Спритне маніпулювання уявленнями звичайних американців про агресивного «соціалістичного гіганта» відкрило йому шлях спочатку до Палати представників, в яку він був пізніше переобраний у 1948 р., а з 1950 по 1953 рр. і до Конгресу, як сенатора від штату Каліфорнія.

Під час виборчої кампанії у Конгрес один з прихильників його опонента писав: «Він [Ніксон] проголосив неймовірну промову. Він один з найрозумніших ораторів яких я коли не будь чув. Питання щодо законопроекту «Mundt-Nixon» (законопроект, що являв собою реєстраційний біль, був запропонований у 1948 р. та мав зобов'язати усіх членів Комуністичної партії США реєструватися у генеральному прокурора штату де вони проживають) [16], його поглядів та проблем міжнародного комунізму були саме те на що він розраховував. Справді, він був таким переконливим – і я можу додати, загадковим – що ті, хто прийшов байдужим були зачаровані ним, і навіть ті що прийшли вороже налаштованими почали сумніватися... Якщо він хоча б наполовину такий переконливий, який він був тут, то ви отримали грізного опонента» [10, с. 549-50]. Незважаючи на те, що більшість вважала, що Ніксон зміг переобратися на пост конгресмена лише завдяки брудній тактиці виборчої кампа-

нії, перемога принесла йому не тільки збільшення престижу в Республіканській партії і серед консерваторів в цілому, але й сформувала основу для його репутації як безпринципного борця.

На посаді конгресмена майбутній президент не відходив від тез своєї антикомуністичної платформи. Перебуваючи на службі в комітеті з праці та освіти, а також будучи членом комісії з розслідування антиамериканської діяльності, він зробив все можливе для забезпечення продуктивної дії закону Тафта-Хартлі, спрямованого на обмеження повноважень профспілок, і так само активно підтримував набираючий силу рух «маккартизму».

Навіть місце в Сенаті Сполучених Штатів, не могло повною мірою задовольнити амбітного каліфорнійця. У 1951 р. він розпочав національний тур, який складався з 49 промов у 22 штатах Америки. Ця подорож зміцнила його вже зростаючу популярність серед республіканців, та незабаром він був визнаний одним з найпопулярніших членів партії [5, с. 225]. Під час цих виступів, Ніксон також показав свою спритність у безпосередній роботі з різними фракціями всередині партії. На початку 1950-х рр., республіканська партія була розділена між консервативним крилом партії, відомим як «стара гвардія», яку очолював сенатор Роберт Тафт, і більш ліберальним східним крилом партії, на чолі з Томасом Дьюї. Антикомунізм Ніксона був направлений до консерваторів, але його ідеї інтернаціоналізму і помірні погляди на внутрішню політику зробили його популярним серед більш ліберальної аудиторії. Ця здатність знаходити підтримку у всієї партії в майбутньому забезпечить йому міцний фундамент для політичних маневрів.

У 1952 р. електорат вже розцінював Річарда як національного кандидата у віце-президенти. Будь який республі-

канський кандидат у президенти перебував під величезним тиском та мав завжди балансувати між партійними угрупованнями, тому наявність кандидата у віце-президенти, який був би прийнятний як на Сході, так і на Середньому Заході гарантувала спокій та порозуміння в середині Республіканської партії.

Незабаром кандидатура Ніксона була висунута на пост віце-президента, але як член делегації Каліфорнії він був змушений підтримати Ерла Уорена, який був слабким кандидатом у президенти. Проте це не заважало Річарду під час поїздки членів партії до Чикаго агітувати за Д. Ейзенхауера. Прибічники Роберта Тафта, ще одного кандидата в президенти, згодом назвуть дії Ніксона як «Велике пограбування у потязі» [6, с. 200]. Вже згодом Річард отримав місце віце-президента при Д. Ейзенхауері.

Каліфорнійський політик був, здебільшого, ідеальним партнером для генерала. Останній зазначав, що йому потрібен хтось, хто «був би молодий, енергійний, готовий навчатися та з доброю репутацією» [4, с. 46]. Тільки останній із критеріїв викликав значні сумніви, та найвідвертіші критики ніксоновської тактики були ліберальні демократи, які, напевно, все одно не проголосували би за республіканця.

18 вересня 1952 р., всього за два місяці після з'їзду республіканців, вибухнув скандал навколо особи майбутнього віце-президента, на першій сторінці у «New York Post» значився заголовок, «Секретний фонд Ніксона!». Газета повідомляла, що Ніксон створив «клуб мільйонерів», для оплати своїх політичних витрат. Близько семи десяти каліфорнійських бізнесменів виділили від 100 до 500 доларів кожен щоб сплатити подорожі і поштові рахунки сенатора та підготуватися до майбутньої кампанії. Демокра-

тичні лідери закликали його піти у відставку, і суспільний тиск почав набувати загрозливих форм для республіканців, спільнота вимагала розповісти правду про «таємний фонд». «Washington Post» та «New York Herald Tribune» приєдналися до заклику про відставку Ніксона. Його кандидатура була в небезпеці, перш ніж він навіть встиг почати [12, с. 78-88].

Ейзенхауер, тим часом, був дуже обережним. Він підтверджував свою віру, що його напарник був чесною людиною і що факти, виправдають його. Але кандидат у президенти не виключав можливості відставки Ніксона, зазначивши лише, що він поговорить з Річардом про ситуацію, що склалася якомога швидше. Д. Ейзенхауер пізніше повідомив пресі, що Республіканська кампанія повинна бути «прозорою та чистою». Відносини між двома таборами були напруженими з самого початку. Деякі з радників Ейзенхауера відчували себе не комфортно із каліфорнійським кандидатом, тому що вони помилково вважали його інструментом «старої гвардії», і були б більш ніж щасливі, якщо б він пішов. Зі свого боку, прихильники Річарда відчували зневагу яка надходила від людей генерала і були незадоволені тим, що він залишив віце-президента самотужки вирішувати проблеми [5, с. 281-83].

Нарешті, Ніксон вирішив спробувати все виправити, з'явившись на національному телебаченні, щоб пояснити свої дії. 23 вересня, за кілька годин до того, як вийти в ефір та вимовити «чекерську промову», він отримав дзвінок від Тома Дьюї, який пояснив, що «високопоставлені радники» генерала Ейзенхауера вирішили, що було б краще, якщо він закінчив свою промову, повідомленням про відставку. Річард був на мить приголомшений, але коли Дьюї запитав, що він збирається робити, той відповів: «Просто скажіть

їм, що я не маю ні найменшого уявлення про те, що я збираюся зробити, і якщо вони хочуть це з'ясувати, то краще щоб вони слухали мій ефір. І скажіть їм, що я теж знаю дещо про політику!» [12, с. 110]

Ніксон представив себе в якості звичайного американця, який з усіх сил намагається робити свою роботу щоб оплатити рахунки, очистити «безлад у Вашингтоні» та страждає від атак злісних ворогів. Він закінчив свою промову словами: «незалежно від подальших подій, я не здамся і продовжу свою боротьбу» [18].

Зігравши на почуттях публіки, він зміг переконати електорат у хибності всіх звинувачень і збільшити свою популярність. Однак, багато спостерігачів знайшли «чекерську промову» Ніксона відштовхуючою. Журналіст Уолтер Ліппман зазначив, що це був «найбільш принизливий досвід який моя країна коли не будь мала». Проте, майже шістдесят мільйонів людей подивилися телепередачу (кількість глядачів, що не буде перевершена, доти поки не відбудуться дебати Р. Ніксона та Дж. Кеннеді під час президентських перегонів 1960 р.), і реакція була нечуваною. Більш ніж 160 тисяч телеграм надійшло у штаб-квартиру національної Республіканської партії зі закликами до місцевих і державних партійних чиновників, залишити Ніксона у якості учасника передвиборчої кампанії [14, с. 238-49]. І це, як свідчить історія, було правильне рішення, тому що з перевагою майже в 11 % перемогу на президентських виборах 1952 р. отримали саме Дуайт Ейзенхауер та Річард Ніксон.

Хоча між президентом та його заступником так і не виникли тісні особисті відносини, віце-президент відіграв важливу роль як посередник між адміністрацією і республіканською партією. Не дивлячись на особисті відносини 34-й президент вважав, що

відмова Франкліна Рузвельта залучати віце-президента Гаррі Трумена у державні таємниці, такі як Манхеттенський проект, була небезпечною примхою, Ейзенхауер вирішив, що його власний віце-президент буде поінформований, як ніхто інший в адміністрації [5, с. 309]. Більшість президентів майже не співпрацювали зі своїми заступниками. Однак президент, з його багатим військовим досвідом, був впевнений, що Ніксон буде важливою частиною його команди, тим більше, що той мав багато політичних навичок, які були відсутні в інших ключових радників президента. Крім того, на відміну від деяких інших віце-президентів, Ніксон не був колишнім чи потенційним суперником діючого голови Білого Дому. Дуайт був, таким чином, готовий використовувати свого віце-президента для важливих завдань, а Ніксон був готовий виконувати ці завдання, тим самим отримуючи безцінний політичний досвід.

Д. Ейзенхауер інколи звертався за допомогою до Ніксона коли було потрібно вирішити якісь «делікатні» питання не привертаючи до цього офіційний Вашингтон. Так наприклад у жовтні 1953 р. Дж. Маккарті перейшов усі рамки дозволеного коли почав розслідування проникнення комунізму у американську армію. Була зроблена спроба звинуватити Р. Стівенса, секретаря штаба армії США у зв'язках з розвідкою СРСР. Президент був обурений поведінкою Маккарті та вирішив, що настав час покласти кінець його діяльності і дав доручення віце-президенту вирішити це питання.

Як пише історик Девід Ошинські, «...тільки Тафт і Ніксон, здавалося були в змозі вплинути на нього [Маккарті], але Тафт був тепер надто хворий, щоб спробувати» [13, с. 317]. Заступник президента був також одним з небагатьох людей в країні, які могли б

безпечно мати справу з «проблемою Маккарті», тому що, як Ейзенхауер висловився, «...кожен, хто береться за її вирішення, ризикує бути названим «рожевим». Дік [Ніксон] мав досвід роботи на комуністичному полі, і тому він не був би предметом критики» [11, с. 144].

Так 4 березня 1954 р. Ніксон виступив перед журналістами з промовою такого змісту: «...люди, які у минулому ефективно робили свою роботу з викриття комуністів у нашій країні тепер завдяки безрозсудним балачкам та сумнівним методам змусили нас задуматися, чи можемо ми довіряти їм так, як раніше» [19]. Хоча ім'я опального сенатора названо не було усі зрозуміли, що ера маккартизму в Америці закінчилася.

Ніксон виконував багато функцій, проте вирішальною у визначенні його місця в адміністрації, була роль міжнародного посла доброї волі, яка принесла йому найбільшу славу. У більшості випадків його візити були відзначені тільки жестами американської дружби. Поїздка каліфорнійського дипломата у 1958 р. в Аргентину на інавгурацію першого демократично обраного лідера цієї країни була одним з таких жестів. Іноді, однак, подорожі віце-президента мали більш істотну мету. Під час своєї першої поїздки за кордон, до Азії в 1953 р., Ніксон взяв із собою записку від Ейзенхауера до лідера Південної Кореї Лі Син Мана. Лист дав зрозуміти, що Сполучені Штати не підтримуватимуть південнокорейське вторгнення на північ, і віце-президент був відправлений для отримання обіцянки від Мана, що така дія не матиме місце [5, с. 322-323].

Майбутній 37-й президент Сполучених Штатів відвідав ряд країн Азії від Японії до Пакистану. Він встановив практику зустрічі зі студентами, робітниками і лідерами опозиції, а також з урядовими чиновниками. Відкри-

тість зробила його популярним в більшості з цих країн, за час цих подорожей він зацікавився цим континентом та його місцем у політиці Америки. Цей досвід створив йому в країні репутацію експерта з питань Азії, яка буде залишатися з ним протягом усього його життя. Він також побував в Австрії у 1956 р., щоб зустрітися з угорським біженцем та у Африці через рік.

Але найвідоміші поїздки Ніксона були ще попереду. Коли він вирушив до Південної Америки в 1958 р., він очікував безпрецедентний тур, який мав відволікти його від спроб діалогу з адміністрацією про скорочення податків. Він не був готовий до бурхливих антиамериканських демонстрацій, учасники яких виступали проти політики США щодо Латинської Америки. У Перу, віце-президента не пустили до університету Сан-Маркос, натовп демонстрантів скандував: «Їдь додому, Ніксон!».

У Венесуелі його зустрів вороже налаштований натовп, що почав плювати на нього, як тільки він зійшов з літака. У столиці Каракас, сцена набула насильницького характеру. Натовп оточив його машину і почав хитати вперед і назад, намагаючись перевернути її і скандували «Смерть Ніксону». захищало віце-президента всього дванадцять агентів Секретної служби, процесія була змушена чекати венесуельських військових, щоб розчистити шлях до відступу. Але до того часу, автомобіль був майже зруйнований. На цьому Ніксон завершив свій тур по Південній Америці.

Він повернувся до Вашингтона, як герой, більше 15 тис. чоловік зустрічали його в аеропорту, в тому числі президент Ейзенхауер і увесь кабінет [10, с. 185-93].

Остання подорож Ніксона за кордон принесла йому більшу популярність ніж він міг уявити. У 1959 р. він відвідав Радянський Союз, щоб від-

крити виставку США у парку Сокольники в Москві, що була частиною нової програми культурного обміну. Після того як він і радянський прем'єр Микита Хрущов відвідав виставку, вони брали участь у тривалих і іноді гарячих суперечках за змістом: капіталізм проти комунізму. Значна частина цієї дискусії була висвітлена американським телебаченням, яке передало образ віце-президента країни, що стоїть в модельній американській кухні, захищаючи американський прогрес у боротьбі з войовничо налаштованим Хрущовим. Зустріч стала відома як «Кухонні дебати». Ніксон закінчив свою поїздку тридцятьма хвилинами виступу на радянському телебаченні, що стало першим американським офіційним зверненням до Радянського Союзу у прямому ефірі. У виступі він підкреслив, що змагання між країнами є мирним, і висловив надію, що «дух Женеві» буде включати в себе більш вільний обмін інформацією.

Тоді як поїздка містила мало реального змісту, Річард показав американцям образ енергійного молодого лідера, діючого на світовій арені, – вражаючий образ, і той, який віце-президент спробує культивувати на майбутнє. Загалом, Ніксон відвідав 54 країни і зустрівся з 45 главами держав за вісім років в якості віце-президента, встановлюючи високий стандарт для своїх наступників, щоб відповідати і його противників, щоб знецінити [3, с. 258-65].

Ніксон, як віце-президент придбав настільки велику політичну вагу, що у 1960 р. ні внутрішньополітичні суперники, ні скептично налаштований Ейзенхауер не змогли перешкодити йому стати кандидатом на виборах в президенти від республіканської партії.

Вибори президента закінчилися зі незначною перевагою в 0,17 % на користь Джона Кеннеді. Однак Ніксон не кинув все, а спробував створити нову

платформу, висунувши свою кандидатуру на пост губернатора Каліфорнії. Однозначна поразка, яку він у 1962 р. зазнав проти демократичного губернатора Едмунда Брауна, здавалося, закріпила кінець його політичної кар'єри. На прес-конференції він заявив про припинення політичної діяльності. На довгий час за ним закріпилося прізвисько «постійного невдахи», в той момент він був готовий назавжди попрощатися з будь-якими політичними амбіціями. Сім'я Ніксонів переїхала в Нью-Йорк, де майбутній президент відновив адвокатську практику і на деякий час відійшов від політики. У 1962 р. вийшли в світ його мемуари, під назвою «Шість криз», в яких він спробував довести, що демократична партія вдавалася до махінацій під час передвиборної кампанії.

Не приймаючи участі в яких би то політичних акціях, Ніксон, проте, незабаром починає повертати втрачені позиції. У 1964 р. після повернення з Південного В'єтнаму він висловив повну підтримку тому, як міністр оборони Р. Макнамара веде війну. Він заявляв, що «ми повинні дотримуватися цього курсу, ми повинні виступати за нього єдиним голосом» [8, с. 278]. Не припиняв майбутній президент і антикомуністичної пропаганди в своїх заявах. Напередодні підписання договору з СРСР про нерозповсюдження ядерної зброї він продовжував переконувати громадськість у необхідності припинення спроб налагодити контакт зі Східною Європою та зосередити увагу США на інших районах світу [1, с. 229].

Незабаром, Ніксону прийшлося пошкодувати про свої заяви, цей момент настав у 1968 р., коли йому довелось доводити виборцям, що він вже не той інфантильний антикомуніст, а справжній політик, готовий йти на компроміс для вищого блага Америки і збереження миру в усьому світі.

Тим часом докорінно змінився політичний клімат в США. Ескалація війни у В'єтнамі і хвиля расистських і політично мотивованих насильств вселили в американське суспільство глибоку невпевненість. У той час як рух протесту, що радикалізувався, атакував Америку як імперіалістичний і расистський апарат придушення, маси виборців із зростаючим острахом реагували на падіння патріотизму і традицій. Для цієї мовчазної більшості Ніксон запропонував себе як людину, здатну відновити закон і порядок і з'єднати націю, що було сміливою обіцянкою з огляду на те, що мало політиків так сильно поляризували американців.

Починаючи президентську кампанію республіканський кандидат зіткнувся з цілою низкою перешкод. По-перше, він не мав політичної бази, тобто партійної організації якогось штату. «Залишивши Каліфорнію, я залишився, використовуючи політичну термінологію, людиною без своєї землі. Це був майже безпрецедентний випадок, коли лідируючий кандидат проводив серйозну кампанію на пост президента, не маючи за собою підтримки партійної машини свого штату. Нью-Йорк був володінням Нельсона Рокфеллера, і республіканська організація Нью-Йорка діяла проти мене» – скаржився Річард Ніксон [12, с. 375].

По-друге, майбутній президент не отримав допомоги з боку традиційної опори республіканської партії – істеблішменту Північного-Сходу та опирався під час боротьби за своє висунення у першу чергу на «молоді гроші» Півдня та Заходу, головним чином Техасу та Каліфорнії.

Передвиборча кампанія стала для Річарда справжньою битвою, яка проходила за умов падіння престижу демократичної партії та перспективи легкої перемоги кандидата від республіканців. У 1968 р. активізувалися

усі партійні угруповання. Найважчим, як виявилось, було перемогти у внутрішньопартійних виборах. Ніксон користувався симпатіями партійного апарату. «Саме Ніксон володіє підтримкою з боку переважної частини регулярної армії республіканців. Ніксон, який розмовляє їх мовою, Ніксон котрий завжди щедро витрачав свій час та енергію для життєво необхідної справи – поповнення партійних фондів», – писали Р. Еванс та Р. Новак [7, с. 83]. На користь кандидата Ніксона проголосувало 68 % начальників республіканських комітетів графств, це в 4 рази більше ніж за Ромні і в 20 разів більше ніж за Рокфеллера. Лідер республіканської меншості Дж. Форд збирав під знамена Річарда конгресменів-республіканців.

Проте, хоча «... лідерам республіканської партії подобався Ніксон, але ще більше їм подобалася перемога. Мета політичної боротьби – завоювання влади, і в цей багатообіцяючий рік вони не могли дозволити собі робити ставку на постійного невдаха», – писав Т. Уайт, американський журналіст і історик [15, с. 148]. Саме тому для того що б стати кандидатом у президенти від республіканської партії Ніксону усе ж таки довелося обійти Дж. Ромні, Н. Рокфеллера і Д. Хемфрі і тільки популярність серед виборців дозволила йому відстояти свою кандидатуру на пост президента.

Кампанія Річарда була організована дуже ефективно. Штаб його виборчої кампанії опирався не стільки на партійний апарат, скільки на допомогу професійних експертів з проведення політичних кампаній, пов'язаних з теле- і радіо-кампаніями, інститутами соціопитування громадської думки. «З технічної точки зору люди Ніксона були неперевершені, – писав Дж. Макджиніс, що вивчав діяльність передвиборчої машини республіканця. – Це була найкомпетентніша організація з проведення виборчої кампанії в іс-

торії республіканської партії і, мабуть, в історії усєї країні» [9, с. 131-32].

Зовнішньополітичний розділ передвиборчої платформи був витриманий у канонах відвертого антикомунізму: виборців залякували уявною «радянською загрозою». У передвиборній боротьбі майбутній президент зробив ставку на тему внутрішньої безпеки та полемізував соціальну програму Л. Джонсона з війною у В'єтнамі як джерелом інфляції і державного дефіциту. У програмі було сказано, що «... настав час зрозуміти, що не кожен міжнародний конфлікт може бути вирішений за допомогою американських наземних сил». Республіканці проголосили «програму мирного врегулювання у В'єтнамі», зокрема «деамериканізацію війни» та проведення мирних переговорів, які повинні принести «справедливий мир» [20].

У перший раз майбутній президент використовував расове питання, за допомогою «стратегії південних штатів» домагаючись голосів білого населення південних штатів, налаштованого проти продовження расової інтеграції.

Вибори 1968 р. стали для Річарда Ніксона щасливим квитком, він розумів, що в разі програшу його політичній кар'єрі прийде кінець. За щасливим, для нього, збігом обставин, Л. Джонсон відмовився виставляти свою кандидатуру на вибори так як його популярність з червня по листопад 1967 р. впала з 42 % до 23 % відповідно. Р. Кеннеді, найбільш вірогідний кандидат на місце президента загинув, демократична партія виявилася не готова до виборів. Напередодні виборів інститут Геллапа повідомив, що вперше з 1957 р. більшість американців віддало перевагу республіканській партії відповідаючи на питання: «Яка з партій найкраще зможе вирішити найбільш важкі питання, які стоять зараз перед країною?» Майбутній голова Бі-

лого Дому казав тоді: «Перед нашими очами історія восьмирічного правління демократів, по якій ми можемо вести вогонь. І це дуже вразлива мішень» [21].

На відміну від своїх попередників він не мав значної фінансової підтримки, абсолютної прихильності серед членів власної партії та на момент приходу до влади вже набув репутації брудного політика. Проте, новий президент був готовий зіткнутися з труднощами, що склалися у той час для Америки. Річард Ніксон вступав на посаду вже з розробленим чітким планом майбутніх реформ у політиці Білого Дому який був заснований на власному досвіді з питань внутрішньої та зовнішньої політики. Він став першим президентом який за для блага Америки пішов на ризик і спробував змінити формат відносин у рамках «холодної війни», розпочавши курс, що суперечив тогочасним уявленням про національні інтереси. Попереду на нього чекав довгий шлях пошуків компромісів, вирішення міжнародних проблем і необхідність розробити план дій для того, щоб зберегти позиції Америки в мінливому світі.

Література

- 1. Никонов В. А.** От Эйзенхауэра к Никсону. Из истории республиканской партии США / В. А. Никанов. – М. : Изд-во Моск. унта, 1984. – 288 с. / Nikonov V. A. Ot Eyzenkhauera k Niksonu. Iz istorii respublikanskoj partii SShA / V. A. Nikonov. – М. : Izd-vo Mosk. un-ta. 1984. – 288s.;
- 2. 100 человек,** которые изменили ход истории. Ричард Никсон. – М. : Изд-во: ООО «Де Агостини», 2009. – 32 с. / 100 chelovek, kotoryye izmenili khod istorii. Richard Nikson. – M.Izdatelstvo: ООО «De Agostini». 2009. – 32 s.;
- 3. Aitken J.** Nixon: A Life / J. Aitken. – Washington : Regnery Publishing, Inc., 1996. – 633 p.;
- 4. Ambrose St.** Eisenhower. Soldier, General of Army, President-Elect / St. Ambrose. – Vol. 1. – New York : Simon & Schuster, 1983. – 637 p.;
- 4. Ambrose St.** Nixon: The Education of a Politician, 1913-1962 / St. Ambrose. – New York : Simon & Schuster, 1987. – 752 p.;
- 5. Black C.** Richard M. Nixon: A Life in Full / C. Black. – New York : Public Affairs, 2007. – 1184 p.;
- 6. Evans R., Novak R. D.** Nixon in the White House / R. Evans. – New York : Vintage, 1973. – 457 p.;
- 7. Lurie L.** The Running of Richard Nixon / L. Lurie. – N. Y. : McCann & Geoghegan, 1972. – 409 p.;
- 8. McGinnis J.** The Selling of the President 1968 / J. McGinnis. – N. Y. : Trident Press, 1969. – 253 p.;
- 9. Morris R.** Richard Milhous Nixon: The Rise of an American Politician / R. Morris. – N. Y. : Henry Holt and Company, 1990. – 1005 p.;
- 10. Nixon R. M.** RN: The Memoirs of Richard Nixon / R. M. Nixon. – N. Y. : Grosset & Dunlap, 1978. – 1120 p.;
- 11. Nixon R.** Six Crises / R. Nixon. – N. Y. : Doubleday, 1962. – 460 p.;
- 12. Oshinsky D. M.** A Conspiracy So Immense: The World of Joe McCarthy / D. M. Oshinsky. – N. Y. : Oxford University Press, 1983. – 597 p.;
- 13. Parmet H. S.** Richard Nixon and His America / H. S. Parmet. – Boston : Little, Brown and Company, 1990. – 750 p.;
- 14. White Th.** The making of the president 1968 / Th. White. – N. Y. : Atheneum publishers, 1969. – 459 p.;
- 15. Deschler's** Precedents, Volume 5. Chapter 19. The Committee of the Whole. B. The Chairman. § 7. Limitations on the Chairman's Jurisdiction. From the U.S. Government Printing Office. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/GPO-HPREC-DESCHLERS-V5/html/GPO-HPREC-DESCHLERS-V5-2-3-3.htm>.;
- 16. Nixon** Presidential library & museum. A Student & Sailor / Nixon. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nixonlibrary.gov/thelife/astudentandsailor.php>.;
- 17. The** American presidency project. *Richard Nixon. Address of Senator Nixon to the American People: The "Checkers Speech"*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=24485>.;
- 18. Spartacus** Educational. American History. Cold War. Richard Nixon. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/USAnixon.htm>.;
- 19. The** American Presidency Project. Political Party Platforms. Republican Party Platform of 1968. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=25841>.;
- 20. U.S.** Department of state. Office

of the historian. Foreign Relations of the United States, 1969-1972. Volume I, Foundations of Foreign Policy, 1969-1972. Document 27. Address by President Nixon. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v01/d27>.

Колесникова К. А. Ричард Милхауз Никсон: путь к президентскому креслу

При написании данной статьи был рассмотрен вопрос личности 37-ого президента Соединенных Штатов Америки Ричарда Милхауз Никсона. Неоднозначность в оценке его деятельности и самого президента подталкивает нас на вывод о необходимости объективного изучения этой проблемы. Автор в своей работе проследил путь становления Никсона, как политического деятеля и сделал попытку продемонстрировать уровень его подготовленности для выполнения президентских обязанностей. Главной целью при написании этой статьи мы ставили попытку развенчать миф о несоответствии и отсутствие необходимых навыков у Ричарда Никсона для получения должности президента Соединенных Штатов. Теоретико-методологическую основу исследования составляют общенаучные принципы объективности, историзма, многофакторности и целостности. Таким образом, в результате исследования был сделан вывод, что на момент прихода к власти в 1969 г. подготовленность Никсона ни у кого не вызывала сомнений. Популярность и значительный опыт на политическом попри-

ще позволили Ричарду Никсону занять место главы Белого Дома.

Ключевые слова: Ричард Никсон, Америка, Белый Дом, президентские выборы.

Kolesnikova K. Richard Milhous Nixon: the path to the presidency

In this article the author considered the person of 37-th president of United States Richard Milhous Nixon. The ambiguity in the evaluation of his activities and the president himself encourages us to conclusion about necessity of an objective study of the problem. Author in this work to trace the path of becoming Nixon, as a political figure and made an attempt to demonstrate his level of readiness to carry out presidential duties. The main purpose of this work is attempt to debunk the myth of non-compliance and lack of necessary skills of Richard Nixon for the position of the United States president. Theoretical and methodological basis of the study constitute the general scientific principles of objectivity, historicism, comprehensiveness and integrity. Thus, as a result of the study, it was concluded that at the time of coming to power in 1969, no one doubted the readiness of Nixon. The popularity and extensive experience in the political arena have allowed Richard Nixon to take the place of the White House.

Keywords: Richard Nixon, America, the White House, presidential elections.

Стаття надійшла до редколегії 14 листопада 2016 р.

**ДІЯЛЬНІСТЬ БУТРОСА БУТРОСА-ГАЛІ В ООН:
ДОСЯГНЕННЯ ТА НЕДОЛІКИ (1992-1996 рр.)**

У роботі висвітлено основні аспекти реалізації політики реформування Організації Об'єднаних Націй шостим Генеральним секретарем ООН Бутросом Бутросом-Галі в період після закінчення епохи «холодної війни». В світлі опублікованих документів ООН проаналізовано офіційну позицію Голови ООН, визначено основні напрямки роботи щодо вдосконалення функціонування системи Організації. Зроблено висновки щодо ефективності проведеної політики реорганізації Б. Бутросом-Галі в період перебування на посаді Генсека ООН.

Ключові слова: Організація Об'єднаних Націй, Генеральний секретар, Бутрос Бутрос-Галі, реорганізація, холодна війна.

Сучасну систему міжнародних відносин складно уявити без потужного механізму із забезпечення миру та безпеки, яким виступає Організація Об'єднаних Націй.

Закінчення «холодної війни» на початку 90-х рр. ХХ ст., призвело до активізації процесу глобальних геополітичних трансформацій у світі, які, безперечно, вплинули на роботу системи ООН. За словами Дж. Мюллера «закінчення «холодної війни» призвело до перевідкриття та відродження Організації Об'єднаних Націй». [7; 13] Саме тому, перед Організацією постали нові першочергові завдання:

1. забезпечення збереження та розвитку принципів, які були закладені в фундамент системи ООН, ще у 1945 р.;
2. розрішення проблеми функціонування ООН, відповідно до реалій сучасності;
3. підвищення ролі та авторитету Організації Об'єднаних Націй в міжнародному середовищі.

Реалізація вищезазначених завдань була покладена на щойно призначеного Генеральною Асамблеєю ООН шос-

того Генерального секретаря ООН, Бутрос Бутрос-Галі (1992-1996 рр.) [6]. На момент свого призначення він мав величезний досвід роботи на керівних посадах в Єгипті, його ім'я було відомим у науковому та дипломатичному середовищі у всьому світі. Протягом чотирьох десятиліть майбутній Генсек брав участь у багаточисленних зустрічах, нарадах, присвячених міжнародному праву, правам людини, соціально-економічному розвитку, деколонізації, вирішенню близькосхідної проблеми.

Працюючи на різних дипломатичних посадах, Б. Бутрос-Галі був активним прихильником ідеї колективної участі міжнародного співтовариства в процесі облаштування світового устрою в рамках ООН. Он вважав, що Організація хоча і не може вирішити всі проблеми, натомість вона здатна вирішити хоча б деякі з них» [11, с. 92;].

Найбільшим вкладом дипломата у процес стабілізації міжнародного порядку вважається його активна участь у Кемп-Девідській зустрічі на найвищому рівні у вересні 1978 р. та підписанні угоди між Ізраїлем та Єгиптом у 1979 р. [3]. Таким чином, призначення Б. Бутрос-Галі на посаду Генсека ООН не стало несподіванкою, та мало сприяти вирішенню невідкладних проблем, серед яких, етнічні конфлікти в Африці та Балканах, подолання кризи фінансового сектору, а також процес реорганізації основних директивних органів Організації Об'єднаних Націй.

Метою цієї роботи є дослідження політики реформування діяльності Організації Об'єднаних Націй, яку здійснював шостий Генеральний секретар Б. Бутрос-Галі. Ця проблематика не отримала належного висвітлення в віт-

чизняній та зарубіжній історіографії. Серед робіт, в яких розглядалися загальні питання необхідності реформування ООН, а також політика реорганізації після закінчення «холодної війни», необхідно звернути увагу на дослідження В. Бруза, С. Віднянського, В. Заємського, А. Мартинова, С. Мейслера, Г. Морозова, Дж. Мюллер, М. Франда.

Наприкінці ХХ ст. в середовищі ООН, як ніколи було актуальним питання підвищення ефективності виконання покладених Статутом функцій. Оскільки за останні 50 років світ докорінно змінився, натомість ООН, не зазнала належних і адекватних змін. Саме тому, це складне та відповідальне завдання було покладено на Б. Бутрос-Галі, одного із прихильників реформування Організації.

Велику увагу у період головування він приділяв міжнародним конференціям, які вважав важливим засобом підвищення усвідомлення світовим співтовариством нових викликів, які виникли в 90-х рр. ХХ ст. Генсек вважав, що такі проблеми як: бідність, безробіття, стихійні лиха, права людини докорінно пов'язані із негативною стороною глобалізації. Оскільки глобалізація створює нові проблеми, вони потребують і рішень. У свою чергу ООН, зазначав Голова ООН, виступає універсальною структурою, здатною об'єднати зусилля всього світу задля їх вирішення [11, с. 87-89].

Саме тому, однією із найважливіших подій у період перебування на посаді Генерального секретаря ООН було проведення Ріо-де-Жанейрської Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку в червні 1992 р. На Конференції було прийнято документ «Порядок денний на ХХІ століття» [5]. Це, своєрідний «Кодекс поведінки» держав, який охоплює не тільки екологічну складову, а також міжнародні відносини в цілому. У документі підкреслюється необхідність забезпечення належного балансу між

міжнародною економічною системою та станом екологічного середовища. Також, на основі рішень, прийнятих на Ріо-де-Жанейрській зустрічі, 47 сесія Генеральної Асамблеї ООН підтримала рекомендації Генерального секретаря ООН щодо створення Комісії високого рівня зі сталого розвитку. У 1993 р. ст. 68 Статуту ООН була заснована функціональна комісія, до компетенції якої належало вирішення взаємозалежних екологічних та економічних проблем [7].

Прийняті документи, зокрема, «Порядок денний на ХХІ століття», а також резолюція Генеральної Асамблеї ООН щодо створення Комісії визначили основні наступні функції новоствореної структури:

- розгляд наданої урядами інформації стосовно виконання конвенцій з навколишнього середовища;

- аналіз діяльності неурядових організацій та їх внесок у реалізацію «Порядку денного»;

- вдосконалення зв'язків системи ООН з іншими організаціями та установами.

Г. Морозов у своїй роботі охарактеризував цілі Комісії наступним чином: спостереження за діями держав, націй, а також міжнародних організацій щодо виконання та сприяння ними «Порядку денного на ХХІ століття»; друге – здійснення контролю за фінансовими ресурсами, які направляються країнам, що розвиваються на забезпечення їх зусиль зі сталого розвитку; і останнє – забезпечення необхідного високого рівня задля обговорення, досягнення консенсусу та прийняття рішень [2].

Таким чином, створення Комісії зі сталого розвитку в межах системи ООН надало змогу розпочати процес вирішення соціально-економічних та екологічних проблем на глобальному рівні. Б. Бутрос-Галі порівняв зазначену подію Ріо-92, як «провісник нового часу», оскільки вдалося поєднати поняття «розвиток» та «навколишнє середовище» [2].

Разом із тим, одразу після створення Комісії проявилися проблеми. Зокрема, функціональні обов'язки новоствореного органу дублюються з вже існуючими програмами в рамках Організації. Більш того, існує проблема фінансування вже існуючих програм та установ. Все це потребувало подальших дій, спрямованих на удосконалення її роботи.

Нового імпульсу концепція «сталого розвитку» в системі ООН отримала у 2013 р., замість Комісії був створений міжурядовий Політичний форум високого рівня зі сталого розвитку. Як зазначив колишній голова ЕКОСОП Мартін Сайдік, порівняно із Комісією до складу якої входили 53 країни-члена, Форум об'єднав представників як розвинених так і країни, що розвиваються та стане важливим майданчиком, для обговорення конкретних проблем на міжнародному рівні [4].

Таким чином, спроба поєднання проблемних екологічних та економічних питань за двадцять років не втратила своєї актуальності, а навпаки розширила та відкрила нові можливості колективного впливу на проблему. Саме, заданий вектор Б. Бутросом-Галі із соціально-економічних та екологічних питань ще у 1990-ті рр., і у XXI ст. не втратив своєї актуальності.

Під егідою ООН за період перебування Б. Бутроса-Галі на посаді Генсека було проведено велику кількість конференцій, на яких було розглянуто такі проблемні теми, як: екологія та розвиток (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.), права людини (Відень, 1993 р.), стихійні лиха (Йокогама, 1994 р.), бідність та безробіття (Копенгаген, 1995 р.), а також, поліпшення становища жінок (Пекін, 1995 р.) та розвиток населених пунктів в різних частинах світу (Стамбул, 1996 р.) [11, с. 89;].

Будучи спеціалістом в галузі міжнародного права, Б. Бутрос-Галі підтримував ідею щодо необхідності розширення міжнародної юрисдикції, оскільки Міжнародний суд ООН є механіз-

мом просування міжнародного права. Генсек вважав, що всі країни-члени ООН повинні прийняти загальну юрисдикцію Міжнародного суду без внутрішньодержавних обмежень. Наступним кроком, – зазначав Бутрос-Галі, – має бути об'єднання дій Ради Безпеки і Генасамблеї ООН щодо створення міжнародних трибуналів за військові злочини за прикладом Югославії та Руанди. Слід нагадати, що зазначені міжнародні кримінальні трибунали для судового переслідування осіб, відповідальних за геноцид та інші серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені на території Руанді та колишній Югославії, відповідальних за геноцид та інші подібні порушення були створені відповідними резолюціями Ради Безпеки ООН 955 (1994) від 8 листопада 1994 р. [9] та 827 (1993) від 25 травня 1993 р. [8]. Вони мали на меті не стільки залучення до відповідальності винних осіб у масових злочинах, скільки запобігти вчинення аналогічних дій у майбутньому, показати, що світ не закрий очі на кричущі наслідки нелюдської жорстокості. Однак дивлячись на те, що створені вони були тільки для розгляду конкретних злочинів, саме тому постало питання щодо необхідності створення постійного кримінального суду.

Під керівництвом Б. Бутроса-Галі почалася активна розробка постійно діючого Міжнародного кримінального суду. У 1994 р. Комісією з міжнародного права Генеральній Асамблеї було представлено проект статуту нового органу. Саме тому, з метою розгляду основних питань проекту Генасамблеєю було створено Спеціальний комітет із питань створення міжнародного кримінального суду, після чого основну підготовку було покладено на Підготовчий комітет для Міжнародного кримінального суду, який збирався у період з 1996 по 1998 рр.

Під час проведення Дипломатичної конференції у Римі у 1998 р. було ство-

рено Міжнародний кримінальний суд. Не зважаючи на те, що в період підписання Римського статуту, термін перебування на посаді Голови ООН у Б. Бутроса-Галі закінчився, все ж процес створення нового міжнародно-правового механізму відбувався завдяки його активному сприянню.

Ще одною важливою новацією в процесі зміцнення та підвищення ефективності Організації Об'єднаних Націй стала доповідь Бутроса-Галі «Порядок денний для миру» у 1992 р. на засіданні Раді Безпеки ООН. У ній Генеральний секретар неодноразово звертав увагу міжнародної спільноти на необхідність використання превентивної дипломатії на початковій стадії суперечок, та наполягав на більш широкому застосуванні засобів дипломатії за для ліквідації джерел небезпеки до того, як відбудеться спалах насилля. Як зазначав сам Генсек «... з того часу превентивна дипломатія все більше визначається як особливе та необхідне явище» [11, с. 91].

Б. Бутрос-Галі трактував термін «превентивна дипломатія», як «... дії, спрямовані на попередження виникнення спорів між сторонами, недопущення переростання існуючих спорів у конфлікти й обмеження масштабів конфліктів після їх виникнення» [10].

Також Генсек виклав три основні види діяльності щодо забезпечення миру та безпеки у світі, які є взаємопов'язаними та передбачають превентивні заходи: 1) превентивна дипломатія; 2) миротворчість; 3) підтримання миру.

Під «миротворчістю» він розумів дії з метою схилити ворогуючі сторони до досягнення згоди, головним чином, за допомогою мирних засобів, передбачених у главі VI ст. 33 Статуту ООН (переговори, посередництво, примирення, обслідування, арбітраж, судовий розгляд, звернення до регіональних органів чи угод) [10].

Під підтриманням миру мається на увазі забезпечення присутності ООН у

конфліктних зонах світу. Така присутність пов'язується із розгортанням військового чи поліцейського персоналу та забезпечується за згодою всіх зацікавлених сторін конфлікту [10].

Також Генеральний секретар зазначив, що превентивна дипломатія потребує низки додаткових методів, насамперед це: встановлення довіри; раннє попередження, що базується на зібранні інформації та встановленні фактів неофіційним або офіційним шляхом; превентивне розгортання, а в окремих випадках – утворення демілітаризованих зон [10].

Превентивна дипломатія в рамках Організації Об'єднаних Націй у ХХ ст. за підтримки Б. Бутроса-Галі мала сформовану теоретичну базу, однак існували проблеми щодо ефективного використання концепції в практичній площині. Зокрема, існувала своєрідна «криза системи раннього попередження конфліктів», яка виникла у зв'язку із несвоечасною поінформованістю органів ООН, відсутністю прогнозування кризи за рахунок вивчення, узагальнення та надання оцінки інформації. Негативний вплив на використання концепції превентивної дипломатії в ООН мали, по-перше, відсутність необхідної кількості висококваліфікованих кадрів, спроможних мобільно вирішувати питання з високим рівнем ефективності. По-друге, мляві темпи та скорочення фінансового забезпечення призводять до збільшення часу на підготовку місії, таким чином, затягуючи час, який рахується не на дні, а на години, та призводить до ненадійного оснащення персоналу.

У 1993 р. в рамках організаційної реформи було розпочато процес реорганізації Секретаріату ООН. Перш за все, група незалежних підрозділів економічної та соціальної сфери були об'єднані в три спеціалізовані департаменти, а вищестоящих посадовців було скорочено, а за рахунок звільнених фондів вдалося розподілити та

підсилили галузь безпеки. Також, за ініціативи Генсека було скорочено наглядові органи програм розвитку, за ініціативи країн-членів, керівні ради ПРООН та ЮНІСЕФ було замінено меншими виконавчими радами. Відповідно до побажань США за згодою Бутроса Бутроса-Галі було створено Управління служб внутрішнього нагляду, яке виконувало функції контролю та перевірки. Незважаючи на всі спрямовані Генсеком дії щодо проведення модернізації системи ООН, все ж він був не в змозі протидіяти такому сильному актору, постійному члену Ради Безпеки ООН, США, на чолі із Біллом Клінтоном. Також, Конгресом було вирішено скоротити внески до бюджету Організації, пояснюючи це незадовільним рівнем проведення нових миротворчих операцій. У зв'язку з цим, Генсек був вимушений зменшити штат ООН на 10 % [13, с. 8].

Завдяки використанню важелів впливу в системі ООН, США «ветували» кандидатуру Б. Бутроса-Галі на призначення його на другий термін. Це був перший випадок, коли Генеральний секретар не пробув на посаді два строки. Однак низка протистоянь в середовищі Організації не зламали наміру модернізувати роботу системи.

Відзначимо, що прагнення Генсека зробити роботу Організації більш ефективною постійно наштовхувалися на фінансові проблеми. По відношенню до масштабу та значимості діяльності ООН в світі, її бюджет занадто малий. Так, у 1994 р. він складав \$ 1.3 млрд. та \$ 3.3 млрд., які відділялися на миротворчу діяльність [11, с. 95]. Крім того, багато країн-членів відмовляються сплачувати нараховані внески вчасно та в повному розмірі. Насамперед це призводило до постійного дефіциту коштів на забезпечення ефективного функціонування системи організації.

Таким чином, аналіз виконаних завдань щодо реформування Організації

Об'єднаних Націй дає змогу надати позитивну оцінку роботи на посаді Генерального секретаря ООН Б. Бутроса-Галі. Процес реорганізації розпочатий їм, продовжується й надалі, а ідеї запропоновані Генсеком актуальні і сьогодні. Натомість криза фінансового сектору та створення штучних перепон впливовими гравцями Організації Об'єднаних Націй, вплинули на реалізацію пріоритетних напрямків модернізації, які були задані Бутросом Бутросом-Галі в період його каденції.

Література

1. Заемский В. Ф. Кому нужна реформа ООН. В интересах всех и каждого / В. Ф. Заемский. – М. : Междунар. отношения, 2010. – 296 с. / Zaemskiy V. F. Kому nuzhna reforma ООН. V interesakh vseh i kazhdogo / V. F. Zaemskiy. – М. : Mezhdunar. Otnosheniya, 2010. – 296 s.; **2. Морозов Г.** «Устойчивое развитие» – новая концепция [Электронный ресурс] / Г. Морозов // РАУ Университет. – 1993. – № 24 (28). – Режим доступа: [http://observer.materik.ru/observer/N24_93/index.htm/](http://observer.materik.ru/observer/N24_93/index.htm/Morozov G. «Ustoychivoe razvitie» – novaya kontseptsiya [Elektronnyy resurs] / G. Morozov // RAU Universitet. – 1993. – № 24 (28). – Rezhim dostupa: http://observer.materik.ru/observer/N24_93/index.htm/); **3. Официальный сайт ООН.** Бывшие Генеральные секретари. Бутрос Бутрос-Гали [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/ru/sg/formersg/ghali.shtml> / Ofitsialnyy sayt ООН. Byvshie Generalnye sekretari. Butros Butros-Gali [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.un.org/ru/sg/formersg/ghali.shtml>; **4. Официальный сайт ООН.** Новый глава ЭКОСОС назвал главным событием года Форум по устойчивому развитию [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.unmultimedia.org/radio/russian/archives/156927/> / Ofitsialnyy sayt ООН. Novyy glava EKOSOS nazval glavnyim sobytiem goda Forum po ustoychivomu razvitiyu [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.unmultimedia.org/radio/russian/archives/156927/>; **5. Повестка дня на XXI век // Доклад Конференции ООН по окружающей среде и развитию.** Рио-де-

Жанейро, 1992. Том 1. – Нью-Йорк, 1993 / Povestka dnya na KhKhI vek // Doklad Konferentsii OON po okruzhayushchey srede i razvitiyu. Rio-de-Zhaneyro, 1992. Том 1. – Нью-Йорк, 1993; **6. Резолюція** ГА ООН A/RES/46/21 от 3 декабря 1991 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/585/53/IMG/NR058553.pdf?OpenElement> / Rezolyutsiya GA OON A/RES/46/21 ot 3 dekabrya 1991 [Elektronnyy resurs]. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/585/53/IMG/NR058553.pdf?OpenElement>; **7. Резолюция** ГА ООН 47/191 (1993) от 29 января 1993 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/063/19/IMG/N9306319.pdf?OpenElement> / Rezolyutsiya GA OON 47/191 (1993) ot 29 yanvarya 1993 g. [Elektronnyy resurs]. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/063/19/IMG/N9306319.pdf?OpenElement>; **8. Резолюция** СБ ООН 827 (1993) от 25 мая 1993 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://documents-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/306/30/IMG/N9330630.pdf?OpenElement> / Rezolyutsiya SB OON 827 (1993) ot 25 maya 1993 [Elektronnyy resurs]. – Режим доступа: <https://documents-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/306/30/IMG/N9330630.pdf?OpenElement>; **9. Резолюция** СБ ООН 955 (1994) от 8 ноября 1994 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N96/057/27/PDF/N9605727.pdf?OpenElement> / Rezolyutsiya SB OON 955 (1994) ot 8 noyabrya 1994 [Elektronnyy resurs]. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N96/057/27/PDF/N9605727.pdf?OpenElement>; **10. Boutros-Ghali B.** An Agenda of Peace Preventive diplomacy, peacemaking and peacekeeping, 17 June 1992 [Electronic resource] / Boutros-Ghali B. – Mode of access: www.un.org/Docs/SG/agpeace.html; **11. Global Leadership** after the Cold War. Boutros-Ghali. Foreign Affairs. Vol.75. – №. 2 (Mar. – Apr., 1996). – pp. 86-98; **12. Kennedy P.** The Parliament of Man: The United Nations and the Quest for World

Government / P. Kennedy. – N.-Y. – Vintage Books, 2007. – 328 p.; **13. Muller J.** Reforming the United Nations: The Struggle for Legitimacy and Effectiveness / J. Muller Martinus : Nijhoff Publishers, 2006. – 530 p.

Кожушко А. Н. Деятельность Бутроса Бутроса-Гали в ООН: достижения и недостатки (1992-1996 гг.)

В работе освещены основные аспекты реализации политики реформирования Организации Объединенных Наций шестым Генеральным секретарем ООН Бутросом-Гали в период после окончания эпохи «холодной войны». В свете опубликованных документов ООН проанализировано официальную позицию Главы ООН, определены основные направления работы относительно усовершенствования функционирования системы Организации. Сделан вывод относительно эффективности проведенной политики реформ основных директивных органов в период пребывания Б. Бутроса-Гали в должности Генсека ООН.

Ключевые слова: Организация Объединенных Наций, Генеральный секретарь, Бутрос Бутрос-Гали, реорганизация, холодная война.

Kozhushko A. Boutros Boutros-Ghali's activity in the UN: the achievements and disadvantages (1992-1996)

The main aspects of the implementation of the United Nations' reforming policy by the sixth Secretary-General of the UN Boutros-Ghali in the period of the end of the Cold War were covered. In the context of the United Nations' published documents the official position of the Head of the United Nations was analyzed, the main directions of work according to the improvement of the system's functioning were defined. The conclusion about the effectiveness of the reforms which were hold of the United Nations' main organs by B. Boutros-Ghali the Head of the UN.

Key words: United Nations Organization, Secretary-General Boutros Boutros-Ghali, reorganization, Cold War.

Стаття надійшла до редколегії
14 жовтня 2016 р.

«ВІКТОРІАНСЬКИЙ ІМПЕРІАЛІЗМ» ДЖЕКА ГАЛЛАХЕРА ТА РОНАЛЬДА РОБІНСОНА

В статті розглядаються ідеї Дж. Е. Галлахера та Р. Робінсона, які стверджували, що Британська імперія була перш за все «імперія вільної торгівлі» та її основним завданням було поширення своєї ліберальної імперії по всьому світу. Відмінною рисою англійського імперіалізму було те, що застосування військової сили і могутності в цілому обмежувалося лише встановленням безпечних умов для економічного панування. Дж. Е. Галлахер та Р. Робінсон є одними з найбільш впливових вчених ХХ століття, чії праці продовжують формувати вигляд значного числа досліджень в області імперської історії і до цього дня. Варто зазначити, що ця «імперія вільної торгівлі» була важливим елементом процесу глобалізації, який приніс модернізацію у багато частин світу, і сьогодні така «торгівельна держава» багатьма вченими розглядається як магістральний шлях до процвітання.

Ключові слова: імперія імперіалізм, ліберальна імперія, імперія вільної торгівлі

Протягом десятиліть імперська історія уявлялася затхлою, заскнілою та зверненою в минуле – і багатьом здавалося, що вивчення імперій обов'язково передбачає співчутливе або ностальгічне ставлення до них. Вивчення імперій як таких асоціювалося з вивченням імперіалістів, ототожненням з ними. Початок цьому було покладено публікацією однієї з найбільш впливових антиімперіалістичних праць «Імперіалізм» Гобсона, основною ідеєю якого була думка, що Британська імперія – це проект, запущений виключно в інтересах крихітної еліти фінансистів та їх клієнтів [5]. У 1902 р. він опублікував у Лондоні свою працю, написану в результаті його поїздки до Південної Африки під час англо-бур-

ської війни. У своїй роботі він стверджує, що в основі імперії лежить розважливий та жадібний імперіалізм, а не шляхетні ідеї [5].

Однак в даний час імперська історія переживає підйом, вона динамічна, різноманітна і навіть модна. Створюються нові журнали, множаться конференції і дискусійні групи в Інтернеті поряд з популярними книгами і документальними фільмами, а також з більш великоваговою академічною продукцією. Вражає як різноманітність, так і сам обсяг роботи, що проводиться по цій темі.

Взагалі то, концепцію «імперії» пов'язують з ім'ям відомого англійського мислителя, географа і математика Джона Ді. Саме йому належить поява самого терміну «Британська імперія» і розробка концепції прав Англії на колоніальні завоювання і домінування в світі [2].

Розширення власної території за рахунок іншої держави, багато в чому суперечить ідеям лібералізму. Тому дивним є той факт, що одним з мислителів – апологетів британської імперської думки, був Джон Стюарт Мілль, який зробив основний внесок у філософію лібералізму. Він навіть згодом включив ідею прогресивного колоніального правління в своє класичне викладення ліберальних цінностей.

За словами Мілля, якщо в суспільстві не існує зародка самоорганізуючої діяльності, то його єдина надія на можливість подальшого розвитку полягає в шансі коли-небудь дочекатись доброго та освіченого деспота. При деспотизмі рідному добрий деспот є явище рідкісне і швидкоплинне;

але якщо народ перебуває під владою іншого народу, більш цивілізованого, то останній повинен бути спроможним настільки, щоб поставляти цих деспотів безперервно [11].

Таким чином, він не бачить злочину проти свободи в деспотизмі, коли йде мова про народи варварські, і коли при цьому його дії мають на меті прогрес і насправді призводять до прогресу [10]. Він навіть виводить поняття «цивілізаторського деспотизму», який найкраще може бути здійснений вже цивілізованою нацією, що не переслідує корисливих зовнішньополітичних цілей (на зразок Англії), а не місцевими правителями.

Свій максимальний розвиток ідея імперії як блага для варварів отримала в роботах професора Кембриджу Дж. Р. Сілі. Саме він наприкінці XIX ст. вперше використав термін «ліберальна імперія». Він розвивав ідею про те, що Британська імперія – це перша в світі ліберальна імперія, в якій поєднуються основи державної могутності та громадянські свободи. Більш того, ця імперія – це насамперед певний комплекс зобов'язань перед народами колоній, які ще не досягли належного розвитку для самостійного існування, і задача Британії – нести їм цивілізацію [7, с. 140].

Сілі навіть вважав, що використовувати слово «імперія» не зовсім коректно по відношенню до Великої Британії, – просто поки не придумано кращої назви. З усіма іншими імперіями її ріднить лише обширність території і те, що вона «являє собою агрегат провінцій, кожна з яких має уряд, висланий з головної політичної квартири». Але у неї відсутнє головна визначальна риса імперії – вона не носить насильницький характер, який прирікав більшість імперій на занепад [7, с. 37].

На його думку, британській імперії вдалося уникнути цього, тому що в процесі розширення вона займала та-

кі частини земної кулі, які через свою малу заселеність давали повний простір новим поселенням. У них вистачало землі для кожного, хто бажав там селитися, а тубільні раси були настільки слабо розвинені, що не могли протистояти навіть уявній конкуренції (не кажучи про матеріальну) силі англійських переселенців [7, с. 38]. Таким чином, вона одночасно поширювала і державу, і націю – на відміну від інших імперій, які на завойованих землях зустрічали інші нації, з якими їм доводилося надалі конкурувати.

Сілі був переконаний, що та невелика кількість населення, що могла зустрітися англійцям в нових поселеннях, не псували гомогенність англійської імперії. «Велика Британія за національністю однорідна. Якщо англійці на самих Британських островах цілком усвідомлюють себе єдиною нацією, незважаючи на те що в Уельсі, в Шотландії та Ірландії є кельтська кров ... тому ми вправі допустити, що проживаючи в англійських колоніях численні французи, голландці, кафрі і маорі не порушують її етнічного цілого» [7, с. 58].

На думку Сілі, Велика Британія власне стала імперією «з неухважності», а не для досягнення якихось особистих вигод. На противагу більшості імперій ранніх епох, Британська імперія ґрунтувалася тільки на благодійних засадах. Наприклад, Велика Британія не отримувала прямої данини від Індії, і прибутки від індійських платників податків не надходили безпосередньо в королівську скарбницю. Британці дали Індії мир і безпеку, а натомість отримали всі «переваги» відкритого захищеного ринку і невдячність з боку жителів колоній. «Можливо, наша західна цивілізація не так вже й гарна, як ми звикли вважати. Але в порівнянні з римським імперіалізмом світло, яке ми несемо, не менш реальне але,

можливо, менш привабливе і приймається з меншою вдячністю». Існувати така ліберальна імперія могла тільки до тих пір, доки вона не підтримувалася значними військовими силами. У цьому і основний принцип її існування – така була його думка [7, с. 12].

Варто відзначити, що для істориків Великої Британії все ХХ ст., історія Британської імперії була однією з основних тем дослідження. Але найбільш впливовими вченими, чії праці продовжують формувати вигляд значного числа досліджень в області імперської історії і до цього дня, можна сміливо назвати Джона Е. Галлахера (John «Jack» Andrew Gallagher) і Рональда Робінсона (Ronald Robinson), Р. Робінсон і Дж. Галлахер дебютували ще в 1953 р. статтею під заголовком «Імперіалізм вільної торгівлі», опублікованій в «The Economic History Review» [4].

У британській імперській історіографії ця стаття вважається однією з найвідоміших і резонансних. Після книги «Імперіалізм» Джона А. Гобсона [5], ця стаття була найбільш обговорюваним дослідженням британської імперії, яка ініціювала науковий інтерес до теоретизування нового імперіалізму, і продовжує мати великий вплив на сучасні імперіалістичний дискурс.

У цій статті вони полемізували з іншими основними доктринами, які панували у той період в імперській історіографії, і з іншими відомими дослідженнями про Британську імперію.

З одного боку, вони розкритикували ортодоксальну доктрину, висловлену в книзі Дж. Сілі «Розширення Англії» [7] про те, що історію Британської імперії умовно можна розділити на періоди імперіалізму і анти-імперіалізму (який настав в останній чверті ХІХ ст.), відповідно до розширення або «стиснення» імперії, і ступеня віри в цінності британського правління в британських колоніях.

Вони також були не згодні і з ідеями Гобсона, який розглядав останню чверть ХІХ ст., коли захоплення колоній був в самому розпалі, як якісно нову стадію капіталізму – монополістичну або імперіалістичну, і що саме в тільки в цей період Велика Британія стала на шлях «свідомої імперіалістичної політики» [5, с. 31].

Більш того – Робінсон і Галлахер вважали, що традиційна точка зору вікторіанської імперської історії не відповідає на серію незручних запитань. Наприклад, чому були збережені всі колонії в епоху «анти-імперіалізму», як стверджують прихильники Сілі? Чому так багато нових сфер впливу було створено? Або, знову ж таки – чому виникло таке небажання приєднувати додаткові території в епоху «свідомої імперіалістичної політики», як це стверджували прихильники Гобсона?

Виходячи із загальноприйнятих на той час ідей, ставало зрозумілим, що імперська політика була в значній мірі ірраціональною і непослідовною. Підсумувавши всі основні невідповідності, вчені прийшли в наступних висновків.

Історію Британської імперії умовно можна розділити на періоди неформальної і формальної імперії, але при цьому – наголошують автори, англійський імперіалізм протягом усього ХІХ ст. залишався в основному тим же самим по суті, не дивлячись на те, що у свій час він зосередився на розповсюдженні свободи торгівлі, а в інший час – на захопленні колоній.

До вісімдесятих років ХІХ ст., британська політична експансія була позитивною, в тому сенсі, що вона приносила цінні ділянки в орбіту британського впливу. А ось пізній вікторіанський період історії, був в основному пов'язаний із захистом досягнень епохи вільної торгівлі, а не з відкриттям нових ринків, що мають істотне значення для економіки.

«Англійська політика спиралася на принцип неформального контролю, а коли можливо і формального, якщо це було необхідно. Назвати один спосіб «антиімперіалістичним» а інший «імперіалістичним» – значить не звертати уваги на те, що, незалежно від застосовуваних методів, основною метою був захист і поширення англійських інтересів» [4].

Бажаючі досягнути суть англійсько-го імперіалізму в XIX ст., хочуть сказати автори, повинні акцентувати увагу на «імперіалізмі вільної торгівлі», а не на колоніалізмі. Тільки коли економічні цілі Англії не могли бути досягнуті неформальним контролем, вона вдавалася до формального імперіалізму або колонізації – до безпосереднього військового та політичного контролю для їх досягнення. «Звичайний опис політики імперії вільної торгівлі як «торгівлі, а не правління» слід розуміти як «торгівлю з неформальним контролем, якщо можливо, і торгівлю з правлінням, коли необхідно» [4].

Основним неформальним способом розширення своєї імперії в XIX ст., визнають Галлахер і Робінсон, є «угоди про вільну торгівлю». Велика Британія використовувала угоди про вільну торгівлю, щоб продовжувати впливати на країни, які передбачала включити в сферу свого впливу. Договори з Персією в 1836 і 1857 рр., турецькі договори 1838 і 1861 рр., японський договір 1858 р. та сотні інших договорів, підписаних з африканських правителями – усі ці договори дозволили британському урядові просувати вперед торгівлю з цими регіонами.

Особливо вони хотіли звернути увагу на те, що, розмірковуючи про імперію, не можна залишати поза увагою взаємозв'язок між економічними мотивами і політичними діями, і в першу чергу те, як політичні дії сприяли зростанню комерційної переваги, і

як в свою чергу ці переваги зміцнили політичний вплив. Протягом усього XIX ст. британські уряди працювали, щоб створити і підтримувати британську першість будь-якими засобами, які підходили до тих чи інших історичних і політичних обставин.

Але, відзначають автори, британське розширення іноді зазнавало поразки – навіть при наявності політичного панування, не було можливості впливати на успішне комерційне проникнення. Були ефектні потуги британської політики в Китаї, але вони мало допомогли для створення нових ринків. Всі політичні дії Великої Британії в Китаї (опіумна війна 1840 р., відновлення війни у 1857 р.) надали можливості для британської торгівлі, але все-таки були не в змозі зруйнувати китайську економічну самодостатність [4].

Таким чином, вважають вони, приклади британської економічної експансії, за сприяння та підбурюванні політичних дій в тій чи іншій формі, достатні, щоб підтвердити неадекватність загальноприйнятої теорії про те, що вільна торгівля може обійтися без імперії.

Наступне питання, на яке вони намагалися відповісти, було питанням про те, для чого була зроблена така активна експансія в Африці. Робінсон і Галлахер вважали, що Велика Британія була в Південній Африці в першу чергу для захисту маршрутів на Схід і запобігання придбанню іноземними державами баз на цих маршрутах. Більш того, єгипетське питання, актуальне наприкінці XIX ст., перш за все було тісно пов'язане з маршрутами до Індії, а захист британських володінь в Індії був головним пріоритетом в британській політиці у вісімдесятих і дев'яностих роках того століття. «Для того, щоб захистити спинний мозок британської торгівлі та імперії, претензії в Тропічній Африці і Тихому

океані були неодноразово принесені в жертву – як пішаків у вищій грі», – стверджують вони [4].

Тому, пишуть автори, сила Великої Британії залежала перш за все від безпеки Британської Індії і перевазі британських сил на Сході. І саме цей імперський інтерес вимагав якось «вхопитися» за Африку на південь від річки Лімпопо. І хоча між 1852 і 1877 рр. бурські республіки не контролювалися формально Великобританією, саме це спонукало англійців контролювати цю територію, і тим більше морські порти.

Також Робінсон і Галлахер стверджували, що «новий імперіалізм 1880-х років», особливо боротьба за Африку, були продовженням довгострокової політики, в якій неофіційна імперія, заснована на принципах вільної торгівлі, була замінена на формальний імперський контроль [4].

Пізніше ця ідея була розкрита в книзі «Африка і вікторіанці» [5]. Як самі вони відзначали, ця книга була написана в якості внеску в загальну теорію імперіалізму. Робінсон і Галлахер наголошують, що не намагалися писати історію окремих регіонів Африки в дев'ятнадцятому столітті. «Мораль завоювання тут – не наша турбота. Його наслідки в довгостроковій перспективі – не наша тема. Для наших цілей тут і зараз, Африка є «гаком», на який ми вішаємо гіпотези про націоналізм і світовій політиці, основою для обговорення характеру британської експансії» [5, с. 2].

«Вікторіанці, – пишуть автори, – вважали себе лідерами цивілізації, піонерами промисловості і прогресу. Промисловість Великої Британії необхідно було стимулювати, постійно розширюючи і посилюючи її розвиток за кордоном, як за рахунок її інвесторів, так і виробників, торговців і колоністів, і вже тим більше відкриттям но-

вих континентів як ринків збуту. З кожним роком, відбувалося зростання як торгівлі, так і інвестицій за кордоном» [5, с. 2].

«Це був справжній вікторіанський погляд на світ середини XIX століття. Він був залитий яскравим почуттям переваги і впевненості у власній правоті, а також добрими намірами щодо інших країн і народів», – стверджують вони [5, с. 3].

Робінсон і Галлахер стверджують, що вікторіанці були не першими і не останніми людьми, які проектували свій власний образ як універсальний ідеал. За шкалою прогресу, вікторіанці ділили нації і раси в залежності від доведеної здатності кожного реалізувати свою свободу: англійці на вершині, а потім, на кілька сходинок нижче – американці, за ними – латиноамериканські народи. Ще нижче стояли великі східні громади Азії і Північної Африки, де прогрес, на жаль, «був розчавлений протягом багатьох століть військових деспотій або задушений релігією». На самих нижніх сходинках стояли «аборигени», які, як вважалося, «ніколи не знали достатньої соціальної дисципліни, щоб перейти від роду і племені до державотворення» [5, с. 4].

Саме тому вікторіанці прагнули підняти їх на ті висоти прогресу, на які вони самі забралися.

«Цей дух прогресу не менше надлишків і дефіциту індустріального суспільства змусили британців розширювати свою державу» [5, с. 2]. Внаслідок цього, наголошують вони, розширення Великої Британії було не просто необхідністю, без якої зростання промислового виробництва може припинитися, але моральним обов'язком перед рештою людства.

У підтвердження цього вони наводять цитату Пальмерстона, який в 1842 р. на питання про сутність Британської імперії відповів: «...Обмін то-

варів може супроводжуватися ... поширенням знань – що призведе до взаємної вигоди, породжуючи взаємні добрі почуття. ... Торгівля може йти вільно вперед, ведучи цивілізацію з одного боку, і світ з іншого боку, щоб зробити людство щасливішим, мудрішим, кращим» [5, с. 478].

У цій книзі, як і в своїй статті, автори наполягають на тому, що розділ тропічної Африки ні в якому разі не визначався економічними міркуваннями і вимогами. Промислове суперництво між державами Європи і зміни в їх економіці не мали до нього відношення. Африка не складала для буржуазії інтересу як ринок збуту і сфера докладання капіталів, стверджують вони.

Чому ж в такому випадку відбулося масоване вторгнення «Європи» в надра «чорного континенту»? Відповідаючи на це питання, автори додали виняткове значення британській інтервенції в Єгипет. Саме після неї виникла свого роду ланцюгова реакція – Франція почала опановувати Західну Африку, Бельгія увірвалася в Конго, в екваторіальну Африку потягнулися й інші держави. Сама Британія, піклуючись про міцність позицій в Єгипті і захищаючи витоки Нілу від конкурентів, зробила подальші завоювання. ... Лондонське керівництво зовсім не планувало всі ці захоплення, воно зважувалося на них, виходячи із стратегічних розрахунків (наприклад, забезпечити шлях до Індії), і інтересів національної безпеки.

Які причини того, що пізні вікторіанці після 1880 р. більше не покладалися на свій вплив, щоб захистити традиційні інтереси? Що змусило їх врешті-решт приймати загарбницькі імперські рішення?

Автори стверджують, що на це вплинуло безліч причин. «Деякі з цих причин були релігійними і гуманітарними, інші – суто комерційними або

фінансовими, треті – імперіалістичними. У Західній Африці торговці закликали до державного захисту; в Уганді і Ньясаленді – місіонери – до анексії; в Єгипті власники облігацій просили уряд, щоб врятувати свої інвестиції; в Південній Африці філантропи і імперіалісти закликали до більшої влади від Уайтхолу, ... Міністри, як правило, вислуховували їх прохання тільки тоді, коли вони співпадали з їх власною метою; але комерційні та філантропічні мотиви рідко вирішували, які території повинні бути зайняті, або коли це має бути зроблено, хоча їхні гасла часто використовувалися урядом в своїх публічних виправданнях [5, с. 464].

«Вони були в значній мірі людьми, які прагнуть в більш відчайдушні часи дотримуватися грандіозних уявлень про світову політику і високі стандарти імперської безпеки, успадкованих від вікторіанської епохи. Вони повинні були все більше і більше докладати зусиль по всьому світу, щоб охороняти те, що вони придбали; і тому вони стали менш здатними сприяти прогресу, так як вони поринули в турботи консолідації», – резюмують Робінсон і Галлахер [5, с. 3].

Монографія «Африка і вікторіанці» отримала дуже високу оцінку в науковій сфері, а їх теорії, за словами М. Чемберлен, «досить ґрунтовно вплинули на осмислення розділу Африки» [2]. Один з найбільш затятих шанувальників кембриджських істориків Е. Стоукс назвав зроблені ними «відкриття» «коперниківська революція в інтерпретації колоніальної історії» [8, с. 463].

І на завершення хотілося б відзначити, що крім того, що Робінсон і Галлахер є одними з найвидатніших теоретиків імперської експансії, вони також забезпечили значну спадщину у вигляді великого числа учнів, і не лише у Кембриджі, так і в Оксфорді. Наприклад відомий британський істо-

рик Нейл Фергюсон. У своїх роботах Фергюсон намагається довести, що великою імперією в XIX ст. Велика Британія стала виключно завдяки принципів ліберального імперіалізму та «вільної торгівлі». При цьому він не тільки оспівує зниклу Британську імперію, але і наполягає на благодетельності цього імперського досвіду та стверджує, що США повинні відкрито і послідовно взяти на себе тягар імперської сили [3, с. 239].

Таким чином, Р. Робінсон і Дж. Галлахер були перші, хто стверджував, що Британська імперія була перш за все «імперією вільної торгівлі», та її основним завданням було поширення свого джентльменського капіталізму по всьому світові. І якщо зазвичай говорять, що «торгівля йде слідом за прапором», у випадку британської імперії точніше було б сказати, що «основна тенденція англійської торгівлі – слідувати за невидимим прапором неформальній імперії». Відмінною рисою англійського імперіалізму було те, що застосування військової сили і могутності в цілому обмежувалося лише встановленням безпечних умов для економічного панування. Варто зазначити, що цей «Рах Britannica» був важливим елементом процесу глобалізації, який приніс модернізацію у багато частин світу, і сьогодні така «торгівельна держава» багатьма вченими розглядається як магістральний шлях до процвітання.

Але для того, щоб така торгова держава могла функціонувати, хтось мав захищати торгові маршрути від грабіжників і піратів. Британська імперія надавала світу це суспільне благо в своїй неофіційній імперії за допомогою королівського флоту, а в офіційній – методами прямого правління. Ця офіційна імперія виникла частково як спадщина торгових капіталістів-авантюристів (як в Індії), а частково в ре-

зультаті завоювань (як в Африці), і служила захисту міжнародних торгових маршрутів в тих краях, де через слабкість або аморфності місцевих інститутів непрямий імперіалізм був неможливий.

Література

- 1. Chamberlain M. E.** The new imperialism. – L., 1970. – 48 p.;
- 2. Dee John** Mysteriorum Liber Primus [Electron resource] / J. Dee. – Access to the books: <http://www.john-dee.org>;
- 3. Ferguson N.** Empire: How Britain Made the Modern World / N. Ferguson. – London : Allen Lane, 2003. – 417 c.;
- 4. Gallagher J., R. Robinson.** The Imperialism of Free Trade [Electron resource] / J. Gallagher, R. Robinson. – Access to the books: <https://www.scribd.com/document/218568276/John-Gallagher-and-Ronald-Robinson-the-Imperialism-of-Free-Trade-the-Economic-History-Review-Second-Series-Vol-VI-No-1-1953>;
- 5. Hobson John Atkinson** Imperialism: A Study / Hobson John Atkinson. – University of Michigan Press, 1965. – 386 p.;
- 6. Robinson R. E., J. A. Gallagher** Africa and the Victorians: The Official Mind of Imperialism / Robinson R. E., J. A. Gallagher. – Palgrave Macmillan, 1978. – 545 p.;
- 7. Seeley John Robert** The Expansion of England: Two Courses of Lectures / Seeley John Robert. – L. : Macmillan, 1883. – 308 p.;
- 8. Stokes E.** Milnerism [Electron resource] / E. Stokes. – Access to the books: [<https://www.cambridge.org/core/journals/historical-journal/article/iii-milnerism1/EB41F0DAD4B700D61666754FEB654184#>];
- 9. Милль Джон Стюарт** Представительное правление [Електронний ресурс] / Милль Джон Стюарт. – Режим доступу: <http://fondint.narod.ru/bibl/alf/12m/01/mill/mill2.html> / John Stuart Mill. Representative government [Electron resource] / John Stuart Mill. – Access to the books: <http://fondint.narod.ru/bibl/alf/12m/01/mill/mill2.html>;
- 10. Милль Джон Стюарт** О свободе [Електронний ресурс] / Милль Джон Стюарт. – Режим доступу: http://www.sotsium.ru/books/102/101/mill_on%20liberty.html / John Stuart Mill. On Freedom [Electron resource] / John Stuart Mill. – Access to the books: http://www.sotsium.ru/books/102/101/mill_on%20liberty.html.

Русанова М. І. «Вікторіанський імперіалізм» Джека Галлахера та Рональда Робінсона

В статье рассматриваются идеи Дж. Е. Галлахера и Р. Робинсона, которые утверждали, что Британская империя была прежде всего «империей свободной торговли» и ее основной задачей было расширение своей «либеральной империи» по всему миру. Отличительной же чертой английского империализма было то, что применение военной силы и могущества в целом ограничивалось лишь установлением безопасных условий для экономического господства. Дж. Е. Галлахер и Р. Робинсон являются одними из наиболее влиятельных ученых XX в., чьи труды продолжают формировать значительное число исследований в области имперской истории и по сей день. Стоит отметить, что эта «империя свободной торговли» была важным элементом процесса глобализации, который принес модернизацию во много частей мира, и сегодня такая «торговая государство» многими учеными рассматривается как магистральный путь к процветанию.

Ключевые слова: империя империализм, либеральная империя, империя свободной торговли.

Rusanov M. «Victorian imperialism» Jack Gallagher and Ronald Robinson

This article discusses ideas and J. E. Gallagher R. Robinson, who claimed that the British Empire was primarily a «Free Trade Empire» and its main objective was to spread his «liberal empire» around the world. A distinctive feature of the British imperialism was that the use of military force and power as a whole was limited to establishing secure conditions for economic dominance. J. E. Gallagher R. Robinson and are among the most influential scientists of the twentieth century, whose works continue to form a significant amount of research in the field of imperial history and the present day. It is worth noting that this «empire of free trade» was an important element in the process of globalization, which has brought modernization in many parts of the world, and today this «trading state» by many scientists regarded as the main path to prosperity.

Key words: empire, imperialism, liberal empire, the empire of free trade.

Стаття надійшла до редколегії
14 жовтня 2016 р.

**БІЖЕНЦІ, ВИМУШЕНІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ ТА НЕЛЕГАЛЬНІ МІГРАНТИ –
ОДНА З ОСНОВНИХ ПРОБЛЕМ ХХІ СТОЛІТТЯ**

В статті вивчаються питання динаміки чисельності біженців, вимушених переселенців та нелегальних мігрантів упродовж ХХ – початку ХХІ століть із Палестини, Афганістану, Сирії, Іраку, Сомалі, Колумбії, Еритреї, Бірми (рохінджа), та Тибету. Розглядається динаміка їхньої чисельності по континентах земної кулі та по окремих країнах станом на 2013-2014 рр. Аналізується стан взаємовідносин приймаючої держави та біженців – з одного боку, та біженців і приймаючої держави з іншого. Розглядається проблема створення та функціонування таборів біженців та їхні характеристики станом на початок жовтня 2013 р.

Ключові слова: Біженці, вимушені переселенці, мігранти, динаміка чисельності.

В 2013 р. за даними ООН (інформація УВКБ ООН і БАПОР) у світі нараховувалось 16,7 млн. біженців, не рахуючи 33,3 млн. внутрішніх біженців та 1,2 млн. шукачів притулку [1]. Цифра 16,7 млн. біженців включала в себе, згідно з 2,56 млн. афганських біженців [1], 2,46 млн. сирійських біженців, 1,12 млн. біженців із Сомалі, 636 тис. – з Судану, близько 500 тис. – з Демократичної Республіки Конго, 401 тис. – з Іраку, не кажучи про понад 5 млн. палестинських біженців. Зауважимо, що мова йде тільки про зареєстрованих біженців. З урахуванням незареєстрованих біженців наведені вище цифри зростуть. Метою публікації є відповідь на питання: який відсоток біженців осідає в сусідніх країнах, а який відсоток – в далеких країнах світу станом на 2013-2014 рр. З цією метою скористаємося джерелом [2], в якому зібрано відповідну інформацію, як про зареєстрованих, так і незареєстрованих

біженців, і зробимо відповідний аналіз по їх основних категоріях.

Палестинські біженці. Згідно [2] в 2013 р. їх нараховувалось усього 5.170.146 чоловік, причому в сусідніх країнах знаходилось: в Йорданії – 1.979.580 чоловік, в Лівані – 436.154, в Сирії – 486.946, на Західному березі річки Йордан – 727.471, в секторі Газа – 1.167.000 чоловік. Разом – 4.797.151 біженець, або 92,79 % загальної кількості. В країнах регіону, які не є сусідніми, палестинських біженців нараховувалось: в Єгипті – 70.028, в Іраку – 11.467, в Саудівській Аравії – 291.000 чоловік. Разом – 372.995 чоловік, або 7,21 % загальної кількості. В інших країнах, або регіонах планети палестинські біженці не були зафіксовані. Тобто, практично 100 % палестинських біженців проживали у близькосхідному регіоні, з них близько 93 % – в сусідніх країнах. Живуть у вигнанні вже понад 66 років.

Афганські біженці. Почали з'являтися після початку війни в Афганістані, тобто з 1979 р. У 1990 р., згідно з [3] в світі нараховувалось 6,52 млн. біженців з Афганістану, у тому числі 3,3 млн. в Пакистані, 3 млн. в Ірані, та 220 тис. в інших країнах світу. Тобто, у 1990 р. 96,63 % афганських біженців мешкало в сусідніх країнах. Така величезна кількість біженців була занадто важкою для бюджетів Пакистану та Ірану, а тому уряди цих країн намагалися усіма шляхами спровадити непроханих гостей додому. Проте, через важкі, внаслідок війни, умови життя в Афганістані, афганські біженці знову поверталися до Ірану та Пакистану. На цей раз нелегально. Так, наприклад, в

2010 р., в сусідніх Ірані та Пакистані нараховувалось 2,7 млн. зареєстрованих афганських біженців, або 96,9 % їхньої загальної кількості, причому 32 % припадало на Іран та 62,9 % на Пакистан [4]. Згідно з [2] у 2013 р. в Ірані нараховувалось 2,7 млн. біженців з Афганістану (1 млн. зареєстрованих та 1,4 млн., які знаходились в країні нелегально), а в Пакистані 2,9 млн. афганських біженців (1,9 млн. зареєстрованих та 1 млн. незареєстрованих біженців), що разом давало цифру 5,3 млн. біженців з Афганістану в цих країнах. Для порівняння, в країнах Західної Європи знаходилося 76.933 біженці з Афганістану, в Австралії 7.192 біженці [2]. Кількість афганських біженців на території Росії за різними підрахунками коливалась в межах 50-150 тис. чоловік (на першу половину 2011 р.) [5]. Можна прийняти, як і в [6] цифру 90 тис. афганських біженців у Росії. На території інших держав СНД (без України) проживало близько 6 тис. біженців з Афганістану, в тому числі понад 4 тис. в Таджикистані [7], та приблизно 700 в Казахстані [6]. На Україні, станом на 2013 р. 5.300 іноземців отримали статус біженця, з них 2.350 осіли в Україні, а решта – покинули країну [8]. З тих біженців, хто осів на Україні, 1.290 склали афганці [8]. Серед біженців з Афганістану в інших країнах світу слід додати Індію –

18 тис. зареєстрованих біженців [9], а з урахуванням незареєстрованих – 60 тис. біженців [10], Туреччину – 26 тис. [11], Сирію – 2 тис. біженців [12], і т. д. Зводячи докупи наведені вище дані, загальну кількість біженців з Афганістану в 2013 р. можемо оцінити в 5.568.125 чоловік, з числа яких 5,3 млн. (95,19 %) склали біженці в сусідніх країнах – Пакистані і в Ірані. Афганські біженці живуть у вигнанні вже більше 34 років.

Сирійські біженці. Кровопротитна громадянська війна, яка почалася в країні в березні 2011 р., вихлюпнула на сусідні країни сотні тисяч біженців. Вже наприкінці 2012 р. було зафіксовано 700 тис. сирійських біженців, з них 20 тис., або 2,86 % – в Європі [13]. Решта – 97,14 % знаходились в сусідніх країнах. Наприкінці вересня 2013 р. число біженців з Сирії перевищило 2 млн. чоловік, з них, як і раніше, понад 97 % осіло в сусідніх країнах [14]. Генеральний секретар організації «Міжнародна амністія» Саліл Шелі на кінець січня 2014 р. кількість сирійських біженців оцінював у 2,5 млн. чоловік, з них понад 97 % їх числа знаходилось у сусідніх країнах [15].

Станом на лютий 2014 р. інформація про кількість сирійських біженців у сусідніх країнах, та в країнах регіону була такою (див. [16], [17]):

Таблиця 1

Кількість сирійських біженців у сусідніх країнах та в країнах регіону (лютий 2014 р.)

Назва країни	Оцінка УВКБ ООН	Зареєстровано УВКБ ООН	Оцінка уряду
Ліван	915.145	867.431	1.000.000
Йорданія	597.937	545.035	
Туреччина	594.854	594.854	700.000
Ірак	217.144	217.144	
Всього по сусідніх країнах	2.325.080	2.224.464	2.462.179

Країни регіону			
Єгипет	133.435	133.435	300.000
Сектор Газа	1.000		грудень 2013 р.
Країни Північної Африки	14.959		листопад 2013р.
Всього по країнах регіону	149.394	149.394	315.959
Всього	2.474.474	2.373.858	2.778.138

На наш погляд найбільш реальною є кількість сирійських біженців, яка наведена в третьому стовпчику таблиці, оскільки вона включає в себе незареєстрованих біженців. Достовірність цієї цифри підтверджується ще й тим, що якщо станом на кінець січня 2014 р. в Лівані за даними уряду цієї країни вже знаходилось 1,065 млн. сирійських біженців, як зареєстрованих, так і незареєстрованих [18], то вже на початку квітня 2014 р. в країні нараховувалось 1 млн. зареєстрованих сирійських біженців та понад 300 тис. незареєстрованих [19]. Стосовно інших країн, то за даними Верховного комісара ООН з справ біженців Антоніу Гутерреша, загалом від сирійців за три роки надійшло 56 тис. заявок на надання притулку у Європі [20], хоча європейські країни разом з Австралією надали тільки 17.450 місць для їх розміщення [21]. Ще менше раді сирійським біженцям в США. В 2013 р. там знайшли притулок всього 36 чоловік, а за період з березня 2011 р. по лютий 2014 р. – 121 біженець з Сирії [22]. До числа сирійських біженців слід додати ще близько 3.300 тих, хто попросив притулку у Вірменії та 70 сімей (орієнтовно 300 чоловік) – у Нагорному Карабасі [16] – етнічних вірмен за походженням, та 1.500 тих, хто попросив притулку в Російській Федерації [23], в основному за походженням етнічних черкесів. Понад 300 сімей сирійських біженців (орієнтовно 1.500 чоловік)

знайшли притулок в Аргентині [16]. Підсумовуючи наведені вище цифри бачимо, що загальна кількість сирійських біженців у 2014 р. склала 2.840.859 чоловік, з них 86,67 % осіли в сусідніх державах, а 11,12 % – у країнах регіону. Таким чином, сукупна кількість сирійських біженців у сусідніх країнах регіону склала 97,79 % їхньої загальної чисельності.

Перерахунок, проведений на початок липня 2014 р. виявив схожі результати. У сусідніх країнах переховувалось 2.734.678 зареєстрованих сирійських біженців, у тому числі 1.117.095 – в Лівані, 789.678 – у Туреччині, 602.182 – Йорданії та 225.475 – в Іраку [77]. В країнах регіону знаходилось 167.468 сирійських біженців, у тому числі: 138.101 – в Єгипті [77], 23.367 – у Північній Африці [78], 5.000 – на Бахреїні та ще 1.000 – в секторі Газа [16]. Разом, у сусідніх країнах та в країнах регіону на середину 2014 р. перебувало 2.901.898 сирійських біженців. Стосовно інших регіонів, то в Європі на той час знаходилось 123.671 біженців з Сирії, з них 112.170 – в країнах ЄС, Норвегії та Швейцарії, хоча для них було виділено усього 31.817 місць [77]. На Американському континенті знайшли (див. вище) притулок близько 1.700 біженців. Стосовно країн пострадянського простору, то в Російській Федерації на кінець вересня 2014 р. було зафіксовано 1.624 біженці з Сирії – в основному етнічні черкеси [79], у

Вірменії та в Нагорному Карабасі – відповідно 3.300 та 300 біженців – етнічних вірмен [16], хоча згідно [80] число біженців – етнічних вірмен було більшим: близько 7 тис. на середину 2013 р. В інших державах СНД біженців з Сирії було небагато: 92 – в Молдові [81], 15 – в Білорусі [82]. Стосовно України, то в 2012 р. заявки про надання статусу біженця поступили від 309 сирійців, але цей статус було надано 18 чоловікам [83]. Загалом, кількість сирійських біженців можемо обчислити у 3.036.609 чоловік, з них 2.734.430 (90,05 %) знаходилися у сусідніх країнах, а 167.468 (5,52 %) – у країнах регіону. Разом – 95,57 %.

Вже восени, через збільшення інтенсивності бойових дій, різко зросла кількість сирійських біженців у Туреччині – до 1,627 млн. чоловік станом на середину листопада 2014 р. [84], в результаті чого їхній відсоток за межами країн-сусідів країн регіону знизився до 2 % [85].

Біженці з Іраку. Війна, яка велася в країні у 2003-2011 рр. супроводжувалася появою великої кількості біженців. Загалом, станом на 2010 р. їхня чисельність оцінювалася цифрою «понад 2 млн. чоловік», з яких 800 тис. осіло в Сирії, 700 тис. в Йорданії, 50 тис. в Ірані, 40 тис. в Лівані, 100 тис. в Єгипті [24]. В Туреччині знаходилось 5-10 тис. іракських біженців, а в Об'єднаних арабських еміратах – близько 200 тис. [25]. Сюди ж треба додати 22.200 іракців у Саудівській Аравії [26], та по 30 тис. іракців в Алжирі та Лівії [27]. В промислово-розвинутих країнах (за винятком США) упродовж 2006-2011 рр. загалом попросили притулку 176.504 іракських біженці [28]. США, починаючи з 2007 р. надали притулок близько 85 тис. іракських біженців та членів їхніх родин, які співпрацювали упродовж 2003-2011 рр. зі збройними силами США [29]. Загалом,

кількість іракських біженців у 2010-2011 рр. можна оцінити у 2.243.704 чоловік, з них 1.582.200 (70,52 %) – в сусідніх державах, а 400 тис. – в країнах регіону (17,83 %). Разом, таким чином, в сусідніх країнах, і в країнах регіону осіло 88,45 % іракських біженців. Зауважимо, що згідно даних джерела [76] цей відсоток був вищим: 91-95 % на квітень 2007 р. Після виведення в 2011 р. військ США з Іраку, і офіційного завершення війни, країни, де осіли іракські біженці, почала активно «виштовхувати» їх на Батьківщину. Каталізувала цей процес громадянська війна в Сирії, яка почалась в березні 2011 р. Загалом, в 2012 р. в Сирії все ще залишалося 87.741 біженців з Іраку, а Йорданії 63.037 іракських біженців. В розвинутих країнах Європи іракських біженців довго терпіти не хочуть, і не перестають їм про це нагадувати [30]. Це реалізується шляхом скасування статусу біженця. Так, наприклад, ще у 2007 р. в Німеччині у 14 тис. іракців цей статус було скасовано [27].

Сомалійські біженці. Біженці з Сомалі з'явилися вже після закінчення сомалійсько-ефіопської війни 1977-1978 рр., проте масова їх поява датується 90-ми рр. ХХ ст. Тоді, в результаті громадянської війни держава Сомалі фактично перестала існувати, а на її місці з'явилося кілька квазідержав. Найбільша кількість сомалійських біженців була зафіксована в сусідній Кенії – 610 тис. зареєстрованих та 400 тис. незареєстрованих біженців станом на листопад 2013 р. [31]. Стосовно інших сусідніх країн, то станом на квітень 2013 р. в Еритреї нараховувалось 3.648 біженці із Сомалі, в Ємені – 229.447, в Ефіопії – 238.845, в Джибуті – 18.324 біженці [32]. Загалом, в сусідніх з Сомалі країнах осіло 1.500.324 сомалійських біженців. Якщо вести мову про країни регіону, то в Уганді на той час перебувало 29.355, в Танзанії 2.103 бі-

женці [32], в Південній Африці – 58 тис. [33] та в Єгипті – 7.957 сомалійських біженців [2]. Таким чином, в країнах регіону перебувало 97.415 сомалійських біженців. Стосовно інших частин світу, то в Західній Європі було зафіксовано 85.075 біженців з Сомалі, в Північній Америці і на Карибах – 8.675, в Південно-Східній Азії та в країнах Тихоокеанського регіону – 2.594, в країнах Центральної та Східної Європи – 1.769 сомалійських біженці [34]. Таким чином, станом на 2013 р. загальну кількість сомалійських біженців можемо оцінити у 1.694.852 чоловік, з яких 88,52 % перебувало в сусідніх країнах, а 5,75 % – в країнах регіону. Разом – 94,27 % загальної чисельності сомалійських біженців, які живуть у вигнанні більше, ніж 24 роки.

Біженці з Колумбії. Громадянська війна, яка продовжується в цій країні з 1948 р., мала наслідком появу сотень тисяч біженців. Так, згідно з [2] у 2012 р. в сусідніх Еквадорі було зафіксовано 122.964 колумбійських біженці, у Венесуелі – 203.563, і в Панамі – 15.723 біженці з Колумбії. В Коста-Ріці – державі регіону перебувало ще 10.350 біженців, а Канаді – 17.563 біженці з Колумбії [2]. Таким чином, кількість колумбійських біженців у 2012 р. складала 370.163 чоловік, з них у сусідніх державах перебувало 92,46 % всіх біженців, а в державах регіону 2,8 %. Разом, в країнах регіону та в сусідніх державах перебувало 95,26 % біженців з Колумбії.

Біженці з Еритреї. Війна за незалежність Еритреї від Ефіопії, яка велася упродовж 1961-1991 рр. призвела до загибелі 150 тис. еритрейців, та ще 400 тис. стали біженцями [34]. Проте, диктаторський режим, який встановився у країні, призвів до появи нової хвилі біженців. Так, наприкінці 2012 р., за даними УВКБ ООН було нараховано в світі 251.954 біженці з Еритреї та ще

14.172 шукачів притулку з цієї країни [35]. Разом – 266.126 чоловік. На початок 2014 р. число біженців з Еритреї оцінювалось у 305.907 чоловік [36]. На червень 2013 р. в сусідніх Судані та Ефіопії осіло, відповідно 114.500 та 71.833 біженців з Еритреї [37]. Разом – 186.333 чоловік. Число еритрейських біженців у Джибуті нам невідоме. Через посилену охорону морських кордонів, еритрейських біженців у Саудівській Аравії та в Ємені майже немає, хоча попри це в Ємені на середину 2014 р. було нараховано 216 біженців з Еритреї, до яких місцеве населення ставилося вороже [75]. В Ізраїлі на початку 2014 р. знаходилося 37.347 еритрейців, які намагалися одержати тут статус біженця [36]. В країнах Західної Європи згідно [2] налічувалося 39.359, а США – 1.346 біженців з Еритреї [2]. У Австралії в 2013 р. проживало близько 2 тис. біженців з Еритреї [38]. Разом, таким чином, нами нараховано 266.601 біженець з Еритреї, причому в сусідніх країнах мешкало 69,9 % їх числа. Якщо вважати Ізраїль та Ємен країнами регіону, то це додає до обчислених відсотків ще 14,09 %. Таким чином, у сусідніх країнах і країнах регіону мешкало 83,99 % еритрейських біженців. Врахуймо, що уряд Ізраїлю, починаючи з 2012 р. почав активну кампанію з виселення еритрейських біженців з країни.

Біженці з Бірми (рохінджа). Одним із наслідків громадянської війни, яка точиться в країні з 1948 р., стала поява біженців-рохінджа, які за походженням є етнічними бенгальцями. Влада Бірми не надає їм громадянства і усілякими способами виштовхує їх з країни. В 2012 р. нараховувалося 230.674 біженці-рохінджа в Бангладеш та 83.317 в Таїланді. Загалом 313.991 чоловік. В країнах регіону їхня кількість була такою: в Індії – 7.671 та в Малайзії – 84.671 чоловік [2]. США в

тому ж році прийняли 14.160 біженців-рохінджа. Загалом, чисельність біженців з Бірми склала 420.493, в тому числі 74,67 % проживали в сусідніх країнах і 21,96 % в країнах регіону. Разом – 96,63 %.

Тибетські біженці з'явилися в Індії і в Непалі після придушення повстання 1958 р. китайською армією. В 2013 р. в світі нараховувалось 134 тис. тибетських біженців, в тому числі 100 тис. (74,63 %) мешкали в Індії, 20 тис. (14,93 %) – в Непалі та 1.249 (0,93 %) в Бутані [39]. Таким чином, в

сусідніх країнах осіло 90,49 % загальної кількості тибетських біженців. Решта біженців проживає в США, Європі, Австралії і т.д. Біженці з Тибету живуть у вигнанні більше 56 років.

Підсумовуючи наведені вище дані, згрупуємо одержані результати в Таблицю 2.

Аналізуючи дані таблиці приходимо до висновку, що загалом у сусідніх країнах осідає близько 90 % усієї кількості біженців, а з урахуванням тих, хто осів у країнах регіону цей відсоток сягає 95 %.

Таблиця 2.
Чисельність біженців та країни їх осідання у 2012-2014 рр.
(Ірак – 2010-2011 рр.)

Країни звідки походять біженці	Палестина	Афганістан	Сирія	Ірак	Сомалі	Колумбія	Бірма	Тибет
Загальна кількість	5.170.146 100%	5.563.125 100%	2.840.859 100%	2.243.704 100%	1.694.582 100%	370.163 100%	420.493 100%	134.000 100%
З них осіли в сусідніх країнах	4.797.151 92,79%	5.300.000 95,19%	2.462.179 86,67%	1.582.200 70,52%	1.500.324 88,52%	342.250 92,46%	313.991 74,67%	121.249 90,49%
З них осіли в країнах регіону	372.995 17,21%	-	315.959 11,12%	400.000 17,83%	97.415 5,75%	10.350 2,8%	92.342 21,96%	-
Всього осіло в сусідніх країнах та в країнах регіону	5.170.146 100%	5.300.000 95,19%	2.778.138 97,79%	1.982.200 88,45%	1.597.739 94,27%	352.600 95,26%	406.333 96,63%	121.249 90,49%

Виникає питання, яким чином біженці знаходять порозуміння з органами державної влади та корінним населенням тих держав, які надали їм притулок. Одразу зауважимо, що основну кількість біженців переважно селять в спеціальних таборах. Нижче

наводимо список основних таборів біженців та їхні характеристики станом на початок жовтня 2013 р. Через відсутність точної статистики наводимо нижні та верхні оцінки кількості біженців у них (див.[40], [46]).

Таблиця 3

Основні табори біженців (жовтень 2013 р.)

Назва табору	В якій країні знаходиться	Біженці з якої країни знаходяться в таборі	Кількість біженців		Примітки
			Нижня оцінка	Верхня оцінка	
Дадааб	Кенія	98,8% з Сомалі, 3,9% з Ефіопії, 0,2% з Судану	402.381	474.000	Дадааб – комплекс з 6-ти таборів, площею 50 кв. км
Аль-Бакаа	Йорданія	Палестина	300.000	?	Табір знаходиться поблизу столиці Амману
Брей-джинг	Чад	Дарфур (Судан)	Близько 250.000	?	
Долло Адо	Ефіопія	Сомалі	198.462	Близько 206.000	Долло Адо –комплекс з трьох таборів
Какума	Кенія	Сомалі, Судан	100.000	124.814	
Аль-Заатарі	Йорданія	Сирія	122.723	144.000	Розміщений в пустелі в 12 км. від кордону з Сирією
Джабалія	Сектор Газа	Палестина	110.000	144.000	Площа табору 345 га
Мбера	Мавританія	Малі	75.261	80.000	
Yida	Південний Судан	Судан	50.000	70.095	
Наківале	Уганда	Руанда	68.996	?	
Nyagugusu	Танзанія	Бурунді, ДРК	68.197		

В таборах проживає значна частина палестинських біженців. Так, згідно [47] в 2010 р. нараховувалось 4.766.670 палестинських біженців – понад 50 % всієї чисельності палестинського арабського народу, причому 1.396.368 чоловік з цієї кількості (29,3 %) проживали в таборах. Всього таборів палестинських біженців нараховується 59: по 10 в Сирії та в Йорданії, 12 в Лівані, 19 – на західному березі річки Йордан та 8 – в Секторі Газа [49].

В Пакистані афганські біженці проживають в так званих «селах для біженців». Різниця полягає в тому, що ці «села» менше ізольовані від зовнішнього світу, аніж табори для біженців. Наприкінці 80-х рр. у Пакистані таких «сіл для біженців» нараховувалось 350 [49]. З 1,7 млн. зареєстрованих афганських біженців у Пакистані, станом на 2012 р., в цих таборах проживало 630 тис. чоловік [50] – 37,06 % їхньої загальної чисельності. Стосовно сусіднього Ірану, то в 1992 р. з 2,8 млн. аф-

ганських біженців у цій країні, в таборах перебувало 10 % їх чисельності – 280 тис. чоловік [51]. Станом на 2008 рік число афганських біженців, які мешкали у іракських таборах дещо зменшилось, і склало 200 тис. чоловік [49].

З 2,3 млн. біженців з Сирії станом на кінець 2013 р., 400 тис. проживали в таборах – 17,39 % [52]. На території Таїланду у 2012 р. перебувало 84.900 зареєстрованих біженців, та 62 тис. незареєстрованих – переважно біженці-рохінджа з сусідньої Бірми [53]. З цього числа близько 111 тис. біженців були розміщені в 9 таборах вздовж кордону Таїланду з Бірмою [54]. Аналогічним чином в Індії, наприкінці 2008 р. в 117 таборах перебувало понад 73 тис. біженців з сусідньої Шрі-Ланки [55]. Подібних прикладів можна навести багато.

Життя в таборах – це не життя в санаторію, а скоріш за все – це життя концтаборі, або в тюрмі. Тут і обмеження на пересування біженців, і до-

силь небагаті продовольчі пайки. Наприклад, сім'я еритрейських біженців у Ефіопії щомісяця отримувала: 16 кг пшениці, 1-1,5 кг чечевиці, 950 г. олії, 1 жменю солі, 1 жменю цукру, 1 шматок мила для прання білизни, та дві пари нової білизни на кожного члена сім'ї 1 раз на 6 місяців [56]. Плюс до цього додається неможливість легального працевлаштування та погане медичне обслуговування. Потрібно додати, що приймаючі країни, як правило, облаштовують табори для біженців у необжитій, або в пустельній місцевості. Тобто нормою є хронічна нехватка води, а також те, що розміри продовольчих пайків напряму залежать від фінансування УВКБ ООН та БАПОР. В разі недофінансування цих організацій, увесь тягар утримання біженців лягає на приймаючу державу. Ось конкретні приклади з цього приводу.

Наплив сирійських біженців збільшив населення Йорданії на 25 % [57]. Це призвело до серйозної проблеми з водою в державі, оскільки 90 % її території – це пустельне плато. В результаті поява, понад 600 тис. біженців з Сирії призвела до щорічного дефіциту води у 600 млрд. літрів. Для того, щоб забезпечити табори біженців водою, Йорданія вже витратила 508 млн. доларів США, а потрібно 1 млрд. доларів. З'явилася небезпека передчасного вичерпання підземних прісних вод держави [57]. З подібних причин біженці з Малі в таборі Мбера у 2013 р. одержували тільки половину пайка води [40]. Через недофінансування, пайки для 535.000 біженців у таборах Дадааб і Какума в 2013 р. були зменшені на 20 % [58], а 35 % дітей біженців з Західної Сахари, які розміщені у таборах для біженців у Алжирі, страждали від хронічного недоїдання [59]. Табори для біженців, особливо на початку їх існування, являють собою жахливу картину. Наприклад, в таборі

для 40.000 біженців із Центрально-Африканської республіки (кінець 2013 р.) не було ні одного туалету! [60].

З іншого боку, утримання таборів біженців обходиться в «солідну копійчку» приймаючій державі. Так, наприклад, утримання табору аль-Заатарі для сирійських біженців, обходиться Йорданії в 500 тис. доларів США в день [61]. Щодня в цей табір уряд країни завозить 0,5 млн. буханок хлібу та 4,2 млн. літрів води [61].

Неможливість легального працевлаштування, заборона без дозволу покидати територію таборів, перебування в «підвішеному стані» у цих таборах упродовж довгого часу, призводять до частих сутичок біженців з табірною охороною. Так, наприклад, у згаданому вище таборі аль-Заатарі під час сутичок 6 квітня 2014 р. були поранені 3 біженців та 22 охоронці табору [61].

Значна частина біженців проживає також поза таборами. В додаток до наведених вище прикладів зауважимо, що наприклад в Туреччині, наприкінці 2013 р. 202.793 сирійські біженці проживали в таборах та 491.000 – за межами таборів [62], а наприкінці квітня 2014 р. в таборах мешкало понад 244 тис. біженців з Сирії, та ще понад 656 тис. – поза таборами [63]. У сусідній Болгарії, куди перебігали біженці з Туреччини, на початок 2014 р. було зафіксовано 4.678 сирійських біженців у таборах та 2.675 біженців на орендованих квартирах [64]. Подібних прикладів можна навести багато.

Слід відмітити, що біженці, які живуть поза таборами, в приймаючих країнах практично не мають ніяких прав, і єдиною їх перспективою є гарантоване життя на соціальному дні приймаючої держави. Приймаючі держави досить неохоче надають статус біженця, ще менш охоче – громадянство, і зовсім не горять бажанням інтегрувати біженців у своє суспільно-політичне

життя. Причина проста – небажання ділитися робочими місцями з біженцями, які сприймаються в якості «непрошених гостей».

Ось деякі приклади з цього приводу. В державі Ізраїль упродовж 2009-2013 рр. було подано 11.194 заяви на одержання статусу біженця. Цей статус одержало всього 26 чоловік! [65]. У 2011 р. з 65 тис. афганських біженців, які намагалися одержати громадянство Греції, або дозвіл на проживання у цій країні, це право було надане тільки 71 афганцю [66]. Після виведення громадянських військ з Афганістану та падіння режиму Наджибулли, до Росії втекло близько 100 тис. афганських біженців [67]. Це була еліта тодішнього афганського суспільства, серед яких нараховувалось, близько 100 міністрів та губернаторів, 200 генералів, 200 докторів наук, 15 тис. спеціалістів народного господарства, 5 тис. військових і т. д. [67], які протягом 12-15 років здійснювали управління державою, і багато-хто з яких знали по декілька іноземних мов. Чим довелося займатися цим афганцям в посткомуністичній Росії? – Торгівлею товарами народного споживання на Черкізовському, Покровському, Царинському та інших базарах російської столиці та інших російських міст. В сусідньому Казахстані в 2003 р. було проведено соціологічне опитування серед місцевих афганських біженців. Виявилось [68], що в країні мешкало близько 1.500 афганців, з яких 611 чоловік мали статус біженця, причому за видами діяльності 1,2% з їх числа працювали в державних установах, 21% – у приватних фірмах, 72,5 % торгували на базарах, 1,2 % мали тимчасові заробітки, та ще 1,7 % були приватними підприємцями [68]. Іншими словами, доля біженців – це робота і життя у неформальному секторі економіки приймаючої держави.

Розглянемо ще, як приклад, країни Близького Сходу. Сотні тисяч біженців з Іраку, які під час війни 2003-2011 рр. перебігли в Сирію, або в Йорданію, могли розраховувати або на тимчасові заробітки, або на допомогу родичів. Наприклад, в Сирії 80 % чоловік та 53 % жінок серед біженців були безробітними [69], за рахунок грошових переказів жило 64 % іракських біженців у Йорданії [70]. Через важкі умови життя жінки та дочки іракських біженців були змушені займатися проституцією. Наприклад, в 2006 р. в Сирії їх було нараховано 50 тис. [71]. Але коли в березні 2011 р. почалася громадянська війна в Сирії, вже сирійські втікачі поповнили ряди біженців у сусідніх країнах, попавши у такі ж самі важкі умови. Багато хто з них були змушені займатися жебрацтвом, декотрі за 1-2 тис. доларів були змушені продавати своїх дочок, щоб прожити, заміж за багатих арабів [72]. Поява сирійських біженців у Лівані, стала дуже важким випробуванням для цієї країни. Якщо в квітні 2012 р. в країні нараховувалося 18 тис. сирійських біженців, то наступного року, в квітні 2013 р. – вже понад 350 тис., а в квітні 2014 р. – 1,3 млн. біженців [19]. Тобто за три роки ця кількість зросла більше, ніж в 72 рази! І це при тому, що населення країни складало трохи більше 4 млн. чоловік [73]. Для утримання біженців Ліван попросив у арабських країн грошову допомогу в розмірі 1,7 млрд. доларів, але одержав тільки 27 % цієї суми [74]. Як результат, сирійські біженці в Лівані хапалися за будь-яку роботу, що мало наслідком зростання безробіття серед корінного населення. Це в свою чергу призводило до напружених стосунків між ліванцями та сирійськими біженцями, а на базарах країни – до частих бійок між ними [74].

З усього, наведеного вище, робимо висновок, що нічого позитивного, окрім

клопоту та проблем біженці приймаючим країнам не несуть. Постає питання: яким чином складаються взаємовідносини приймаючої держави та біженців – з одного боку, та біженців і приймаючої держави з іншого. Це питання розглянемо далі.

Література

1. Імоджен Фоукс ООН: біженців у світі – найбільше з часу Другої світової / Імоджен Фоукс // ББС – 20.06.2014 / Imodzhen Fouks OON: bizhentsiv u sviti – naybil'she z chasu Druhoi svitovoyi / Imodzhen Fouks // BBS – 20.06.2014; **2. The World Factbook** – Field Listing – Central Intelligence Agency (US). – Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2194.html>; **3. Абдуллоев Р.** Влияние афганского кризиса на этнический состав общества (12.09.2008) / Р. Абдуллоев – <http://easttime.ru/analitic/2/13/477.html> / Abdulloev R. Vlyuyanye afhanskoho kryzysa na etnycheskyu sostav obshchestva (12.09.2008) / R. Abdulloev – <http://easttime.ru/analitic/2/13/477.html>; **4. UNHCR** 2011: refugee statistics: full data. – Режим доступу: **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.** **5. Хомаюн Кадири** Афганская диаспора в России (24.04.2011) / Хомаюн Кадири. – Режим доступу: <http://afghanistan.ru/doc/19990.html> / Khomayun Kadyru Afhanskaya dyaspora v Rossyy (24.04.2011) / Khomayun Kadyru. – Rezhym dostupu: <http://afghanistan.ru/doc/19990.html>; **6. Коргун В.** Где у афганцев родина / В. Коргун. – Режим доступу: <http://afghanistan.ru/doc/5967.html> / Korhun V. Hde u afhantsev rodyna / V. Korhun. – Rezhym dostupu: <http://afghanistan.ru/doc/5967.html>; **7. Саркорова А.** Беженцы из Афганистана: через Таджикистан – на Запад / А. Саркорова // ББС. – 07.03.2012 / Sarkorova A. Bezhentsi yz Afhanystana: cherez Tadzhykystan – na Zapad / A. Sarkorova // BBS. – 07.03.2012; **8. Дювель Франк** На периферии Европы: Беженцы в Украине / Франк Дюваль. – Режим доступу: [http://www.compas.ox.ac.uk/fileadmin/files/Publications/Research-proje/Dyuvelt' Frank Na peryferyyu Evropi: Bezhenstsi v Ukraine / Frank Dyuvall'. – Rezhym dostupu: <http://www.compas.ox.ac.uk/fileadmin/files/Publications/Research-proje/Dyuvelt' Frank Na peryferyyu Evropi: Bezhenstsi v Ukraine / Frank Dyuvall'>](http://www.compas.ox.ac.uk/fileadmin/files/Publications/Research-proje/Dyuvelt'Frank%20Na%20peryferyyu%20Evropi%20Bezhenstsi%20v%20Ukrayne%20Frank%20Dyuval')

<http://www.compas.ox.ac.uk/fileadmin/files/Publications/Research-proje>; **9. Afghans** flee to India, but life remains tough (24.07.2013). – Режим доступу: <http://bigstory.ap.org/article/>; **10. Refugees** in India. – From Wikipedia, the free encyclopedia; **11. Afghan** refugees with mouth Sewn ... (27.05.2014). – Режим доступу: <http://revolution-news.com/>; **12. Ahmad Shuja** Syria's afghan refugees trapped in a double crisis (28.01.2013) – <http://www.indispatch.com/>; **13. К началу** 2013 года число сирийских беженцев достигнет 700 тысяч? // Демоскоп Weekly. – 2012. – №535-536. – 10-31 декабря / K nachalu 2013 hoda chyslo syryyskykh bezhentsev dostyhnet 700 tysyach? // Demoskop Weekly. – 2012. – №535-536. – 10-31 dekabrya; **14. Syrian** refugees exceed 2 million (21.09.2013) – Режим доступу: <http://www.muslimnews.co.uk/news/united-nations/>; **15. Саліл Шелі** Европа недостатньо допомагає біженцям / Саліл Шелі // Європ'юс. – 22.01.2014 / Salil Sheli Yevropa nedostatn'o dopomahaye bizhentsyam / Salil Sheli // Yevron'yus. – 22.01.2014; **16. Refugees** of the Syrian civil war. – From Wikipedia, the free encyclopedia; **17. Председатель** ОБЦС встретился со специальным представителем ООН по Сирии Лахдаром Брахими (18.11.2013). – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3376204.html> / Predsedatel' OVTsS vstetylsya so spetsyal'nym predstavitelem OON po Syryy Lakhdarom Brakhymy (18.11.2013). – Rezhym dostupu: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3376204.html>; **18. Кількість** сирийських біженців на території Лівану перевищила 880 тисяч людей – УВКБ ООН (20.01.2014). – Режим доступу: <http://ukrainian.cri.cn/83/2014/01/20/2s3/835.htm> / Kil'kist' syriys'kykh bizhentsiv na terytoriyi Livanu perevyshchyla 880 tysyach lyudey – UVKB OON (20.01.2014). – Rezhym dostupu: <http://ukrainian.cri.cn/83/2014/01/20/2s3/835.htm>; **19. ООН:** число сирийских беженцев в Ливане превысило миллион // Європ'юс – 3.04.2014 / OON: chyslo syryyskykh bezhentsev v Lyvane prevyyslo myllyon // Yevron'yus – 3.04.2014; **20. Сирийцы** вскоре могут стать самой многочисленной группой беженцев в мире (14.03.2014) // Демоскоп Weekly. – 2014. – №589 – 590. – 10-23 марта / Syryutsi vskore mohut stat' samoy mnohochyslennoy hru-

ppoy bezhentsev v myre (14.03.2014) // Demoskop Weekly. – 2014. – № 589 – 590. – 10-23 marta; **21. Where** are the Syria refugees going? – Режим доступу: <http://www.theguardian.com/commentisfree/2014/apr/02/>; **22. Acer Eleonora** America has resettled 121 of Syria's 2m refugees ... (2.04.2014) / Acer Eleonora. – Режим доступу: <http://www.theguardian.com/commentisfree/2014/apr/02/>; **23. Сотни** сирийских беженцев сбежали от войны в Россию (22.01.2014). – Режим доступу: <http://www.gudok.ru/news/sujet/syria/?ID=1020238> / Sotny syruyskykh bezhentsev sbezhalo ot voyni v Rossyyu (22.01.2014). – Rezhym dostupu: <http://www.gudok.ru/news/sujet/syria/?ID=1020238>; **24. Кирсанов Е. Е.** Иракские беженцы: мина замедленного действия / Е. Е. Кирсанов. – Режим доступу: <http://iimes.ru/rus/stat/2010/28-03-10b.htm> / Kyrсанов Е. Е. Yrakskiye bezhentsi: myna zamedlennoho deystviya / Е. Е. Kyrсанов. – Rezhym dostupu: <http://iimes.ru/rus/stat/2010/28-03-10b.htm>; **25. Andrew Harper** Iraq's refugees: ignored and unwanted (march 2008) / Andrew Harper. – Режим доступу: http://www.icrc.org/eng/assets/files/other/irrc-869_harper.pdf; **26. Iragis** in Saudi Arabia. – From Wikipedia, the free encyclopedia; **27. Iragi** diaspora in Europe. – From Wikipedia, the free encyclopedia; **28. Ирак** через 10 років після війни: цифри і факти // ББС. – 21.03.2013 / Irak cherez 10 rokiv pislya viyny: tsyfry i fakty // BBS. – 21.03.2013; **29. Jaimy Tarabay** Iraq's: reborn in the USA (20.08.2013) / Jaimy Tarabay. – Режим доступу: <http://america.aljazeera.com/articles/2013/8/20/>; **30. Пастухов Е.** Незваные гости / Е. Пастухов. – Режим доступу: <http://continent.kz/2006/18/10.htm> / Pastukhov E. Nezvanie gosty / E. Pastukhov. – Rezhym dostupu: <http://continent.kz/2006/18/10.htm>; **31. Кения** вышлет миллион сомалийских беженцев (11.11.2013). – Режим доступу: <http://9tv.co.il/news/2013/11/11/162636.html> / Kenyya vishlet myllyon somalyyskykh bezhentsev (11.11.2013). – Rezhym dostupu: <http://9tv.co.il/news/2013/11/11/162636.html>; **32. UNHCR** – Somalia Refugees in the region. 11 april 2013. – Режим доступу: <http://www.unhcr.org/5167c37d9.html>; **33. How** safe is going home to Somalia? (28.11.2013) – <http://www.midnimo.com/2013/11/28/>; **34. Война** за независимость Эритреи. – Материал из Википедии – свободной энциклопедии / Voyna za nezavysymost' Erytrei. – Materyal yz Vykupedyu – svobodnoy entsyklopedyy; **35. RMMS** – Regional Mixed Migration News and More – Eritrea (30.11.2012). – Режим доступу: <http://www.regionalmms.org/index.php?id=11>; **36. Забастовка** африканских нелегалов: массовые митинги прошли в Тель-Авиве и Эйлате (6.01.2014). – Режим доступу: http://newsru.co.il/israel/05jan2014/nelegal_707.html / Zabastovka afrykanskyykh nelehalov: masovie mytynhy proshly v Tel'-Avyve y Eylate (6.01.2014). – Rezhym dostupu: http://newsru.co.il/israel/05jan2014/nelegal_707.html; **37. Ethiopia** opened new camp for Eritrean refugees (13.06.2013). – Режим доступу: http://erihope.blogspot.com/2013_06_01_archive.html; **38. Devi Rajaram** Fleeing Eritrea's bombs to fight racism in Australia (7.04.2013) / Devi Rajaram. – Режим доступу: <http://www.english.rfi.fr/africa/20130407/>; **39. Тибет.** – Материал из Википедии – свободной энциклопедии / Tybet. – Materyal yz Vykupedyu – svobodnoy entsyklopedyy; **40. 9 Massive** refugee camps that are home to nearly 1.5 million people (15.09.2013). – Режим доступу: <http://www.gizmodo.com.au/2013/09/9/>; **41. World's** largest refugee camps (3.09.2013). – Режим доступу: <http://blogs.wsj.com/photojournal/2013/09/03/>; **42. Dadaab** Camps (серпень 2012). – Режим доступу: <http://crs.yorku.ca/bher-dadaab-about>; **43. Население** Иордании. – Материал из Википедии – свободной энциклопедии / Naseleniye Yordaniyu. – Materyal yz Vykupedyu – svobodnoy entsyklopedyy; **44. Refugee** camp. – From Wikipedia, the free encyclopedia; **45. Somali** refugee population still rising in Ethiopia, new camp planned (19.10.2012). – Режим доступу: <http://www.unhcr.org/508142086.html>; **46. Иордания:** десятки раненых в стычках в лагере беженцев // ББС – 6.04.2014 / Yordaniyu: desyatky ranenikh v stychkakh v lahere bezhentsev // BBS – 6.04.2014; **47. Палестинские** беженцы. – Материал из ЕЖЕ-ВИКИ – EJWiki.org – Академической Вики – энциклопедии по еврейским и израильским темам / Palestynskyye bezhentsi. – Materyal yz EZhEVYKY – EJWiki.org – Akademy-

- cheskoy Vyky – entsyklopedyyu po evreyskym u yzrayl'skym temat; **48. Число** палестинцев в мире за 60 лет после изгнания с родины увеличилось в семь раз (7.06.2008). – Режим доступу: <http://inosmi.ru/world/20080607/241851.html> / Chyslo palestyntsev v myre za 60 let posle yz-hnanyya s rodyни zvelychylos' v sem' raz (7.06.2008). – Rezhym dostupu: <http://inosmi.ru/world/20080607/241851.html>; **49. Абдуллоев Р.** Влияние афганского кризиса на этнический состав общества (12.09.2008) / Р. Абдуллоев. – Режим доступу: <http://easttime.ru/analytic/2/13/477.html> / Abdulloev R. Vlyuanye afhanskoho kryzysa na etnycheskyy sostav obshchestva (12.09.2008) / R. Abdulloev. – Rezhym dostupu: <http://easttime.ru/analytic/2/13/477.html>; **50. Мануков С.** Попросили из страны. Пакистан собирает-ся выслать всех афганских беженцев (23.07.2012) / С. Мануков. – Режим доступу: <http://www.newizv.ru/world/2012-07-23/166880> / Manukov S. Poprosyly yz strany. Pakystan sobyraet-sya vyslat' vsekh afhanskykh bezhentsev (23.07.2012) / S. Manukov. – Rezhym dostupu: <http://www.newizv.ru/world/2012-07-23/166880>; **51. Afghans in Iran.** – From Wikipedia, the free encyclopedia; **52. Гражданская** война в Сирии унесла 130 тысяч жизней (31.12.2013). – Режим доступу: <http://9tv.co.il/news/2013/12/31/166150.html> / Hrazhdanskaya voyna v Syryu unesla 130 tysyach zhyzney (31.12.2013). – Rezhym dostupu: <http://9tv.co.il/news/2013/12/31/166150.html>; **53. 2013** UNHCR country operations profile – Thailand Working environment. – Режим доступу: <http://www.unhcr.org/pages/49e489646.html>; **54. Rohingya** conflict in Western Burma. – From Wikipedia, the free encyclopedia; **55. Refugees** and Asylum Seekers in India. – Режим доступу: <http://twocircles.net/databank/>; **56. The** life awaiting Eritrean refugees in Ethiopia, after deportation from Israel (7.03.2014). – Режим доступу: <http://aayaanuu.com/horn-of-africa-news/>; **57. Сирийские** беженцы выпили всю воду в Иордании (15.02.2014). – Режим доступу: <http://www.paruskg.info/2014/02/15/94947/> / Syryyskyye bezhentsi vypyly vsyu vodu v Yordanyu (15.02.2014). – Rezhym dostupu: <http://www.paruskg.info/2014/02/15/94947/>; **58. Daile** impact: WFP and UNHCR to reduce rations of Somali refugees (1.11.2013). – Режим доступу: <http://blog.psiimpact.com/2013/11/>; **59. Хачатрян Д.** Сахара либре (13.06.2013) / Д. Хачатарян. – Режим доступу: <http://www.novayagazeta.ru/politics/58584.html> / Khachatryan D. Sakhara lybre (13.06.2013) / D. Khachataryan. – Rezhym dostupu: <http://www.novayagazeta.ru/politics/58584.html>; **60. Беженцы** в ЦАР: на 40.000 человек ни одного туалета (13.12.2013). – Режим доступу: <http://rutube.ru/video/ce4975c93955a5dfe7560cb8725cfa1/> / Bezhenetsy v TsAR: na 40.000 chelovek ny odnoho tualeta (13.12.2013). – Rezhym dostupu: <http://rutube.ru/video/ce4975c93955a5dfe7560cb8725cfa1/>; **61. Иордания:** десятки раненых в стычках в лагере беженцев // ББС – 6.04.2014 / Yordanyu: desyatyky ranenikh v stichkakh v lahery bezhentsev // BBS – 6.04.2014; **62. Сирийские** беженцы живут на \$40 в месяц // Демоскоп Weekly. – 2013. – № 577-578. – 2-15 декабря / Syryyskyye bezhentsy zhyvut na \$40 v mesyats // Demoskop Weekly. – 2013. – № 577-578. – 2-15 dekabrya; **63. Число** сирийских беженцев в Турции приближается к миллиону (22.04.2014) // Демоскоп Weekly. – 2014. – №595-596. – 21 апреля – 4 мая / Chyslo syryyskykh bezhentsev v Turtsyu pryblyzhaet-sya k myllyonu (22.04.2014) // Demoskop Weekly. – 2014. – № 595-596. – 21 aprelya – 4 maya; **64. В Болгарии** на конец 2013 года официально числится около 9.500 беженцев (3.01.2014). – Режим доступу: <http://bgnews.bulgar-rus.ru/archives/bezhency/> / V Bolharyu na konets 2013 hoda ofytsyal'no chyslyt-sya okolo 9.500 bezhentsev (3.01.2014). – Rezhym dostupu: <http://bgnews.bulgar-rus.ru/archives/bezhency/>; **65. Израиль** признал беженцами четверых из 2.593 подавших просьбу нелегалов (16.10.2013). – Режим доступу: <http://www.isra.co/news/166700> / Yzrayl' przyznal bezhentsamy chetverikh yz 2.593 podavshykh pros'bu nelehalov (16.10.2013). – Rezhym dostupu: <http://www.isra.co/news/166700>; **66. Афганский** министр: беженцы в Греции подвергаются издевательствам со стороны властей (27.09.2011). – Режим доступу: <http://umma.ua/news/world/2011/09/27/3223/> / Afhanskyu munystr: bezhentsy v Hretsyyu podverhayut-sya yzdevatel'stvam so storony vlastey (27.09.2011). –

Rezhym dostupu: <http://umma.ua/news/world/2011/09/27/3223>; **67. Афганцы** в России. Дружная и многонациональная диаспора в сто тысяч человек (26.06.2007). – Режим доступа: <http://www.fergananews.com/articles/5192> / Afhantsi v Rossyyu. Druzhnaya y mnohonatsyonal'naya dyaspora v sto tysyach chelovek (26.06.2007). – Rezhym dostupu: <http://www.fergananews.com/articles/5192>; **68. Афганские беженцы** в Казахстане – кто они? – Режим доступа: http://www.cap.online.kz/sociology_10.htm / Afhanskiye bezhentsi v Kazakhstane – kto ony? – Rezhym dostupu: http://www.cap.online.kz/sociology_10.htm; **69. Iragis** in Syria. – From Wikipedia, the free encyclopedia; **70. Iragis** in Jordan. – From Wikipedia, the free encyclopedia; **71. Palestinians** in Iraq. – From Wikipedia, the free encyclopedia; **72. Чамаян А.** Сирийские беженцы за гроши продают свои малолетних дочерей арабам (29.11.2012) / А. Чамаян. – Режим доступа: <http://blognews.am/news/30103/> / Chamanyan A. Syryyskiye bezhentsi za hroshy prodayut' svoyu maloletnykh docherey arabam (29.11.2012) / A. Chamayan. – Rezhym dostupu: <http://blognews.am/news/30103/>; **73. Население** Ливана. – Режим доступа: <http://www.nstravel.ru/страны/lebanon/2011-05-08-18-21-52/> / Naseleniye Lyvana. – Rezhym dostupu: <http://www.nstravel.ru/страны/lebanon/2011-05-08-18-21-52/>; **74. Тимергалиева Л.** Как живут сирийские беженцы (11.08.2013) / Л. Тимергалиева. – Режим доступа: <http://golosislama.ru/news.php?id=18647> / Tymerhalyeva L. Kak zhyvut syryyskiye bezhentsi (11.08.2013) / L. Tymerhalyeva. – Rezhym dostupu: <http://golosislama.ru/news.php?id=18647>; **75. Yemen:** no country for Eritrean refugees abandoned by the UN (10.07.2014). – Режим доступа: <http://revolution-news.com/>; **76. Refugees** from Iraq. – From Wikipedia, the free encyclopedia; **77. Сирийские беженцы** в Европе. – Режим доступа: http://unhcr.ru/index.php?id=10&tx_ttnews%5Btt.../ / Syryyskiye bezhentsi v Evrope. – Rezhym dostupu: http://unhcr.ru/index.php?id=10&tx_ttnews%5Btt.../; **78. Syria** crisis. Facts and Figures (10.09.2014). – Режим доступа: http://ec.europa.eu/echo/files/aid/countries/factsheets/syria_en.pdf; **79. «Черкесская** организация поддержки репатриантов» нача-

ла расчет числа репатриантов и беженцев – черкесов (24.09.2014). – Режим доступа: <http://circassianrepatriation.com/черкесская-организация-поддержки-ре/> / «Cherkesskaya orhanyzatsyya podderzhky repatryantov» nachala raschet chysla repatryantov y bezhentsev – cherkesov (24.09.2014). – Rezhym dostupu: <http://circassianrepatriation.com/cherkesskaya-orhanyzatsyya-podderzhky-re/>; **80. Около 7 тысяч армян** – беженцев из Сирии проживает в Армении – UNHCR (20.06.2013). – Режим доступа: <http://newsarmenia.ru/society/20130620/42894199.html> / Okolo 7 tysyach armyan – bezhentsev yz Syryu prozhyvaet v Armenyyu – UNHCR (20.06.2013). – Rezhym dostupu: <http://newsarmenia.ru/society/20130620/42894199.html>; **81. Число** лиц, пожелавших получить статус беженцев в Молдове выросло в 2012 году в 3,5 раза (10.01.2013). – Режим доступа: http://www.noi.md/ru/news_id/17823/ / Chyslo lyts, pozhelavshykh poluchyt' status bezhentsev v Moldove vyroslo v 2012 godu v 3,5 raza (10.01.2013). – Rezhym dostupu: http://www.noi.md/ru/news_id/17823/; **82. Беженцы** в Беларуси (1.10.2014). – Режим доступа: <http://www.evolutio.info/content/view/2273/229/> / Bezhentsi v Belarusy (1.10.2014). – Rezhym dostupu: <http://www.evolutio.info/content/view/2273/229/>; **83. Атанасов Вит** Страна за стеной. Сирийские беженцы добрались до Украины (30.08.2013) / Атанасов Вит. – Режим доступа: <http://focus.ua/society/280612/> / Atanasov Vyt Strana za stenoy. Syryyskiye bezhentsi dobralys' do Ukrainy (30.08.2013) / Atanasov Vyt. – Rezhym dostupu: <http://focus.ua/society/280612/>; **84. Количество** беженцев в Турции достигло рекордных показателей (12.11.2014). – Режим доступа: <http://umma.ua/ru/news/world/28511/> / Kolychestvo bezhentsev v Turtsyyu dostyhlo rekordnykh pokazateley (12.11.2014). – Rezhym dostupu: <http://umma.ua/ru/news/world/28511/>; **85. Країни** «зачиняють двері» для сирійських біженців // ББС. – 13.11.2014 / Krayiny «zachynayut' dveri» dlya syriys'kykh bizhentsiv // BBS. – 13.11.2014.

Лавер А. Г. Беженцы, вынужденные переселенцы и нелегальные мигранты – одна из основных проблем XXI века

В статье изучаются вопросы динамики численности беженцев, вынужденных переселенцев и нелегальных мигрантов в течение XX – начала XXI веков из Палестины, Афганистана, Сирии, Ираке, Сомали, Колумбии, Эритрее, Бирмы (рохинджа) и Тибета. Рассматривается динамика их численности по континентам земного шара и по отдельным странам по состоянию на 2013-2014 гг. Анализируется состояние взаимоотношений принимающего государства и беженцев – с одной стороны, и беженцев и принимающего государства с другой. Рассматривается проблема создания и функционирования лагерей беженцев и их характеристики по состоянию на начало октября 2013 г.

Ключевые слова: Беженцы, вынужденные переселенцы, мигранты, динамика численности.

Laver O. Refugees, displaced persons and illegal migrants – one of the major challenges of the XXI century

The article examines the dynamics of the issue of refugees, displaced persons and illegal immigrants during the XX – beginning of XXI century Palestine, Afghanistan, Syria, Iraq, Somalia, Colombia, Eritrea, Burma (rohindzha) and Tibet. We consider the dynamics of their population by continents of the world and in some countries as 2013-2014 years. The state of relations Host State and refugees – on the one hand and refugees and the host State on the other. The problem of the creation and operation of refugee camps and their characteristics at the beginning of October 2013.

Key words: refugees, internally displaced persons, migrants, population dynamics.

Стаття надійшла до редколегії
10 вересня 2016 р.

К. Г. Гарькавченко

ПОЛІТИКА США В АРКТИЦІ В ПЕРШОМУ-ДРУГОМУ ДЕСЯТИРІЧЧІ ХХІ СТ.

У статті розглядається процес оформлення арктичної політики США в першому-другому десятилітті ХХІ ст. Автор стверджує, що прискорення динаміки танення арктичних льодів в даний період і посилення активності головних полярних держав в районі Північного Льодовитого океану змусило Вашингтон активізувати зусилля з вироблення нового зовнішньополітичного курсу в Арктиці. У досліджуваній період адміністраціями Дж. Буша-молодшого і Б. Обама були прийняті ряд документів, в яких окреслені головні цілі американської арктичної політики. Серед них – спеціальна директива 2009 р. та «Національна стратегія в Арктичному регіоні» 2011 р. Саме на аналізі даних та інших документів акцентує увагу автор статті. Також розглядається головування США в Арктичному Раді, яке вони стали здійснювати з 2015-го р. Після вивчення джерел, а також робіт вітчизняних і зарубіжних істориків, автор прийшов до висновку, що американська стратегія спрямована на збереження існуючого міжнародного порядку в Арктиці, оскільки він забезпечує США геополітичні і економічні переваги. Головною метою Вашингтона є збереження режиму «відкритого моря» для Північного Льодовитого океану і колективна відповідальність полярних держав за процеси, що відбуваються в Арктиці.

Ключові слова: Арктика, Північний Льодовитий океан, США, Росія, «Відкрите море», Конвенція ООН з морського права.

Останнім часом дослідження міжнародних відносин в Арктиці привертає увагу все більшої кількості вітчизняних та зарубіжних науковців. Це пов'язано з тим, що на початку ХХІ ст. даний регіон стає об'єктом суперництва між провідними державами світу. Саме тому важливим вважається роз-

гляд арктичної політики однієї з ключових країн – США.

Різке збільшення динаміки танення арктичної криги з одного боку, та посилення діяльності провідних країн в Арктиці в першому десятиріччі ХХІ ст. заставило Вашингтон різко активізувати політику в даному регіоні. З одного боку, зміни кліматичних умов та масштабне танення льоду відкрило перед США можливість для подальшого господарчого освоєння Арктики, перш за все, в сфері здобичі нафти та газу, а з іншого – породжувало низку проблем. Частина з них була висвітлена в доповіді «Арктика, яка формується: сучасний стан арктичної політики США» («The evolving Arctic: current state of US Arctic policy») провідного американського експерта В. Двурера. Зокрема, в ній автор відзначає: «Існуюча структура арктичної політики не відображає потреб часу. Зокрема, не вистачає чітких напрямів діяльності та повноважень для тих структур, які відповідають за її проведення. Неможливість для США виконувати завдання в якості арктичної держави посилюється і тим, що наша країна до сих пір не ратифікувала «Конвенцію Організації Об'єднаних Націй з морського права». Також, на думку науковця, в Арктиці не вистачає інфраструктурних об'єктів, таких, наприклад, як глибинний порт, а також – найновіших криголамів та військової бази. Крім того, до сих пір не створено жодної урядової структури, для реалізації завдань в Арктиці, з необхідним рівнем повноважень та фінансування» [5, с. 17]. Відповідно, В. Двурер робить висновок,

що «теперішній стан справ робить уразливим для безпеки та економічних позицій США в Арктиці».

Слід відзначити, що на рубежі першого – другого десятиріч XXI ст. Білим Домом було прийнято ряд програм, спрямованих на посилення американської присутності в даному регіоні. Зокрема, у травні 2010 р. адміністрація Обами розробила новий документ під назвою «Стратегія національної безпеки», в якому, серед всього іншого, відзначалося:

1. Сполучені Штати – арктична держава з широкими та фундаментальними інтересами в Арктиці;

2. серед головних напрямів діяльності є підтримання національної безпеки, охорона навколишнього середовища, захист корінних народів, підтримка наукових досліджень, а також розвиток міжнародного співробітництва [9, с. 6-7].

Переважно військові аспекти арктичної політики США розглядаються в доповіді Міністерства оборони Конгресу, яка була підготовлена в травні 2011 р. (Department of Defense Report to Congress on Arctic Operations and the Northwest Passage, may, 2011). В документі зазначається, що одним із найголовніших «національних пріоритетів» США є «свобода морів». Задля виконання даного завдання Пентагон виступає за реалізацію комплексу дій, які включають:

1. розгортання в Арктиці системи протиракетної оборони та ранішнього сповіщення;

2. розгортання морських та повітряних сил для стратегічного стримування та збільшення військово-морської присутності;

3. підготовка до можливих операцій на морі, з метою забезпечення там умов для вільного судноплавства та авіаційного сполучення [4, с. 7].

Також в доповіді наголошується, що серед інших викликів, які потрібно

враховувати при формуванні оборонної стратегії в Арктиці є також «контрабанда та тероризм» [4, с. 7].

Також в документі відзначається, що загроза національній безпеці в арктичному регіоні є досить низькою, оскільки всі країни, які представлені там, «намагаються публічно працювати в межах міжнародного права та дипломатичної взаємодії, також демонстрували дані стремління протягом останніх п'ятдесяти років» [4, с. 8]. Саме тому арктична військова стратегія Сполучених Штатів, передбачає, поперше – запобігання конфліктів, а подруге – належне реагування на широкий спектр проблем та непередбачуваних ситуацій, або спільно з іншими державами, або, в разі потреби, незалежно від них [4, с. 8].

Також, серед всього іншого, в документі аналізуються зміни міжнародного порядку в Арктиці. Насамперед, прогнозується, що нові геополітичні та економічні умови в регіоні спричинять необхідність створення нового консультативного міждержавного органу. «Зміна клімату Арктики ймовірно вплине на національні інтереси США ті їх завдання в регіоні. Танення морської криги призведе до відповідного збільшення людської діяльності на десятиріччя уперед. Хоча в даний момент тут не має загрози військового конфлікту за економічні та політичні інтереси між конкуруючими державами, тим не менш, людська активність може призвести до поглиблення розбіжностей між ними. Всі проблеми прийдеться вирішувати як на двосторонній основі, так і на кооперативному міжнародному форумі» [4, с. 9], – відзначається у документі.

Особлива увага в доповіді приділена розвиткові відносин з Росією, яка визнається ключовою арктичною державою. «Росія має близько 4350 миль арктичного кордону. Багато з річок,

які протікають її територією, належать до арктичного водозбірного басейну і більшість з них є невід'ємною частиною її внутрішнього транспортного сполучення. 20 відсотків свого валового внутрішнього продукту Росія отримує з Арктики, переважно від галузей, пов'язаних із здобиччю ресурсів. Близько половини всіх мешканців Арктики є росіяни», – відзначається у документі. У зв'язку з цим, проголошується, що «Сполучені Штати враховуватимуть велике значення Росії в Арктиці, як і інших країн» [4, с. 9].

Як було зазначено раніше, представники вищого американського військового керівництва вважають, що існує загроза того, що нові економічні та політичні умови в майбутньому можуть спровокувати військовий конфлікт між полярними державами. На їх думку, відносини між арктичними країнами залишаються стабільними та базуються на основі вже створених нормативно-правових норм, зокрема, на «Конвенції ООН з морського права», а також, в рамках діяльності таких міжнародних організацій як Міжнародна морська організація та Арктична Рада. «Всі країни регіону продемонстрували здатність вирішувати спори в рамках загальноновизнаних дипломатичних механізмів. Це дозволяє прогнозувати, що відносини в Арктиці розвиватимуться на основі співпраці, а не конфлікту. У разі виникнення питань, пов'язаних з військовою безпекою, вони можуть бути розглянуті зацікавленими сторонами в рамках відповідних двосторонніх та багатосторонніх відносин» [4, с. 10].

Тим не менш, незважаючи на те, що Пентагон, по-суті визнав відсутність причин для збройного конфлікту, він наполягає на збільшенні військової та військово-морської присутності в регіоні. Необхідність останнього пояснюється тим, що нові економічні ре-

лії в Арктиці, розвиток морського та авіаційного сполучення через Північний Льодовиковий океан, різке зростання масштабів здобитку нафти та газу, в свою чергу, різко збільшує кількість викликів, на які Вашингтон змушений реагувати за допомогою збройних сил. Зокрема, у доповіді відзначено: «людська активність в регіоні збільшуватиметься протягом найближчих десятиріч. Комерційні організації прагнуть використовувати в своїх інтересах ресурси та транзитні можливості арктичного регіону... Крім того, зростаючий трафік у наукових, комерційних та військових цілях буде збільшуватися, а разом із ним зростає ризик виникнення різноманітних надзвичайних ситуацій. Саме тому питання безпеки повинні найскоріше бути розглянутими відповідними органами в США» [4, с. 10].

Крім того, збільшення військової присутності в Арктиці пояснюється і тим, що даний регіон може бути використаний ворожими силами в разі поглиблення міжнародних конфліктів в інших регіонах світу. «Фактичний потенціал для збройного конфлікту в Арктиці є низьким. Проте, хоча конфлікти, ймовірно, не відбуватимуться в даному регіоні, проте тут може проявитися конкуренція арктичних націй по іншим питанням», – відзначено у документі [4, с. 10].

Відповідно до прогнозів щодо розвитку ситуації в арктичному регіоні, Пентагон виділив напрямки діяльності військових сил. Перш за все, це масштабний моніторинг та дослідження процесів, пов'язаних з людською діяльністю та екологічними змінами, що в свою чергу, потребує збільшення кількості різноманітних розвідувальних пристроїв, безпілотників, а також формування відповідних служб, які відповідатимуть за їх роботу.

По-друге, армія має взяти на себе функції з організації пошуково-ряту-

вальних робіт, що не під силу цивільним службам в умовах обмеженої інфраструктури та складних умов арктичного регіону. По-третє, Міністерство оборони США готово було взяти на себе функцію реагування на можливі стихійні лиха та надання гуманітарної допомоги усім жертвам стихійних лих.

Четвертим напрямком діяльності армії в Арктиці має стати підтримка транспортного сполучення, забезпечення роботи інфраструктури морських перевезень через Північний Льодовиковий океан. Крім того, в доповіді відзначається, що в умовах, коли в регіоні не вистачає криголамів, то військові мають взяти на себе функцію звільнення від льоду морських шляхів в зимовий сезон [4, с. 15].

Нарешті, Пентагон, з метою підвищення національної безпеки планує розмістити в Арктиці ракети та елементи глобальної системи ПРО, об'єкти якої вже розташовані в Форті Гриль і в місті Еріксон на Алясці та на базі ВПС США «Тхул» в Гренландії [4, с. 15].

Процес формування арктичної політики продовжився в наступні роки. Так, 10 травня 2013 р. адміністрація Б. Обама розробила новий документ під назвою «Національна стратегія в Арктичному регіоні», який не відміняв попередню директиву від 2009 р., а скоріше доповнював її. Даний законодавчий акт дотепер визначає напрями арктичної політики США. Він починається з аналізу головних проблем та викликів з якими Сполучені Штати змушені стикатися в Арктиці. Перш за все відзначається, що «зміни кліматичних умов в Арктиці є найбільшими за останнє тисячоліття. Скорочення площини, покритої морською кригою є динамічним та різким. Тверда, багаторічна крига поступається тонким шарам сезонної криги, що, в свою чергу, робить, більшу частину регіону суднохідною круглий рік» [7, с. 4].

У зв'язку із зміною кліматичних умов, з'являються нові можливості для ведення господарчої діяльності, зокрема, здобичі нафти та газу, багаті поклади яких, були знайдені в Арктиці. Як відзначається в документі: «... наукові оцінки об'єму запасів нафти та газу на півночі від полярного кола показують, що тут знаходиться 13 відсотків нерозвіданих світових запасів нафти та 30 відсотків не відкритих газових родовищ. Також тут зберігається велика кількість інших корисних копалин, зокрема, рідкісних елементів залізної руди та нікелю» [7, с. 4].

В свою чергу, відзначається, що «...дані оцінки надихнули для створення ідей комерційної ініціативи та розвитку інфраструктури в регіоні. Зокрема, у зв'язку з тим, що Північний Льодовитий океан стає все більш суднохідним, зростає інтерес до Північного морського шляху, в тому числі і його Північно-західного проходу, а також до розробки арктичних ресурсів» [7, с. 4].

Разом з тим, в документі відзначено, що нові умови породжують нові проблеми та виклики, на які має реагувати уряд Сполучених Штатів. «Разом із новими можливостями, які виникли внаслідок збільшення доступу до арктичного регіону, з'явилися і нові проблеми. Зокрема, зменшення рівня морської криги негативним чином впливає на життя корінного населення, а також на умови проживання риби та диких тварин. Необхідно відзначити, і глибинні екологічні наслідки потепління та танення арктичної криги. Вони викликають зміну клімату на нижніх широтах, а також танення Арктичної Вічної мерзлоти, в якій зберігається значна кількість метану. Останнє є значним фактором кліматичних змін» [7, с. 5].

Також в «Стратегії...» висловлюється занепокоєння з приводу того, що у зв'язку із кліматичними змінами, які

викликані збільшенням викидів в атмосферу продуктів спалювання вихопного палива, порушується крихка екосистема арктичного регіону.

Відповідно до нових реалій в Арктиці, американська стратегія там проголошує, що найбільший пріоритет – захист інтересів американського народу, суверенної території та права Сполучених Штатів на видобуток арктичних природних ресурсів. З цією метою США мають розвивати та підтримувати потенціал та можливості, необхідні для підвищення безпеки та стабільності в арктичному регіоні шляхом поєднання незалежних дій, двосторонніх ініціатив та багатостороннього співробітництва. При цьому, захист національних інтересів в сфері безпеки в Арктиці має урахувати екологічні, культурні та міжнародні умови. Зокрема, в «Стратегії...» відзначається, що «оскільки багато країн намагаються розширити свою роль в Арктиці, ми будемо заохочувати арктичні та неарктичні держави до спільної роботи за допомогою відповідних форумів для вирішення проблем, які виникають в арктичному регіоні» [7, с. 6]. В той же час, в документі відзначається, що незважаючи на пріоритет міжнародного співробітництва, Вашингтон проявлятиме «пильність з метою захисту інтересів безпеки Сполучених Штатів та їх союзників» [7, с. 7].

Тим не менш, США наполягають на тому, що саме існуюча міжнародна система, основи якої були закладені в 90-х рр. ХХ ст. має достатньо важелів для того, щоб подолати нові проблеми та виклики в арктичному регіоні. Основою регіонального порядку, на думку Білого Дому, має залишатися діяльність Арктичної Ради, яка, на думку американських можновладців, достатньо ефективно виконує покладені на неї функції. «В останні роки Арктична Рада досягла помітних успіхів в роз-

виткові співробітництва, координації та взаємодії між антарктичними країнами та корінними народами Арктики. Нещодавні успіхи Ради проявилися у підписанні 2011 р. угоди про пошуково-рятувальні операції, а в 2013 р. – договору про протидію забруднення нафтою арктичних морів та ліквідації їх наслідків», – відзначається в «Стратегії...» [7, с. 10]. При цьому наголошується, що США розглядають Арктичну Раду, в якості важливого форуму для сприяння співробітництва арктичних держав з найбільш нагальних питань, які викликають спільний інтерес.

Крім того, незважаючи на те, що США демонструють свою прихильність закладеній ще у 90-ті рр. ХХ ст. арктичній міжнародній системі, тим не менш, загроза того, що вони програють у суперництві із іншими великими державами, заставляє їх змінювати раніше прийняті підходи. Зокрема, в «Стратегії...» проголошено курс на те, щоб, нарешті, ратифікувати раніше згадувану «Конвенцію Організації Об'єднаних Націй з морського права» 1982 р. Згідно з даною конвенцією, положення якої активно використовують інші полярні держави, всі країни, які мають кордони в Арктиці, мають право оголошувати 200-мильну смугу вздовж її узбережжя власною економічною зоною. Дана територія може бути продовжена ще на 150 миль в разі якщо держава зможе довести міжнародному співтовариству, що арктичний шельф є продовженням її материкової території [3, с. 138]. Більшість американських експертів з міжнародних відносин в Арктиці закликають Конгрес ратифікувати «Конвенцію...», оскільки в разі якщо цього не буде зроблено, то США відставатиме від конкурентів та не зможе захистити свої арктичні володіння від посягань країн, які хоча і не мають територій в регіоні, але прагнуть посилити там

свої економічні та геополітичні позиції. Саме тому, починаючи з початку 2000-х рр. різні президентські адміністрації наполягають на ратифікації «Конвенції...», в чому їх підтримують такі впливові урядові установи як Міністерство оборони, Служба берегової охорони та Спільний комітет начальників штабів. Активні дії з приводу того, що заставити Конгрес, нарешті, ратифікувати «Конвенцію...» розпочала ще у 2004 р. адміністрація президента Б. Клінтона, проте і через десятиріччя проблему так і не було вирішено. На думку В. Двуера, це пов'язано з цілим комплексом причин, зокрема, з тим, що частина впливових сенаторів вважають, що окремі положення міжнародної угоди порушують суверенітет Сполучених Штатів. «З'ясовується, що є меншість – впливові члени Сенату, які не бажають ратифікувати договір, оскільки їх непокоїть, що перехід США під юрисдикцію міжнародного морського Трибуналу, створення якого передбачає один з пунктів «Конвенції...» стане ударом по суверенітету країни» [5, с. 115], – відзначив він.

Ратифікація «Конвенції...», на думку В. Двуера могла принести США ряд переваг. Він відзначає, що «нажаль відсутність ратифікації не дозволяє Сполученим Штатам брати участь в вирішенні спорів, на основі принципів, викладених в «Конвенції...», оскільки вони не визнаються звичайним міжнародним правом. Тому єдиним способом вийти з даної ситуації є приєднання до даного договору... Інструменти та механізми «Конвенції...» надають кращі можливості для вирішення територіальних спорів в Арктиці, та розглядаються в якості стандартного методу розмежування володінь для всіх підписантів» [5, с. 115].

Крім того, В. Двер зазначає, що приєднання до «Конвенції...» надає реальні юридичні важелі для вирі-

шення ключового питання в міжнародних відносинах в Арктиці – розподілення континентального шельфу, чим активно користуються американські суперники. «Конвенція» має спеціальні положення, які торкаються врегулювання претензій стосовно розширення володінь держави за рахунок континентального шельфу. У форсованому захопленні територій в багатих на природні ресурси районах, який зараз здійснюють сім арктичних націй, ООН, як зазначено в «Конвенції...» є арбітром. В той же час, хоча США і виконують більшість положень даного документу не ратифікувавши його, тим не менш, відстають від інших арктичних держав в пресі затвердження в регіоні» [5, с. 115], – відзначив він.

Для реалізації програми, викладеної в «Стратегії...» Б. Обама, у продовж 2013-2014 рр. прийняв ряд ключових рішень з організації діяльності служб, відповідальних за проведення арктичної політики. В 2014 р. на посаду спеціального представника США в Арктичній Раді було призначено відставного адмірала Роберта Дж. Паппа, який у своїй вступній промові заявив, що добиватиметься подальшого удосконалення системи безпеки в арктичному регіоні, поліпшення соціальних умов життя місцевих мешканців та сприяння розвиткові комерційної діяльності, а також усунення негативних наслідків кліматичних змін [6].

Як зазначалося раніше, ключовим елементом американської політики в арктичному регіоні є активна підтримка Арктичної Ради. Поява вищезгаданої «Стратегії...» була пов'язана з черговим засіданням даного міжнародного органу, яке відбулося 15 травня 2013 р., на якому було прийнято рішення про те, що з 2015 р. головування в Раді перейде до США. Експерти сприйняли появу документу, як концептуальну підготовку Білого Дому до

керівництва однієї з впливових арктичних міжнародних структур [2, с. 22].

24 квітня 2015 р. в м. Іракліт на півночі Канади, на черговому засіданні Арктичної Ради відбулася церемонія передачі функцій голови від Канади до США. Вашингтон, згідно із статутом організації отримував дані повноваження строком на 2 роки, до 2017 р. Відповідно до арктичної стратегії Сполучених Штатів, розробка якої тривала останні роки, вони сформулювали гасло свого головування – «Єдина Арктика: загальні виклики, можливості та відповідальність». Головою Арктичної Ради було обрано діючого Державного Секретаря США Дж. Керрі. Його заступниками стали – адмірал Р. Папп-мол, який зайняв піст спеціального уповноваженого США з арктичних питань та Ф. Алмер – спеціальний радник Державного Секретаря з питань арктичної науки та політики. Дипломат Д. Болтон зайняв посаду голови Комітету найстаріших відповідальних осіб [1, с. 3].

За словами Дж. Керрі, він бачить діяльність Арктичної Ради в період свого головування зосередженою на досягненні трьох фундаментальних завдань: поліпшення соціальних умов життя для арктичних спільнот; розвиток системи безпеки в Північному Льодовитому океані; боротьба проти негативних наслідків кліматичних змін в арктичному регіоні [8].

Для їх реалізації Арктичною Радою було сформовано кілька робочих груп, кожна з яких займається окремими проектами. Так група під назвою «АСАР» (Arctic Contaminants Action Program) має розробити систему моніторингу стану навколишнього середовища арктичного регіону, яка має бути поширена не тільки в полярних володіннях Сполучених Штатів, а також в районах північної Європи та регіонах Росії. Дана дослідницька система, впровадження якої почалося вже в квітні 2015 р.

має допомогти вченим отримати повнішу інформацію про джерела забруднюючих речовин, які викликають негативні екологічні зміни та впливають на життя місцевих народів [8].

Інша робоча підгрупа – «SDWG» (The Sustainable Development Working Group) – створена для розробки довгострокових програм поліпшення умов життя корінних народів Арктики. Вона об'єднує провідних спеціалістів-інженерів, які мають удосконалити, зокрема, систему водопостачання та каналізації у віддалених населених пунктах регіону. Інший проект, розроблений учасниками робочої групи, націлений на розробку методів протидії розповсюдження самогубств, які останнім часом уносять житті значної частини корінного населення Арктики [8].

Наступна робоча група – «EPPR» (Emergency Prevention, Preparedness and Response) здійснює проект з розробки ефективної системи попередження надзвичайних ситуацій та готовності до реагування на них. Дана програма передбачає розробку комплексу заходів, спрямованих на оснащення віддалених громад передовими засобами реагування на природні надзвичайні ситуації, такі як повені, снігові лавини, розливи нафти та випадкові викиди радіоактивних речовин.

Важливими робочими групами є також «TFAMC», яка відповідає за розвиток арктичного морського співробітництва; «TFAMC», чиїм завданням є подальше удосконалення роботи системи телекомунікаційної інфраструктури в Арктиці; «TFTIA» діяльність якої має сприяти укріпленню наукового співробітництва в регіоні та ін. [1, с. 4].

Таким чином, нові кліматичні умови та зміни міжнародного порядку, які відбуваються в перші два десятиріччя в перші десятиріччя XXI ст. поставили США перед необхідністю нової стратегії в даному регіоні. Аналіз докумен-

тів, пов'язаних із реалізацією арктичної політики Вашингтону показує, що з одного боку він намагається зберегти вироблені в попередні періоди правила та існуючий там міжнародний порядок. З іншого боку – посилення конкуренції з боку інших арктичних держав, заставляє Білий Дім активізувати зусилля, спрямовані на захист інтересів, шляхом посилення військової та комерційної присутності, а також ратифікації «Конвенції з міжнародного права». Дані аспекти розглядатимуться в наступних наукових статтях.

Література

1. Журавель В. Арктический совет: председательство США (первые итоги) / В. Журавель. – М.: Институт Европы Российской Академии наук, 2015. – С. 1-6 / Zhuravel V. The Arctic Council: the United States presidency (first results) / Zhuravel. – Moscow: Institute of Europe of the Russian Academy of Sciences, 2015. – S. 1-6; **2. Хотькова Е. С.,** Глущенкова Ю. Н. Арктика в современной системе международных отношений и национальные интересы России / Е. С. Хотькова, Ю. Н. Глущенкова // Проблемы национальной стратегии. – 2014. – № 5 (26). – С. 9-43 / Khotkovo E.S., Gluschenkova N. Arctic in the modern system of international relations and national interests of Russia / E. S. Khotkovo, N. Gluschenkova // Problems of National Strategy. – 2014. – № 5 (26). – S. 9-43; **3. Яшна Н. О.** Зіткнення інтересів провідних держав світу в арктичному регіоні / Н. О. Яшна. – Грані. – 2015. – № 1 (117). – С. 136-141 / Yashna N. O. Zitknennya interesiv providnih svitu powers arktichnomu regionu / N. O. Yashna. – Grani. – 2015. – № 1 (117). – S. 136-141; **4. Department of Defense.** Report to Congress on Arctic Operations and the Northwest Passage. May 2011 / W.: Department of Defense, 2011. – 32 p.; **5. Dwyer W.** The evolving Arctic: current state of US Arctic policy. Thesis. September 2013 / W. Dwyer. – Naval postgraduate school. Monterey. California, 2013. – 111 p.; **6. Ebinger Ch.** U. S. chairmanship of the Arctic Council: The challenges ahead / Ch. Ebinger [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.brookings.edu/blogs/>

[planetpolicy/posts/2015/04/23-us-arctic-challenges-ebinger](http://www.brookings.edu/blogs/planetpolicy/posts/2015/04/23-us-arctic-challenges-ebinger)<http://www.brookings.edu/blogs/planetpolicy/posts/2015/04/23-us-arctic-challenges-ebinger>; **7. National strategy for the Arctic region.** May. 2013. – 13 p.; **8. One Arctic: Shared Opportunities, Challenges & Responsibilities.** [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.arctic-council.org/index.php/en/about-us/arctic-council/u-s-chairmanship/>; **9. O'Rourke R.** Changes in the Arctic: Background and Issues for Congress / R. O'Rourke. – W.: Congressional Research Service, 2016. – 114 p.

Гарькавченко К. Г. Политика США в Арктике в первом-втором десятилетии XXI в.

В статье рассматривается процесс оформления арктической политики США в первом-втором десятилетии XXI в. Автор утверждает, что ускорение динамики таяния арктических льдов в данный период и усиление активности главных полярных держав в районе Северного Ледовитого океана заставило Вашингтон активизировать усилия по выработке нового внешнеполитического курса в Арктике. В изучаемый период администрациями Дж. Буш-младшего и Б. Обамы были приняты ряд документов, в которых очерчены главные цели американской внешней политики. Среди них – специальная директива 2009 г. и «Национальная стратегия в Арктическом регионе» 2011 г. Именно на анализе данных и других документов акцентирует внимание автор статьи. Также рассматривается председательство США в Арктическом Совете, которое они стали осуществлять с 2015-го г. После изучения источников, а также работ отечественных и зарубежных историков, автор пришёл к выводу, что американская стратегия направлена на сохранение существующего международного порядка в Арктике, поскольку он обеспечивает США ряд геополитических и экономических преимуществ. Главной целью Вашингтона является сохранение режима «открытого моря» для Северного Ледовитого океана и коллективная ответственность полярных держав за процессы, происходящие в Арктике.

Ключевые слова: Арктика, Северный Ледовитый океан, США, Россия, «Открытое море», Конвенция ООН по морскому праву.

Garkavchenko K. US Policy in the Arctic in the first and second decade of the XXI century.

The process of the US Arctic policy establishment in the first and second decade of the XXI century is being studied in this article. The author argues that the dynamic speed-up of ice melting in Arctic during this period and the increased activity of the major powers in the polar region of the Arctic Ocean has forced Washington to step up efforts by developing a new foreign policy in the Arctic. In the period under review, the administrations of George. W. Bush and Barack Obama have adopted the number of documents, which outlined the main objectives of American foreign policy. Among them can be named the special directive in 2009 and the «National Strategy for the Arctic Region» in 2011. The author of this article emphasizes on the analysis of these data and other documents. Also the US chair-

manship in the Arctic Council in 2015 is detailed studied and work is taken into consideration. After the sources was studied, as well as the works of national and foreign historians, the author came to the conclusion that the US strategy is being focused on maintaining the existing world order in the Arctic, as far as it gives the number of geopolitical and economic advantages to this American country. The main goal of Washington is to hold the «open sea» regime in the Arctic Ocean and carry on the overall responsibility of the polar powers for the processes occurring in the Arctic.

Key words: *Arctic, the Arctic Ocean, the United States, Russia, the «Open Sea», UN Convention on the Law of the Sea.*

Стаття надійшла до редколегії 15 листопада 2016 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 33(091):94(477)"18"

О. А. Алтухов

СТАНОВЛЕННЯ БІРЖОВОЇ СПРАВИ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ХІХ СТ.

В статті висвітлюється процес становлення та розвитку біржової справи в Україні в ХІХ ст. Показаний взаємозв'язок між створенням бірж та соціально-економічним розвитком українських земель у складі Російської імперії в досліджуваний період. Автор доходить до висновку, що перші біржі в Україні з'явилися в центрах розвитку двох важливих галузей господарства, які працювали на зовнішні ринки. Це, перш за все Одеса (зернове господарство) і Київ (виробництво цукру). Саме для забезпечення фінансових потреб великих виробників зерна і цукру, пов'язаних з європейськими ринками, з'являються біржі. Перша з них виникла в Одесі в кінці ХVІІІ ст., Оскільки дане місто було важливим портом, через який зерно продавалося за кордон. Пізніше, в першій половині ХІХ ст. біржа була створена і в Києві. Подальший розвиток біржової справи в Україні буде розглядатися в наступних наукових статтях.

Ключові слова: біржа, зернове господарство, цукроваріння, Одеса, Київ, Яхненки.

Ключовою проблемою України залишається розбудова ефективної соціально орієнтованої економічної моделі. Це завдання неможливо виконати без детального дослідження історичного досвіду. Цікавим, та достатньо слабо висвітленим у вітчизняній історичній літературі залишається процес становлення біржової справи на українських землях у ХІХ ст. Саме розкриттю цього аспекту і присвячена ця стаття.

Біржа (від грецького – «burza» – «сумка», гаманець») – спеціальна організація, яка займається оптовою торгів-

лею. При цьому предметом торгівлі є альтернативні цінності із заздалегідь означеними, певними характеристиками, які відсутні на місті продажу. Це може бути сировина і готова продукція, цінні папери, послуги, робоча сила і т. д. [7].

Поява бірж, як правило свідчить про певний достатньо високий розвиток економічних відносин в умовах ринку. Саме тому становлення цього типу організацій в Україні проходило наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., коли почали проявлятися перші паростки капіталістичного устрою.

Розвиток біржової справи в Україні нерозривно пов'язаний із тими геополітичними та соціально-економічними процесами, які проходили в причорноморському регіоні в 2-й пол. ХVІІІ ст. Саме в цей період Російська імперія проводила все більш активну південну політику, яка досягла особливого піку в період правління імператриці Катерини ІІ (1729-1796 рр.). Природно, що російський наступ на дані території, спричинив конфлікт з Османською імперією, яка довгий час виступала домінуючою силою в цьому регіоні.

Протиріччя вилилися у нову серію російсько-турецьких війн (1735-1739, 1768-1774, 1787-1791 рр.), в цілому дуже вдалих для Росії. Остання поступово значно розширила свої південні кордони, отримала стратегічно важливий вихід до Чорного моря та ліквідувала небезпеку регулярних нападів з боку важ-

ливого васала Туреччини – Кримського ханства. У 1791 р. юридичні результати війн були нарешті оформлені Яським договором. Згідно з ним, турецька сторона була змушена визнати російську владу над територією північного Причорномор'я, яка згодом отримала назву Новоросійського краю [8, с. 24].

Новим завданням катеринівського уряду стало якнайскоріше освоєння нових земель, які довгий час були майже незаселеними. На місці колишніх турецьких фортець та давніх грецьких полісів розбудовувалися нові міста – Миколаїв, Єлисаветград, Херсон, Ольвіополь, а також у 1794 р. – Одеса, побудована на місці османського укріплення Хаджибей. Спочатку ці міста виконували переважно оборонну функцію, проте по мірі розвитку виробництва та активного заселення Новоросійського краю переселенцями з України, Росії, Греції, Сербії та ін. вони перетворилися на важливі господарчі центри.

Економічний підйом нових територій, який розпочався наприкінці XVIII – на початку XIX ст. був обумовлений кількома важливими факторами. Насамперед, сприяючи переселенню до Новоросійського краю, російський уряд надавав новоствореним містам ряд важливих преференцій, які дозволяли розвивати міжнародну та внутрішню торгівлю. Зокрема, у 1795 р. Катерина II спеціальним рескриптом звільняла від податків та податей на десятирічний термін усіх іноземців, українців та росіян, які зголосилися перебраться на постійне проживання в Катеринославську та Вознесенську губернії. Важливою умовою, яка гарантувала надання пільг полягала в тому, що вони розповсюджувалися на тих, хто був готовий поєднувати бізнесову активність із благоустроєм міст. Перші комерсанти повинні були будувати нові будівлі та дороги, фінансувати розбудову портів [8, с. 24].

Разом із тим, слід відзначити, що всі вищезгадані дії уряду не мали б такого ефекту, якби не активний розвиток товарного зернового господарства, яке переважно працювало на зовнішні ринки. Як відзначив український історик Олександр Донік: «Особливістю цього (південного – О. Алтухов) регіону була надзвичайна родючість чорноземних степів. Після ліквідації постійної загрози воєнних нападів із півдня стало можливим вести у північно-чорноморських степах осіле рільництво і тваринництво. Близькість моря створювала можливість ефективно пов'язати новий землеробський район з європейськими ринками» [1].

Підвищення попиту на зерно з боку європейських країн в даний період пояснюється насамперед тим, що внаслідок початку наполеонівських війн традиційні «житниці» Західної Європи занепали і європейці були змушені переорієнтуватися на східноєвропейських постачальників. В свою чергу, російська влада надавала новим містам право вільного виходу на зовнішні ринки, чим користалися місцеві підприємці, залучені в торгівлю збіжжям. У 1784 р. право вільної торгівлі отримав Херсон, а з 1800 р. й інші міста Новоросійського краю. Це сприяло поступовому зростанню імпорту пшениці. Так, у 1803 р. через одеський порт вивозилося 535 тис. четвертей, у 1804 р. – 538 тис. четвертей, у 1805 р. – вже понад 700 тис. четвертей [8, с. 35].

Це сприяло новому піднесенню міст півдня України. Найбільші вигоди від розвитку міжнародної торгівлі отримала Одеса, яка із 1804 р. отримала право на безмитну торгівлю в порту та спеціальній приморській зоні. У 1809, 1814 та 1816 рр. цей привілей був подовжений царською владою.

Вищезгадані привілеї сприяли тому, що Одеський порт став найзручнішим та перспективним для вивозу

зерна за кордон. У зв'язку з цим саме імпорт збіжжя зайняв провідне місце в господарському житті міста. За об'ємом торгівлі Одеса скоро обігнала інші міста узбережжя – Керч, Херсон, Феодосію, Николаїв, Севастополь [2, с. 117].

Врешті-решт, динамічний розвиток міжнародної торгівлі в Одесі призвів до того, що саме в цьому місті була відкрита перша в Україні біржа. 30 жовтня 1796 р. міська рада видала спеціальний маніфест про створення цієї організації, яка була розміщена у будинку пана Івана (Жана) Дофіне на розі нинішніх вулиць Грецької та Рішельєвської. Дофіне служив колись кухарем у самого князя Потьомкіна. Потім він став його дворецьким, а пізніше отримав першій в Одесі винний викуп. Проте він не зміг налагодити вигідний бізнес, набрався коштів в борг і скоро помер. На майно Дофіне був накладений арешт, а його будинок був переданий міській управі. Виконуючи прохання іноземних купців, як було зазначено вище, муніципалітет передав цю будівлю під біржу. Кожного ранку, з 10-ти до 12-ти годин тут проводилися біржові збори [6, с. 233]. Також там були розміщені спеціальні маклери та нотаріуси, які мали засвідчувати торгові угоди та записувати векселі [2, с. 117].

Через двадцять років, а саме 10 травня 1817 р. біржова справа в Одесі отримала новий імпульс. Після того, як того дня місто отримало статус «порто-франко» («вільного порту»), воно стало єдиним портом для імпорту та експорту товарів в південному напрямку [6, с. 225].

У зв'язку з цим, повноваження місцевої біржі були значно розширенні. На цей раз для біржі було побудовано нову будівлю, де, починаючи з 1834 р. проводилися регулярні зібрання [6, с. 117].

20 червня 1848 р. був прийнято спеціальний біржовий статут, згідно з яким

створювався спеціальний управлінський орган, що отримав назву Біржового комітету, який в свою чергу, підпорядковувався міністерству фінансів Російської імперії.

Згідно із Статутом, Одеська біржа визначалася як місце де проходили регулярні зібрання підприємців для укладання комерційних відносин та договорів, незалежно від галузі [2, с. 117].

Першим головою біржового комітету Одеси став великий підприємець Яків Порро, а біржовими старшинами було обрано комерсантів Йосипа Етлінгера та Аріста Маса.

На біржі в основному велися операції, пов'язані із закупівлею/продажом збіжжя, а також валютні операції. Загальний обсяг контрактів на поставку зерна у 20-х рр. XIX ст. дорівнював 60 млн. руб. Розвивалися і міжнародні економічні зв'язки. Зокрема, головні свої обороти Одеська біржа мала із аналогічними установами Парижу, Марселю, Лондону, Відню, Трієсту, Ліворно, Константинополя, Амстердаму, Генуї та Гамбургу [6, с. 234].

Динаміка та специфіка економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії в XIX ст., серед всього іншого, обумовлювало те, що в інших регіонах біржові установи почали з'являтися дещо пізніше. Зокрема, це стосується Києва. Довгий час політичний центр України та Росії обходився без біржі, хоча наприкінці XVIII ст. тут регулярно проходили контрактів ярмарки. Перша з них відбулася у 1796 р. Вона була переведена у місто з волинського містечка Лубни. Проте оборот коштів на ярмарках був незначний.

Необхідність появи спеціальної біржової установи в Києві почала проявлятися тільки в другій половині XIX ст. Це було пов'язано із тим, що саме в даний період на території Київського генерал-губернаторства формується міцна

цукроварна галузь, яка була тісно зв'язана із світовими, переважно західно-європейськими, ринками.

Перші цукрові заводи на Правобережжі почали з'являтися у 30-50-х рр. XIX ст. Це були підприємства з досить примітивною («возневою») обробкою, де панувала ручна праця, а продуктивність була низькою. Кількість цукрових заводів дорівнювала 449 і вони виробляли 1,5-2 млн. пудів цукру [5, с. 213]. Слід також відзначити, що до середини XIX ст. виробництво цукру було зосереджено в руках великих поміщиків Бобринських, Браницьких, Потоцьких [6, с. 26].

«Цукровими королями» даної, до реформеної епохи стають також брати Яхненки, які на початку XIX ст. займалися переважно торговими справами в Одесі, а з 30-х рр. почали проявляти інтерес до цукрової галузі. Врешті-решт, їм вдалося створити велике торгове підприємство, яке включало в себе торгові дома у Києві, Москві, Харкові, Миколаєві, а також кілька пароплавів на Дніпрі, якими вони транспортували готовий товар. Річний оборот компанії Яхненків в той період складав біля 20-ти млн. руб. [6, с. 27].

В цілому ж, вже в 50-х рр. XIX ст. цукрові заводи, розташовані в малоросійських губерніях давали 4/5 усієї продукції Російської імперії в цій галузі. Зокрема, Яхненки-Симиренки виробляли близько 4 млн. т. цукру, граф Бобринський – близько 3 млн. т., волинський поміщик Сангушко – 1,5 млн. т., чернігівський поміщик Кушелєв-Безбородько – 0,8 млн. т. [3, с. 83].

Ще більших масштабів цукрова галузь досягла у 60-х рр. XIX ст., особливо після початку «великих реформ» царя Олександра II. У 1860-1861 рр. 230 цукрових заводів України виробляли понад 50 млн. т. цукру. В даний період біля 72 % цукроварень працювали в українських губерніях, а в

наступні роки їх доля зросла до 78 % [3, с. 84]. Слід також відзначити, що саме в 60-ті рр. новими «цукровими королями» стають брати Терещенки.

Масштаби виробництва цукру ще більше зросли у 70-х рр. XIX ст., у зв'язку із збільшенням попиту з боку європейських споживачів [3, с. 84].

Розвиток цукрової галузі змінював господарчий статус Києва. У 60-х рр. XIX ст. виникла потреба у створенні нових фінансових установ, які обслуговували потреби багатих виробників цукру. У 186 р. відомий тоді економіст, професор Київського університету та майбутній міністр фінансів Російської імперії М. Х. Бунге, разом із міським головою І. Завадським склали доповідну записку на ім'я київського генерал-губернатора, в якій виступили за створення в Києві біржі. Врешті-решт, їх подання було розглянуто і 19 жовтня 1863 р. на спеціально придбаному будинку на Подолі була відкрита ця фінансова установа. Приблизно через рік, у листопаді 1865 р. був затверджений Статут біржі, створений за зразком одеського.

Керівництво київської біржі було обрано тільки через чотири роки. У лютому 1869 р. впливові комерсанти міста провели перші збори біржового товариства та обрали його голову – купця Миколу Хрякова, який спеціалізувався на продажі цукру та борошна. Він перебував на своєму посту до самої смерті, у 1900 р.

Довгий час київська біржа не мала постійного приміщення, аж поки у 1885 р. для неї не був побудований будинок на розі Інститутської та Хрещатику [7, с. 37].

Слід відзначити, що київська біржа забезпечувала реалізацію інтересів великих виробників та торговців цукром, який був головним товаром з яким уклалися угоди. Так, у 1895 р. в Російській імперії було вироблено 35 млн. пудів цього продукту, з яких 64 % було

продано на київській біржі (22,273 млн. пудів) [7, с. 37].

Таким чином, становлення в першій половині XIX ст. двох імпортоорієнтованих галузей – вирощування зерна та цукроваріння – спричинила формування нової моделі економіки на українських землях у складі Російської імперії. Це в свою чергу, спричинило формування таких важливих інститутів ринкового господарства як біржі. Відповідно до торгово-господарчої кон'юнктури, перші такі установи були центрами зернової та цукрової галузі: Одеса та Київ. Подальший розвиток біржової справи в Україні в XIX ст. розглядатиметься в наступних наукових статтях.

Література

1. Донік О. Україна: У складі двох імперій (остання чверть XVIII - перша половина XIX ст.) [Електронний ресурс] / О. Донік. – К., 2011. – Режим доступу: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/knyga-o-donik-ukrayina-u-skladi-dvokh-imperiy-ostannya-chvert%60-khviii-persha-polovyna-khikh-st-/glava-6-zaselennya-u-osvoennya-pivdennoyi-ukrayiny/> / Донік О. Україна: У складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.) [Електронні ресурс] / О. Донік. – К., 2011. – Режим доступу: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/knyga-o-donik-ukrayina-u-skladi-dvokh-imperiy-ostannya-chvert%60-khviii-persha-polovyna-khikh-st-/glava-6-zaselennya-u-osvoennya-pivdennoyi-ukrayiny/>; **2. Малишко В. М.,** Присяжнюк О. І. Виникнення інститутів біржової торгівлі в Україні / В. М. Малишко, О. І. Присяжнюк // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. – 2014. – № 1. – С. 116-120 / Малишко В. М., Присяжнюк О. І. Виникнення інститутів біржової торгівлі в Україні / В. М. Малишко, О. І. Присяжнюк // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. – 2014. – № 1. – С. 116-120; **3. Малюта О. В.** Український ринок в економічних системах російської та Австро-Угорської імперій другої половини XIX – початку XX ст. (на прикладі цукрової та нафтової промисловості) / О. В. Малюта // Сторінки історії. Збірник наукових праць. – 2013. –

Вип. 35. – С. 80-92 / Maliuta O. V. Ukrainskyi rynok v ekonomichnykh systemakh rosiiskoi ta Avstro-Uhorskoï imperii druhoï polovyny XIX – pochatku XX st. (na prykladi tsukrovoi ta naftovoi promyslovosti) / O. V. Maliuta // Storinky istorii. Zbirnyk naukovykh prats. – 2013. – Вур. 35. – С. 80-92; **4. Москалюк М. М.** Інфраструктура та технічна характеристика цукрових заводів українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. [Електронний ресурс] / М. М. Москалюк. – Режим доступу: [file:///C:/Users/user/Downloads/gurit_2011_4_96%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/gurit_2011_4_96%20(1).pdf) / Moskaliuk M. M. Infrastruktura ta tekhnichna kharakterystyka tsukrovyykh zavodiv ukrainskykh hubernii Rosiiskoi imperii u druhiï polovyni KhIKh – na pochatku XX st. [Elektronnyi resurs] / M. M. Moskaliuk. – Rezhym dostupu: [file:///C:/Users/user/Downloads/gurit_2011_4_96%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/gurit_2011_4_96%20(1).pdf) /; **5. Москалюк М. М.** Становлення і роль підприємств у цукровій промисловості український губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Москалюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. XXXIX. – С. 31-36 / Moskaliuk M. M. Stanovlennia i rol pidpriemstv u tsukrovii promyslovosti ukrainskyi hubernii Rosiiskoi imperii u druhiï polovyni XIX – na pochatku XX st. / M. M. Moskaliuk // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. – 2014. – Вур. XXXIX. – С. 31-36; **6. Мошенський С. З.** Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи / С. З. Мошенський. – London : Xlibris, 2014. – 455 с. / Moshenskyi S. Z. Finansovi tsentry Ukrainy ta rynok tsinnykh paperiv industrialnoi epokhy / S. Z. Moshenskyi. – London : Xlibris, 2014. – 455 s.; **7. Примак І. О.** Виникнення та становлення біржової торгівлі в Україні [Електронний ресурс] / І. О. Примак. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/14_NPRT_2010/Economics/66434.doc.htm / Prymak I. O. Vynyknennia ta stanovlennia birzhovoi torhivli v Ukraini [Elektronnyi resurs] / I. O. Prymak. – Rezhym dostupu: http://www.rusnauka.com/14_NPRT_2010/Economics/66434.doc.htm; **8. Шевченко В.** Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.) : Монографія / В. Шев-

ченко. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2010. – 266 с. / Shevchenko V. Pryvatne bankirskie pidpriemnytstvo v Odesi (XIX – pochatok XX st.) : Monohrafiia / V. Shevchenko. – К. : NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, 2010. – 266 s.

Алтухов А. А. Становление биржевого дела и экономическое развитие украинских земель в составе Российской империи в XIX в.

В статье рассматривается процесс становления и развития биржевого дела в Украине в XIX в. Показана взаимосвязь между созданием бирж и социально-экономическим развитием украинских земель в составе Российской империи в исследуемый период. Автор приходит к выводу, что первые биржи в Украине появились в центрах развития двух важных отраслей хозяйства, которые работали на внешние рынки. Это, прежде всего Одесса (зерновое хозяйство) и Киев (производство сахара). Именно для обеспечения финансовых потребностей крупных производителей зерна и сахара, связанных с европейскими рынками, появляются биржи. Первая из них возникла в Одессе в конце XVIII в., поскольку данный город являлся важным портом, через который зерно продавалось за границу. Позднее, в первой половине XIX в. биржа была создана и в Киеве. Последующее развитие биржевого дела в Украине будет рассматриваться в следующих научных статьях.

Ключевые слова: биржа, зерновое хозяйство, сахароварение, Одесса, Киев, Яхненки.

Altukhov A. Formation of commodity exchange business and economic development of Ukrainian lands within the Russian Empire in the nineteenth century.

The article deals with the process of formation and development of commodity exchange business in Ukraine in the nineteenth century. The interrelation between the markets creation and socio-economic development of Ukrainian lands within the Russian Empire is shown in the analyzed period. The author concludes that the first commodity exchange in Ukraine appeared in the development of centers of two important sectors of the economy, which worked on the foreign markets. This is primarily Odessa (grain farming) and Kiev (sugar production). It is to ensure that the financial needs of large producers of grain and sugar associated with European markets, there were commodity exchanges. The first of them appeared in Odessa at the end of the XVIII century, as the city was an important port through which grain was being sold abroad. Later, in the first half of the nineteenth century commodity exchange was established in Kiev. The subsequent development of exchange business in Ukraine will be considered in the following research articles.

Key words: commodity exchange, grain farming, sugar refining, Odessa, Kiev, Yakhnenki.

Стаття надійшла до редколегії 15 листопада 2016 р.

УДК 321.64:271.2(477)"1920/1930"

О. І. Бублик

РАДЯНСЬКИЙ ТОТАЛІТАРНИЙ РЕЖИМ І ЛЕГАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В УКРАЇНІ В 20-30-Х РР. ХХ СТ.

У статті на основі аналізу правових документів, архівних та опублікованих джерел розглянуто діяльність православного духовенства в умовах ствердження радянського тоталітарного режиму. Нова держава намагалася усунути духовенство із суспільного життя, а згодом і ліквідувати його як верству суспільства. Було розпочато наступ на політичні й соціальні права духовенства та його близьких, а згодом і на саме право фізичного існування – на життя. Незважаючи на це, духовенство намагалось приймати активну участь у житті народу, допомогло чим могло в тяжкі роки голодоморів та у роки посух. У роки безвір'я та гонінь на віруючих духовенство ставало духовною опорою народу, словом Божим та вірою, життєвим поштовхом воно було прикладом для вірян.

В результаті дослідження виокремлено три етапи розвитку державно-церковних відносин: 1) 1917 – 1922 рр., 2) 1923 – 1929 рр.; 3) 1929 – 1939 рр. та охарактеризовано їх.

Ключові слова: Церква, православне духовенство, тоталітарний політичний режим, легальна діяльність, віряни.

Формування та ствердження нового тоталітарного, політичного режиму передбачало існування своєї власної ідеології, яка з часом проникла у всі сфери суспільного та соціально-політичного життя. Церква як суспільна інституція розглядалася як ідеологічна установа старого режиму, тому політику нового режиму до Церкви і православного духовенства, так як і до віруючих можна визначити як ворожу. Незважаючи на радикальні дії влади, православне духовенство зберігало віру і намагалось бути корисним суспільству.

Проблемі діяльності православної Церкви у період 20-30-х рр., взаємовід-

носинам держави та Церкви присвячено фундаментальні праці Силантьєва В. І., Форостюка О. Д., Слободянюк П. Я., Ігнатуші О. М., Бобко Т. Г., протоієрея Ціпіна В. та інших дослідників цього періоду.

Аналіз правових документів, архівних та опублікованих джерел дозволяє виокремити декілька етапів розвитку державно-церковних відносин у 20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.

Перший етап – його формування почалося після жовтневих подій 1917 р. В умовах формування радянської держави РПЦ була зацікавлена у визначенні свого правового статусу і 2 грудня 1917 р. Помісний Собор у Москві прийняв документ «Про правове становище Російської Православної Церкви». Відносини між Церквою та державою у цей період розвивалися спонтанно і визначалися взаємною конфронтацією, відсутністю конкретної стратегії.

Відповідно до ст. 4 Конституції УСРР 1919 р духовенство всіх віросповідань, як і колишні поміщики, жандарми, позбавлялося виборчого права та зраховалося до осіб «соціально ворожого» стану [43, с. 275-281]. Позбавлення виборчого права сприяло процесу відчуження духовенства від соціально-політичних процесів, що відбувалися в країні, як наслідок – від впливу на віруючих.

Незважаючи на вороже ставлення, влада все ж дозволила служителям церкви на початку 20-х рр. працювати в державних установах. Таку «непослідовність» дій влади можна пояснити потребою в залученні освічених людей до державної служби. До того ж, допускаючи священнослужителів до роботи в державних установах, більшо-

вики не залишали цей процес безконтрольним. 7 березня 1921 р. РНК затвердила постанову «Про порядок дозволу праці служителям релігійних культів», яка регламентувала повноваження духовенства в цих установах і забезпечувала контроль за ними [44, с. 116-117]. Також священнослужителям заборонялося працювати в стратегічно важливих для більшовицької політики відділах виконкомів. У постанові з цього приводу зазначалося: «Духовенству можна дати роботу в радянських установах лише повітових і губернських міст, але ні в якому разі у волосних виконкомах, сільських радах і взагалі в сільській місцевості, а також у відділах виконкомів: народної освіти, юстиції, земельних справ, робітничо-селянської інспекції, управління та продовольства» [43, с. 117].

Життєві реалії показували інший стан речей: відсутність освічених службовців зумовила порушення цієї постанови та допущення до роботи священнослужителів, а значно більшою мірою – церковнослужителів, у виконавчих комітетах, сільських органах, військових частинах. Про це свідчать факти з різних регіонів України. Так, відомо, що один священник на Чернігівщині у 1922 р. працював у відділі Державного страхування [28, с. 59]; інший, будучи псаломщиком при храмі, у 1922 р. виконував обов'язки секретаря Залив'янського волосного виконавчого комітету [10, арк. 242]; на Катеринославщині псаломщик І. Федорів був технічним виконавцем у Жеребецькому волосному виконавчому комітеті [10, арк. 299]. Там, де потрібні були писемні, освічені виконавці, навіть на владних посадах, церковнослужителі були бажаними. Так, на Житомирщині псаломщик до 1923 р. працював секретарем сільради [66, с. 13]. Проте приклади участі священнослужителів у державних органах були нечисленними, до того ж вони належали переважно до парафіяльного духовенства.

З часом наступ на виборчі права духовенства був посилений новим циркуляром НКЮ від 27 серпня 1921 р., [45, с. 152-153], а вже майже через рік, 22 червня 1922 р., НКЮ видав новий циркуляр, за яким ченцям, священикам, дияконам, псаломщикам та іншим служителям релігійних організацій дозволялося бути членами артілі та кооперативу, але тільки з активним виборчим правом, якого вони не мали. Влада дозволила лише послужникам користуватися як активним, так і пасивним виборчим правом у цих товариствах. Згодом, з посиленням тиску на церкву, влада заборонила духовенству входити до складу всіх кооперативних товариств, трудових артілей тощо.

Проте, як і в державних установах, з дозволу парафіян та всупереч законодавству, священнослужителі, псаломщики посідали посади рахівників, бухгалтерів у споживчих кооперативних товариствах [3, с. 11, 51; 28; 32; 33].

Духовенство було визнано «нетрудовим елементом» на підставі інструкції Всеукраїнського комітету із загальної трудової повинності від 21 квітня 1920 р. Для того, щоб позбавити їх впливу на віруючих, влада притягувала духовенство до суспільних робіт: очищення місць масового скупчення людей, будівництво доріг та шосе, збирання лікарських рослин тощо [46, с. 163; 49, с. 77; 3, с. 79]. Серед населення, найчастіше це були жінки, знаходились ті, хто підтримував своїх священнослужителів і виконував роботи за них, розуміючи причину такого становища й даючи їм можливість виконувати релігійні обов'язки [26, арк. 13].

Більшість духовенства РПЦ нейтрально ставилася до радянської влади, про що свідчать документи партійних і державних органів, у яких практично відсутні відомості про масовий супротив духовенства владі [8, арк. 133, 169]. Отже, масового опору радянській владі духовенство РПЦ не чинило, хоча серед усіх прошарків населення бу-

ли ті, кого антицерковні наступи непокоїли. Однак останнє слово в керівництві громадою, парафією та церковною радою за статутом залишалося за священником [65, с. 22-23].

З 1922 р. почалася кампанія з вилучення церковних цінностей, яка започаткувала новий – другий – етап державно-церковних відносин, який тривав до 1929 р. Основна роль у визначенні церковної політики радянської влади залишилася за партійними органами, а виконавцями, «партійною інквізицією», стало ОДПУ, головним завданням якого була остаточна ліквідація Руської Православної Церкви. З цієї причини влада прагнула обмежити вплив духовенства на населення. Так, постанова ВУЦВК і РНК від 14 січня 1925 р. розширила коло осіб, позбавлених виборчого права. Це стосувалося членів родини духовної особи, що проживали з нею [47, с. 41, 400].

Держава майже повністю юридично відмежувала священників від соціальних проблем, але не контролювати їхнє життя вона не могла. З цією метою в 1923 р. було запроваджено реєстрацію та облік духовенства. НКВС у листах під грифом «таємно» пояснював губернським адміністративним відділам це так: «Реєстрація службовців культу має на меті отримати повну характеристику кожного службовця культу, про його минуле, політичну й церковну орієнтацію. Взяття на облік має іншу мету: проводити справжній постійний контроль за службовцями культу, перешкоджаючи їхньому зібранню й агітаційній діяльності» [52, арк. 66]. Для застосування репресивних санкцій, як правило, використовувався привід порушення правил обліку. Архівні дані рясніють повідомленнями про притягнення служителів культу до відповідальності за порушення порядку реєстрації – зняття та постановки на облік, що свідчить про неабияку увагу влади до пересування й діяльності духовенства [53, арк. 17; 20, арк. 28]. Партійно-державні органи, запровадив-

ши систему обліку, залучивши секретних інформаторів, установили пильний контроль за священниками, що ускладнювало їхнє життя та заважало виконувати релігійні обов'язки.

Влада продовжувала тиск на права духовенства. Наступні обмеження стосувалися невід'ємного права, права на житло. З метою завадити спокійній діяльності та змусити духовенство відмовитися від своєї праці, влада позбавила служителів гідних умов життя. Циркуляр НКВС від 9 вересня 1921 р. санкціонував націоналізацію будинків кліру [42, с. 52], однак до 1923 р. духовенство продовжувало в них мешкати. У 1923-1924 рр. з посиленням контролю за церковним життям, з розробкою більш чіткої системи обліку колишніх церковних приміщень, майна, влада почала відбирати у священнослужителів церковні будинки. При цьому було прийняте цинічне, на наш погляд, розпорядження НКВС окрадмінвідділам від 24 липня 1925 р., згідно з яким духовенству дозволялося залишатися в колишніх церковних будинках, якщо вони не будуть використовуватися під культурно-освітні та інші громадські установи. Цинічність полягала в тому, що призначення будівель вирішувалося тими ж органами НКВС залежно від потреби виселення священника та його сім'ї [54, арк. 12]. Скарги духовенства, релігійних громад до єпархіальних управлінь, НКВС свідчать, що на практиці це розпорядження не діяло. Виселяючи священників адміністративними методами з будівель, їм не надавали іншого помешкання, що влада виправдовувала культурно-освітніми потребами населення.

З метою допомоги священнослужителям у помешканні та щоб залишити їх у селі, окремі члени церковного правління шукали для них житло. Проте, навіть, укладання угоди про оренду будинку між громадою та владою не перешкоджало адміністративному виселенню священників, яке спостерігалося в усіх округах України. Так, на-

приклад, у жовтні 1923 р. президія Харківського окрвиконкому вирішила позбавити житла священика Петровського, який мешкав у селі Олексіївка. Родина із шести чоловік, у тому числі двох підлітків, виселялася без надання іншого помешкання. Церковна рада просила адмінвідділ не виселяти священика напередодні зими. Влада прохання парафії відхилила [42, с. 64].

Позбавлення священиків виборчого права, взяття на облік, штучне створення житлових проблем – неповний перелік обмежувальних заходів влади стосовно духовенства, життя якого в таких умовах було нестерпним. Отримання медичної допомоги, продуктів харчування, здобуття освіти також супроводжувалося численними ускладненнями для служителів культу та їхніх родин. Так, кодекс законів про народну освіту встановив перевагу для дітей робітників і незаможних селян у здобутті освіти. Зауважимо, що навчання було платним. Безкоштовно здобували освіту лише діти безробітних членів профспілок, шкільних робітників, червоноармійців, міліціонерів, членів КНС, інвалідів війни, робітників і службовців, які одержували в 1925 р. заробітну плату менше 15 крб. на місяць, повні сироти, вихованці дитячих будинків. Згідно з архівними документами, навчання дітей священників у школах було практично неможливим з ряду різних причин: висока плата за навчання, презирливе ставлення до них з боку однолітків та з боку вчителів. Так, один із священників на Волині у 1925 р., розраховуючи на справедливість та допомогу керівництва в столиці, писав: «Плата за нравовчення наших дітей у сільській школі й утримання їх поза домом сьогодні такі, що про шкільну освіту можна тільки мріяти» [55, арк. 135].

Якщо ж дітям священників випадала можливість учитися, то в школах, де працювали войовничі безвірники, ставлення до них було упередженим, вони зазнавали моральних образ. До Священ-

ного Синоду надходили скарги від священиків, що їхніх дітей у школі «ставлять на останнє місце» [56, арк. 95].

Отже, подібні дії влади завдавали моральних принижень не тільки духівникам, а й їхнім дітям, вносили неспокій у сім'ї священників.

Після проголошення націоналізації молитовних будівель, духовенство було позбавлено права розпоряджатися церковним майном за орендним договором. Ці права надавалися віруючим. Отже духовенство не мало змоги обіймати керівні посади в громаді, але де-факто виконувало керівні функції. Архівні дані по Луганщині, Волині, Дніпропетровщині тощо надають можливість дослідити цей процес. Зокрема, на Луганщині священнослужителі І. Білоус (Віртас) та А. Болюбаш за згодою громад проводили засідання громад, виступали в першій половині 20-х рр. першими доповідачами та навіть головували на форумах [19, арк. 55]. Так само робили І. Кужницький на Волині [9, арк. 5], Г. Чижов та Д. Кодимський на Запоріжжі [13, арк. 23], священники у інших регіонах України [57, арк. 45].

Важливо звернути увагу й на кадрову роботу з правонаступництва духовенства, його самовідтворення. Незважаючи на постійні утиски з боку влади, кадровий резерв церкви оновлювався за рахунок молоді. З віруючих селян, робітників, інтелігенції священники відбирали здібну молодь, виховували її та готували до пастирського служіння людям і Богу. У Київському, Подільському, Донецькому та інших регіонах зафіксовано багаточисельні факти, насамперед у довідках до НКВС України та в ЦК КП(б)У, про залучення до лав священнослужителів здібного контингенту населення, насамперед, молоді [58, арк. 203].

Винахідливість духовенства дозволяла ефективно застосовувати й інші методи поширення «слова Божого». Насамперед це стосувалося організації та проведення масових процесій, освячення колгоспних ланів, криниць і бу-

дівель, роздавання дітям подарунків під час церковних свят, використання художніх форм у храмі та інших місцях для моління (хор, плакати з релігійними текстами, інсценівки на євангельську тематику, застосування стереоскопів та пересувних панорам для ілюстрації картин на певні релігійні теми) [17, арк. 18].

Для зміцнення народної віри в Бога священнослужителі активно застосували урочисті богослужіння архієреїв та архимандритів у різних містах і селах, використовували різноманітні «чудеса», поширюючи про них чутки. Український дослідник В. Силантьєв до подібних дивовижних проявів зараховує: оновлення ікон, церковних маківок та хрестів на них, самозапалення свічок, появу «дивовижних зірок» та джерел із «свяченою водою», пророчі видіння тощо [42, с. 166]. Переважна більшість оновлених ікон виявилася справою рук самих священників або віруючих, про що свідчать результати проведених експертиз спеціально створеними комісіями, до яких входили представники духовенства, влади, хіміки, іконописці тощо.

У боротьбі за прихильність людей служителі культу нерідко вдавалися до хитрощів, зокрема, роботі сільських будинків протиставляли урочисті богослужіння з хором та іншими привабливими для віруючих прийомами. Ними практикувалися зриви роботи органів влади, натомість влаштовувалися тривалі богослужіння під час радянських свят, відвертаючи увагу віруючих від організованих більшовиками демонстрацій та інших урочистостей [14, арк. 8]; клопотали про перенесення базарного дня на суботу, бо торгівля заважала недільним службам [15, арк. 11].

Покращенню стосунків мирян і духовенства сприяло й те, що з установленням радянської влади були ліквідовані тотальні зв'язки духовенства з можновладцями. Держава не тільки позбавила духовенство опіки, а й розпочала на нього масштабний політич-

ний та економічний тиск. Накладені на священнослужителів непомірні податки погіршували їхнє матеріальне становище. Духовенство опинилося на одному соціальному рівні з основним контингентом віруючих – селянством. Досить влучно про ставлення віруючих до священнослужителів зазначив дослідник Д. Поспеловський: «Доки архієреї їздили в каретах, вони не користувалися авторитетом у народі, а коли вони стали бідними і пішли пішки у драних калошах, віруюча частина населення відповіла любов'ю і вірністю» [39, с. 255].

20-і рр. ХХ ст. характеризувалися проявом нових взаємовідносин духовенства і вірян. Опосередковано наступ держави на права духовенства викликав співчуття віруючих до становища останніх та посилення тенденцій симпатії до духовенства.

Священик села Остапівка, за визнанням влади, мав великий авторитет і відвідував хворих з «настойкою і причастям» [26, арк. 44]. Віруючі відповідали священику тим самим. Духовна єдність служителів із мирянами якнайкраще виявилася під час прощання священика з віруючими. Зокрема, коли 25 квітня 1927 р. представники Чернігівського ДПУ прибули арештовувати священика РПЦ Сергія Нілуса, то в його кімнаті зібралися усі мешканці будинку. Священик на прощання влаштував богослужіння біля іконостасу. Після молитви присутні здобули від нього благословення та цілували йому руки. Виходячи з будинку, священик заспівав «Христос Воскрес». Його спів підтримали й усі мешканці, які проводжали священика на вулицю [27, арк. 2]. Зв'язок духовенства з віруючими не обривався навіть після арешту священнослужителів. Громада в міру можливості прагнула допомагати арештованим служителям [42, с. 124]. Парафіяни навіть відвідували духовенство на засланні, що є доказом глибокої поваги до служителів церкви.

Священики, які традиційно працювали на освітній ниві, у 20-х рр. не за-

лишилися осторонь розпочатої кампанії ліквідації неписьменності. Священик Чаплинської церкви Херсонської округи Леонід Крижановський добровільно передав сільській школі підручники з ботаніки, зоології, стародавньої історії та інші книжки, що зберігалися при церкві [48, с. 110].

Духовенство допомагало постраждалим при штучному голоді та неврожаї. Ще до безпосереднього залучення церкви та її цінностей до порятунку голодуючих, а саме до видання сумнозвісного декрету від 8 березня 1922 р., священники проводили богослужіння, під час яких закликали віруючих робити пожертвування грошима, коштовностями. Після відозви патріарха Тихона із серпня 1921 р. вже в усіх храмах РПЦ під час богослужіння здійснювалося збирання пожертвувань на користь голодуючих. З цією ж метою у великі свята влаштовувалися спеціальні богослужіння. Усе зібране віддавали губернському комітету допомоги голодуючим [37, с. 2]. З відозвою до духовенства України взяти на себе піклування про спасіння потерпілих від голоду звернувся митрополит Михаїл Єрмаков. Його наслідували архієпископ Катеринославський Агапіт Вишневський, архієпископ Харківський і Охтирський Нафанаїл, благочинні та настоятелі церков багатьох місцевостей України [31, с. 551]. Навіть антирелігійно налаштовані редакційні колеги періодичних видань були вимушені визнати активну допомогу духовенства голодуючим. Газета «Вісті ВУЦВК» зазначала, що священник села Чаябурда брав участь у збиранні пожертв на користь голодуючих мирян і оповістив, щоб без продуктів для голодуючих до церкви не з'являлися. У селі Чаплинка з ініціативи священника Дольського в листопаді 1921 р. зібрано на користь голодуючих 123 тис. крб. [5, с. 3].

Духовенство намагалося брати участь у всіх процесах, що відбувалися в суспільному житті. Служителі реагували на впровадження нових цінностей. Во-

ни не могли оминати таких суспільно значущих подій, як, наприклад, святкування Першого травня. Дії духовенства не знайшли відповідної підтримки та розуміння державної влади, яка розпочала вилучення церковних цінностей, у тому числі й священних і необхідних для богослужіння речей [38, с. 95-100].

Не стояли осторонь священнослужителі й від вирішення інших соціальних проблем. Вони допомагали безпритульним дітям. Запорізьке духовенство постановило виконати розпорядження Священного Синоду від 15 квітня 1926 р. – організувати збір пожертвувань на осиротілих дітей [16, арк. 49]. Допомога духовенства зустріла негативну реакцію з боку влади, оскільки церкві, а отже й духовенству, законодавством заборонялося проводити благодійницьку роботу.

1929 р. підвів підсумок тим подіям, які мали місце в державно-церковних стосунках в 1920-х рр. Події межі 20-х – 30-х рр. обумовили початок наступного етапу. Продовжується та посилюється наступ на політичні права священників: ті члени родини, які ще користувалися виборчим правом протягом десятиріччя, на зламі 1920-х – 30-х рр. його вже не мали. Так, у селі Ново-Олександрівка Чаплинського району Херсонської округи диякон Михайло Юдін і його дружина були позбавлені виборчого права. Їхній син – Яків Юдін користувався ним. Проте вже в 1929 р. після таємного листа Херсонського окрвиконкому до Чаплинського райвиконкому Якова позбавили цього права [21, арк. 72]. У черговій інструкції про вибори до рад і на з'їзди рад УСРР від 13 жовтня 1934 р. коло осіб, позбавлених виборчого права, залишилося незмінним – духовенство та члени їхніх сімей, якщо вони матеріально залежать від них. Однак інструкція вже не містила уточнення щодо віруючих, які виконували функції дяків, що фактично означало позбавлення всіх найнижчих членів кліру виборчого права [29, с. 2].

З 1929 р. на духовенство не поширювалися різні види страхування і безкоштовне лікування. В окремих округах священнослужителів намагалися позбавити права користування послугами пошти, телефонних станцій. Спочатку в грудні 1929 р. поштове відділення Прилуччини припинили поставляти пошту духовенству. Їхній приклад наслідували й робітники пошти Харківщини. Одночасно харківські телефонні станції не без указівки «зверху» ухвалили позбавити всіх служителів церкви права на користування телефонами [6, с. 11].

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. влада максимально обмежила соціальні права духовенства і розпочала масштабну кампанію витіснення служителів церкви як «ворожих елементів» із державних і громадських організацій. До цієї категорії влада зарахувала і членів сімей духовенства. Необхідно зауважити, що ця кампанія тривала протягом 20-х рр. [24, арк. 14]. Газети рясніли статтями, у яких автори з обуренням повідомляли про працю духовенства в крамницях, у кооперативних товариствах, КНС [2, с. 3; 40, с. 3]. Саме як «велике зловживання» розцінювалася в газеті «Вісті ВУЦВК» у статті під назвою «Комнезам, що складається з крамарів і попів» участь священника у КНС у селі Жахнівці Тиврівського району Вінницької округи [7, с. 3]. До 1929 р. священнослужителів остаточно позбавили членства в кооперативних товариствах, КНС.

В обіжниках, планах робіт та метод-розробках сектору масової політосвіти ЦДАВОВ України, у фондї 166, містяться матеріали про непоодинокі випадки безпідставного обмеження прав духовних осіб [59]. Ці дані були настільки типовими, що знайшли відображення і в обласних державних архівах. Зокрема, це стосується священнослужителів І. Гнатовича з Луганщини [20, арк. 56], В. Карпіноса з Херсонщини [22, арк. 100], В. Більдюна з Катеринославщини [18, арк. 56] тощо.

Про становище членів родини духовенства як ізгоїв свідчить стаття від 4 квітня 1929 р. в газеті «Красное Запорожье». Її зміст типовий. У ній засуджувалися прагнення сина священника Чижова стати членом комсомолу. Комсомольський осередок перевірів особову справу Чижова і встановив, що він – син священника, його старший брат – священник, два інших брати – колишні диякони. «З такою характеристикою, – як зазначив автор статті Колоднєв, – Чижову не тільки в комсомол двері зачинені, але й не завадило б його з торгівельно-промислової школи витрухнути» [34, с. 7].

Показовим є 1929 р., коли у зв'язку з черговим наступом на Церкву стали «навішувати» на будинки священнослужителів брутальні написи, апофеозом яких стало «вінчання» їх як ворогів народу. Характерними прикладами цього були написи на будинках священників Донеччини В. Івашкова та П. Добрія [60, арк. 107], духовників з Херсонщини [23, арк. 57].

Саме завдяки цим утискам стало традиційно-усталеним пряме зречення від сану багатьох священнослужителів, зокрема, на Запоріжжі та Одещині [61, арк. 65, 67]. Характерно, що певна частина «зречених» від сану протягом наступних років повертала до сану, що, на нашу думку, було проявом «тихої» опозиції політиці і практиці радянської влади.

Про масштабність практики залякувань і принижень свідчить заява патріаршого екзарха Михаїла до ВУЦВК. Екзарх просив ВУЦВК розпорядитися щодо припинення безперервного знущання над духовенством [35, с. 116]. У 30-х рр. приналежність до сім'ї священника все частіше ставала головною причиною усунення з роботи. Такий висновок можна зробити, вивчивши протокол засідання комісії з перевірки вчителів Новгород-Сіверського району від 13 лютого 1934 р. Комісія постановила клопотати перед Чернігівським обкомом КП(б)У про звільнен-

ня 29 вчителів. З них 12 за те, що були синами та дочками священників і дяків [1, с. 14]. Після подібної перевірки у Словічанському районі на Житомирщині в 1935 р. 18 директорів, завідувачів шкіл, педагогів вирішили замінити до нового навчального року. Усі вони мали духовне походження [66, с. 69].

Щоб врятуватися від переслідування влади, діти зрікалися батьків-священників. Дітей священнослужителів, які не зреклися батьків, не приймали на навчання у вузи, технікуми [35, с. 53]. Вступ дітей духовенства до вищих учбових закладів, хоча й обмежений, став можливим лише після прийняття Конституції 1937 р., яка вперше надала виборче право духовенству [41, с. 229; 30, с. 18].

Коли місцеві органи влади не знаходили привід для вигнання священнослужителя з населеного пункту, то вони все частіше вдавалися до силових методів проти нього та віруючих [50, с. 10-11]. Подібне відбувалося практично на всій території радянської України.

Для досягнення повного безвіричтва влада насильницькими адміністративними заходами перешкоджала спілкуванню священника з віруючими. У 1929 р. в селі Ладине Чернігівської округи голова сільради заборонив священнику відвідувати віруючих з молитвою. Для припинення спілкування селян із духовенством голова загрожував обкласти непомірним податком тих селян, які пускатимуть до себе в хату священника. Іншому священнику з тієї самої округи А. Хропачову сільрада Петрушино теж заборонила відвідувати віруючих [62, арк. 98].

Сумні події 1929-1930 рр. – насильницьке створення колгоспів, виселення так званих куркулів, податковий тиск – безпосередньо зачепили й духовенство, яке охрестили ворогами побудови соціалізму. Духовенство своєю долею поділяло розпач і страждання селян. Саме за порадою четверо мешканців села Усівка Пирятинського району прийшли до священника Павла Андрієвського, який, за свідчення-

ми представників влади, виступав «високорозумним зразком в очах селянства» [63, арк. 66]. Селян хвилювала загроза виселення, і не безпідставно: на той час уже набрав серйозних обертів наказ ДПУ УСРР «Про організацію операції з масового виселення куркульсько-контрреволюційних елементів з території України» від 7 лютого 1930 р. Священик П. Андрієвський, ймовірно, прагнучи заспокоїти селян, а можливо і не усвідомлюючи, що влада спроможна влаштувати геноцид проти власного народу, зазначив: «... про Соловки, – то це ж дурниця. ...Де ж вони гроші візьмуть на переселення, це ж не одну тисячу карбованців треба, а вони ж індустріалізують країну, це ж одного або п'ять одішлють, а не всіх...» [64, арк. 68]. В умовах відчуття апокаліпсиса, що навис над українським селом, священник міг надати пораду та втіху хоч на деякий час. Селяни в очікуванні страшного суду і кінця світу вночі пробіралися до церкви, умовляли священників відправити службу [4, с. 86].

Отже, прагнучи ліквідувати духовенство як верству суспільства, влада розпочала наступ на політичні й соціальні права духовенства та його близьких. Директиви антицерковного характеру, нечітка законодавча база створили ґрунт для адміністративних дій місцевих органів влади. Але, із наростанням страху селян перед завтрашнім днем посилювалася роль священника як духовного наставника. Незважаючи на жорстокі обмеження та переслідування, більшість священнослужителів не залишалася осторонь суспільного, громадського та особистого життя віруючих, священник продовжував виконувати роль наставника, духовного отця.

Література

1. Астаф'єва М. Юродивий з партквитком у кишені, або ізда на коні обличчям до хвоста. / Астаф'єва М., Астаф'єв О. // Літературна Україна. – 1992. – 16 липня / Astaf'jeva M. Jurodivyj z partkvytkom u kysheni, abo i'zda na koni oblychchjam do hvosta. / Astaf'jeva M., Astaf'jev O. // Litera-

- turna Ukraï'na. – 1992. – 16 lypnja; **2. Більшовик** Полтавщини. – 1925. – 13 січня / Bil'shovyk Poltavshhyny. – 1925. – 13 sichnja; **3. Бобко Т. Г.** Православне духовенство в суспільному житті України 20-30 рр. XX ст. / Т. Г. Бобко. – Запоріжжя, 2005 / Bobko T. G. Pravoslavne duhovenstvo v suspil'nomu zhytti Ukraï'ny 20-30 rr. XX st. / T. G. Bobko. – Zaporizhzhja, 2005; **4. Васильєв В.** Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) / В. Васильєв, Л. Віола. – Вінниця, 1997 / Vasyly'jev V. Kolektivizacija i seljans'kyj opir na Ukraï'ni (lystopad 1929 – berezen' 1930 rr.) / V. Vasyly'jev, L. Viola. – Vinnycja, 1997; **5. Вісті ВУЦВК.** – 1921. – 19 листопада / Visti VUCVK. – 1921. – 19 lystopada; **6. Вісті ВУЦВК.** – 1929. – 28 грудня. – С. 11 / Visti VUCVK. – 1929. – 28 grudnja. – S. 11; **7. Вісті ВУЦВК.** – 1928. – 26 липня / Visti VUCVK. – 1928. – 26 lypnja; **8. Державний архів** Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Р. 925. – Оп. 8. – Спр. 53. – Арк. 133, 169 / Derzhavnyj arhiv Vinnyc'koi' oblasti (dali – DAVO). – F. R. 925. – Op. 8. – Spr. 53. – Ark. 133, 169; **9. ДАВО.** – Ф. Р. 2826. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 5 / DAVO. – F. R. 2826. – Op. 1. – Spr. 12. – Ark. 5; **10. Державний архів** Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. Р. 316. – Оп. 3. – Спр. 22. – Арк. 242, 299 / Derzhavnyj arhiv Zaporiz'koi' oblasti (dali – DAZO). – F. R. 316. – Op. 3. – Spr. 22. – Ark. 242, 299; **11. ДАЗО.** – Ф. Р. 316. – Оп. 3. – Спр. 22. – Арк. 15, 17, 80 / DAZO. – F. R. 316. – Op. 3. – Spr. 22. – Ark. 15, 17, 80; **12. (20.) ДАЗО.** – Ф. Р. 316. – Оп. 3. – Спр. 238. – Арк. 28 / (20.) DAZO. – F. R. 316. – Op. 3. – Spr. 238. – Ark. 28; **13. ДАЗО.** – Ф. Р. 316. – Оп. 3. – Спр. 141. – Арк. 23 / DAZO. – F. R. 316. – Op. 3. – Spr. 141. – Ark. 23; **14. ДАЗО.** – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 495. – Арк. 8 / DAZO. – F. 1. – Op. 1. – Spr. 495. – Ark. 8; **15. ДАЗО.** – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 487. – Арк. 11 / DAZO. – F. 1. – Op. 1. – Spr. 487. – Ark. 11, 16; **16. ДАЗО.** – Ф. Р. 316. – Оп. 3. – Спр. 135. – Арк. 49 / DAZO. – F. R. 316. – Op. 3. – Spr. 135. – Ark. 49; **17. ДАДпО.** – Ф. П-19. – Оп. 1. – Спр. 1812. – Арк. 18 / DADpO. – F. P-19. – Op. 1. – Spr. 1812. – Ark. 18; **18. ДАДнО.** – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 507. – Арк. 56 / DADnO. – F. P. 1. – Op. 1. – Spr. 507. – Ark. 56; **19. ДАЛО.** – Ф. Р. 178. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 55 / DALO. – F. R. 178. – Op. 1. – Spr. 14. – Ark. 55; **20. ДАЛО.** – Ф. Р. 3747. – Оп. 2. – Спр. 16058-Р. – Арк. 56 / DALO. – F. R. 3747. – Op. 2. – Spr. 16058-R. – Ark. 56; **21. Державний архів** Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. Р. 2. – Оп. 4. – Спр. 117. – Арк. 72 / Derzhavnyj arhiv Hersons'koi' oblasti (dali – DАХО). – F. R. 2. – Op. 4. – Spr. 117. – Ark. 72; **22. ДАХО.** – Ф. Р. 2. – Оп. 4. – Спр. 117. – Арк. 100 / DАХО. – F. R. 2. – Op. 4. – Spr. 117. – Ark. 100; **23. ДАХО.** – Ф. Р. 2. – Оп. 4. – Спр. 117. – Арк. 57 / DАХО. – F. R. 2. – Op. 4. – Spr. 117. – Ark. 57; **24. Державний архів** Черкаської області (далі – ДАЧкО). – Ф. Р. 184. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 14 / Derzhavnyj arhiv Cherkas'koi' oblasti (dali – DАЧкО.) – F. R. 184. – Op. 1. – Spr. 3. – Ark. 14; **25. Державний архів** Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. П. 11. – Оп. 1. – Спр. 609. – Арк. 13 / Derzhavnyj arhiv Chernigivs'koi' oblasti (dali – DАЧО). – F. P. 11. – Op. 1. – Spr. 609. – Ark. 13; **26. ДАЧО.** – Ф. П. 342. – Оп. 1. – Спр. 227. – Арк. 44 / DАЧО. – F. P. 342. – Op. 1. – Spr. 227. – Ark. 44; **27. Там само.** – Ф. П. 8840. – Оп. 3. – Спр. 3175. – Арк. 2 / Tam samo. – F. P. 8840. – Op. 3. – Spr. 3175. – Ark. 2; **28. Демиденко О.** Справа архієпископа Пахомія: з історії антирелігійної політики на Чернігівщині на початку 1920-х рр. / О. Демиденко // Сіверянський літопис. – 2002. – № 2 / Demydenko O. Sprava arhijepyskopa Pahomija: z istorii' antyreligijnoi' polityky na Chernigivshhyni na pochatku 1920-h rr. / O. Demydenko // Siverjans'kuj litopys. – 2002. – № 2; **29. Збірник законів і розпоряджень** робітничо-селянського уряду України. – 1934. – № 30. – Ст. 255 / Zbirnyk zakoniv i rozporjadzhen' robitnycho-seljans'kogo urjadu Ukraï'ny. – 1934. – № 30. – St. 255; **30. Збірник законів і розпоряджень** робітничо-селянського уряду України. – 1937. – № 30. – Ст. 121, 122. – С. 18 / Zbirnyk zakoniv i rozporjadzhen' robitnycho-seljans'kogo urjadu Ukraï'ny. – 1937. – № 30. – St. 121, 122. – S. 18; **31. Ігнатуша О. М.** Православні церкви України в контексті їх видавничої діяльності: 20-і рр. XX ст. / Ігнатуша О. М. // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2001 / Ignatusha O. M. Pravoslavni cerkvy Ukraï'ny v konteksti i'h vydavnychoi' dijal'nosti: 20-i rr. XX st. / Ignatusha O. M. // Naukovi zapysky: Zb. pr. molodyh vchenyh ta aspirantiv. – K., 2001; **32. Коммунист.** – 1925. – 25 марта / Kommunist. – 1925. – 25

- marta; **33. Красное** Запорож'є. – 1923. – 29 декабря / Krasnoe Zaporozh'e. – 1923. – 29 dekabrja; **34. Красное** Запорож'є. – 1929. – 4 апреля / Krasnoe Zaporozh'e. – 1929. – 4 aprelja; **35. Мандрик Я.** Культура українського села в період сталінізму 1929-1938 рр. / Я. Мандрик. – Івано-Франківськ, 1998 / Mandryk Ja. Kul'tura ukrai'n's'kogo sela v period stalinizmu 1929-1938 rr. / Ja. Mandryk. – Ivano-Frankivs'k, 1998; **36. Мандрик Я.** Культура українського села в період сталінізму 1929-1938 рр. / Мандрик Я. – Івано-Франківськ, 1998 / Mandryk Ja. Kul'tura ukrai'n's'kogo sela v period stalinizmu 1929-1938 rr. / Mandryk Ja. – Ivano-Frankivs'k, 1998; **37. Новь.** – 1922. – 5 марта / Nov'. – 1922. – 5 marta; **38. Пашенко В.** Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917-1930-ті роки / В. Пашенко, А. Киридон. – Полтава, 2004 / Pashhenko V. Bil'shovyc'ka derzhava i pravoslavna cerkva v Ukraini. 1917-1930-ti roky / V. Pashhenko, A. Kyrydon. – Poltava, 2004; **39. Поспеловский Д.** Православная церковь в истории Руси, России, СРСР / Д. Поспеловский. – М. : ББИ, 1996 / Pospelovskij D. Pravoslavnaia cerkov' v istorii Rusi, Rossii, SRSR / D. Pospelovskij. – M. : BBI, 1996; **40. Радянська** Думка. – 1927. – 24 вересня / Radjans'ka Dumka. – 1927. – 24 veresnja; **41. Священник** Александр Глаголев. Купина неопалимая. – К. : Дух и литера, 2002 / Svjashhennik Aleksandr Glagolev. Kupina neopalimaja. – K. : Duh i litera, 2002; **42. Силантьев В. И.** Большевики и православная церковь на Украине в 20-е гг. / В. И. Силантьев. – Харьков : ХГПУ, 1998 / Silant'ev V. I. Bol'sheviki i pravoslavnaia cerkov' na Ukraine v 20-e gg. / V. I. Silant'ev. – Har'kov : HGPU, 1998; **43. Собрание** узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – № 3. – Ст. 21, 37 / Sobranie uzakonenij i rasporyzhenij raboche-krest'janskogo pravitel'stva Ukrainy. – 1919. – № 3. – St. 21, 37; **44. Там** само. – 1920. – № 22. – Ст. 435 / Tam samo. – 1920. – № 22. – St. 435; **45. Собрание** узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1921. – № 6. – Ст. 180 / Sobranie uzakonenij i rasporyzhenij raboche-krest'janskogo pravitel'stva Ukrainy. – 1921. – № 6. – St. 180; **46. Собрание** узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1920. – Ст. 120 / Sobranie uzakonenij i rasporyzhenij raboche-krest'janskogo pravitel'stva Ukrainy. – 1920. – St. 120; **47. Собрание** узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1925. – № 3. – Ст. 19; № 97. – Ст. 530 / Cobranie uzakonenij i rasporyzhenij raboche-krest'janskogo pravitel'stva Ukrainy. – 1925. – № 3. – St. 19; № 97. – St. 530; **48. Сповідь** на Голгофі : Альманах : [Докум. нариси, спогади, списки про репресії щодо церкви та духовних осіб на Херсонщині за роки тоталітарного режиму]. – Херсон, 2001 / Spovid' na Golgofi : Al'manah : [Dokum. narysy, spogady, spysky pro represii shhodo cerkvy ta duhovnyh osib na Hersonshhyni za roky totalitarnogo rezhyumu]. – Herson, 2001; **49. Форостюк О. Д.** Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917-1941 роках (на матеріалі Донецького регіону). / О. Д. Форостюк. – Луганськ, 2001 / Forostjuk O. D. Pravove reguljuvannja derzhavno-cerkovnyh vidnosyn u radjans'kij Ukraini v 1917-1941 rokakh (na materiali Donec'kogo regionu) / O. D. Forostjuk. – Lugans'k, 2001; **50. Хандрос Б.** Дорога з храму або як це робилося в нас на Україні / Б. Хандрос // Україна. – 1992. – № 28 / Handros B. Doroga z hramu abo jak ce robylosja v nas na Ukraini / B. Handros // Ukraini. – 1992. – № 28; **51. Центральний** державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 2278. – Арк. 31, 32 / Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrainy (dali – CDAVOU). – F. 5. – Op. 2. – Spr. 2278. – Ark. 31, 32; **52. ЦДАВОУ.** – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 66 / CDAVOU. – F. 5. – Op. 2. – Spr. 199. – Ark. 66; **53. ЦДАВОУ.** – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 1071. – Арк. 17 / CDAVOU. – F. 5. – Op. 3. – Spr. 1071. – Ark. 17; **54. ЦДАВОУ.** – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 2201. – Арк. 12 / CDAVOU. – F. 5. – Op. 2. – Spr. 2201. – Ark. 12; **55. ЦДАВОУ.** – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 3942. – Арк. 135 / CDAVOU. – F. 1. – Op. 2. – Spr. 3942. – Ark. 135; **56. ЦДАВОУ.** – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 227. – Арк. 95 / CDAVOU. – F. 5. – Op. 2. – Spr. 227. – Ark. 95; **57. ЦДАГОУ.** – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1772. – Арк. 45 / CDAGOU. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 1772. – Ark. 45; **58. ЦДАГОУ.** – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2994. – Арк. 203 / CDAGOU. –

F. 1. – Op. 20. – Spr. 2994. – Ark. 203; **59. ЦДАВОУ.** – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 1068-1136 / CDAVOU. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 1068-1136; **60. ЦДАВОУ.** – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 1077. – Арк. 107 / CDAVOU. – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 1077. – Арк. 107; **61. ЦДАГОУ.** – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3185. – Арк. 65, 67 / CDAGOU. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3185. – Арк. 65, 67; **62. ЦДАВОУ.** – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 1120. – Арк. 98 / CDAVOU. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 1120. – Арк. 98; **63. ЦДАВОУ.** – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 1961. – Арк. 66 / CDAVOU. – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 1961. – Арк. 66; **64. ЦДАВОУ.** – Оп. 3. – Спр. 1077. – Арк. 68 / CDAVOU. – Оп. 3. – Спр. 1077. – Арк. 68; **65. Цыпин В.** История Русской православной церкви : учебное пособие для православных духовных семинарий / В. Цыпин – М. : Хроника, 1994 / Сурин В. Istorija Russskoj pravoslavnoj cerkvi : учебное posobie dlja pravoslavnyh duhovnyh seminarij / V. Surin. – М. : Хроника, 1994; **66. Червоний** терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщина) у 20-30-х роках ХХ ст. Архівні документи та матеріали /упорядник С. І. Жилюк. – Рівне, 2003 / Chervonuj teror proty duhovenstva i virujuchyh na Shidnij Volyni (Zhytomyrshhyna) u 20-30-h rokah XX st. Arhivni dokumenty ta materialy /uporjadnyk S. I. Zhyljuk. – Rivne, 2003.

Бублик О. И. Советский тоталитарный режим и легальная деятельность православного духовенства в Украине в 20-30-х гг. ХХ в.

В статье на основе анализа правовых документов, архивных и опубликованных источников рассмотрена деятельность православного духовенства в условиях формирования советского тоталитарного режима. Новое государство стремилось к изоляции духовенства в общественной жизни, а со временем и ликвидации его как класса. Было начато наступление на политические и социальные права духовенства и их близких, со временем и на само право физического существования – право на жизнь.

Несмотря на это, духовенство старалось принимать активное участие в жизни народа, помогало чем могло в тяжелые годы голодомора и в годы засух. В годы безверия и гонений на верующих духовенство становилось духовной опорой, словом Божь-

им и верой, своим жизненным подвигом были примером для верующих.

В результате исследования выделены три этапа развития государственно-церковных отношений: 1) 1917-1922 гг., 2) 1923-1929 гг.; 3) 1929-1939 гг. и кратко проанализированы.

Ключевые слова: Церковь, православное духовенство, тоталитарный политический режим, легальная деятельность, верующие.

Bublik O. Soviet totalitarian regime and legal activities of the Orthodox clergy in Ukraine by 1920-1930 of XX-th century.

On the basis of analysis of legal documents, archival and published sources the activities of the Orthodox clergy in the conditions of approval of the Soviet totalitarian regime were examined. New country tried to eliminate the clergy from public life, and then to eliminate it as a layer of society. Offensive was launched on the political and clergy's social rights, and then on the right of physical existence – on life. Despite this, the clergy tried to take an active part in people's life, helped in the difficult years of famines and droughts. Clergy became the spiritual pillar of the people, the word of God and faith, life feat, was an example for believers in the years of unbelief and persecution of the faithful.

Directives of anticlerical character, fuzzy legislation created the basis for the administrative actions of local authorities. But with the growing fear of the morrow peasants the role of the priest as a spiritual mentor increased.

Thus, in 1920-1930 of XX-th century – church and state's relations about limitation of legal activity underwent three stages: 1) 1917-1922: the definition of administrative – legal status of the Church, 2) 1923-1929: the limit of the scope of the legality of the Russian Orthodox Church and the application of administrative – economic methods of struggle with the Church 3) 1929-1939 legislative consolidation of illegal activities of the Church and the spread of total repression against the clergy and faithful.

Keywords: church, the Orthodox clergy, the totalitarian political regime, legal activity, the believers.

Стаття надійшла до редколегії
4 листопада 2016р.

**ДІЯЛЬНІСТЬ КАРПАТОУКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТСЬКИХ ТОВАРИСТВ
МІЖВОЄННОЇ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ У СФЕРІ МУЗИЧНОГО ТА ТЕАТРАЛЬНОГО
МИСТЕЦТВА (1922-1938 рр.)**

У пропонованій статті на основі та опублікованих джерел узагальнено внесок карпатоукраїнських студентських товариств міжвоєнної Чехословаччини у розвитку музичного та театрального мистецтва. В основу дослідження покладено проблемно-хронологічний метод. Автором проаналізовано діяльність музичних і театральних аматорських колективів, які діяли при цих організаціях впродовж 1922-1938 рр., та їх роль у культурному житті тогочасного Закарпаття (Підкарпатської Русі), спростовано ряд хибних тверджень культурологів стосовно досліджуваного питання, доповнено історіографію проблеми новими, а також маловідомими епізодами та фактами.

Ключові слова: студенти, музика, театр, мистецтво.

Питання розвитку музичного та театрального мистецтва у міжвоєнному Закарпатті (Підкарпатській Русі) на сьогоднішній день знайшло відображення у ряді ґрунтовних культурологічних досліджень. Певну увагу у них приділено й діяльності у цьому напрямку товариств карпатоукраїнських студентів (під даним визначенням розуміємо студентів – вихідців із сучасних Закарпатської області (Україна) та Пряшівського самоврядного краю (Словаччина), які ідентифікували власну національність адекватними тому часу етнонімами: «русин», «карпаторосс», «підкарпатський українець» тощо), які існували у різних містах міжвоєнної Чехословаччини. Найбільш дослідженою наразі є діяльність театрального гуртка, що діяв при Союзі Підкарпатських Руських Студентів у Празі (далі – СПРС). Вона, зокрема, відображена у працях фундатора даного

колективу Юрія-Августина Шерегія [32, с. 175-180, 188-191, 196-198], а також театрознавців Гната Ігнатовича [13, с. 147-149] та Василя Андрійця [1, с. 28-36]. Серед головних недоліків цих досліджень слід відмітити хронологічну неточність (період існування колективу обмежено 1927-1930 рр., хоча у дійсності він, із певними перервами, функціонував включно до 1938 р.) та відсутність аналізу причин, які гальмували діяльність гуртка та періодично зумовлювали його занепад. Певний внесок у розробку даної проблеми зробила музикознавець Тетяна Росул. Зокрема, на основі доступних джерел (публікацій у тогочасній пресі) нею коротко висвітлено діяльність хору при товаристві студентів-русофілів «Возрождение» (Прага) впродовж 1922-1928 рр. [21, с. 54]. Водночас діяльність колективу у подальший період дослідниця залишила поза увагою. Крім цього, суттєвих хронологічних та фактографічних неточностей автор допустила при аналізі театрально-музичної діяльності СПРС, приписавши йому здобутки хору ужгородських богословів «Верховина», який існував у 1938-1944 рр. і жодного стосунку до згаданого студентського товариства не мав [21, с. 54-55].

У пропонованій статті ми ставимо за мету узагальнити та проаналізувати діяльність карпатоукраїнських студентських товариств міжвоєнної Чехословаччини у сфері музичного і театрального мистецтва, усунувши неточності, допущені у працях попередніх дослідників, та шляхом введення неопрацьованих дотепер джерел до-

повнити історіографію даного питання новим фактажем.

У перше десятиріччя перебування Підкарпатської Русі в складі ЧСР єдиним центром громадського руху карпатоукраїнського студентства була Прага. Саме тут з'явилися перші карпатоукраїнські земляцькі товариства студентів: русофільське «Возрождение» (засноване 4 листопада 1920 р.) та народовецький (згодом – українофільський) Союз Підкарпатських Руських Студентів (заснований 15 травня 1921 р., до 1927 р. мав назву – «Союз Соціальної Помочи для Подкарпаторуських Студентів»). Головним напрямком діяльності обох товариств у перші роки їх існування було вирішення питань соціального характеру, проте з часом увага почала приділятися й культурній роботі.

Так на початку 1922 р. за ініціативою студента Вищої Технічної школи Миколи Грабаря при «Возрожденні» був створений хоролий колектив [19, с. 3], який вже у липні того ж року здійснив концертну поїздку містами Східної Словаччини та Підкарпатської Русі. Концерти тоді відбулися у Пряшеві, Гуменному, Михайлівцях та Ужгороді. Виступи були заплановані й у кількох інших містах, проте невдовзі їх відмінили [3]. Причиною були відсутність у студентів необхідного досвіду в організації подібних турів та трагічна звістка про передчасну смерть керівника хору (на початку літа М. Грабар захворів на черевний тиф, але, проводячи репетиції, не вжив своєчасних заходів; взяти участь у гастрольях він вже не зміг, оскільки у цей час у критичному стані перебував у празькій лікарні, де 27 липня помер [19, с. 2]).

Оскільки на час смерті М. Грабаря серед «возрожденцев» не знайшлося продовжувачів його справи, хор тимчасово занепав. Однак вже на початку наступного року на посаду диригента

був запрошений студент-білоемігрант Микола Кожин, який надав колективу нового дихання. За час його керівництва кількість постійних учасників хору регулярно зростала: 1923 р. – 22 особи, 1924 р. – 25, 1925 р. – 30, 1926 р. – 34; 1927 р. – 39, 1928 р. – понад 50. Урізноманітнися також й репертуар колективу, у якому станом на 1928 р. було понад 40 хороливих творів, передусім карпатоукраїнські народні й авторські пісні, кілька російських та чеських пісень [18, с. 34-35]. Новий керівник зробив неоціненний внесок й у підвищення професійного рівня колективу. Як наслідок, із середини 1920-х рр. хор «Возрождения» (у деяких тогочасних джерелах він фігурує також під назвою «Karpatoruský pěvecký sbor vysokškolských studentů») став постійним учасником майже усіх культурно-масових заходів, котрі проводилися у Празі. Найбільший резонанс, зокрема, мали його виступи під час народногосподарської виставки «Umění a život Podkarpatské Rusi» (29 березня 1924 р.) [33] та участь у престижному музичному фестивалі «Чехословацька пісня» (17 травня 1928 р.) [6]. Слід відзначити, що у цей період хор був єдиним творчим колективом, що репрезентував Підкарпатську Русь у столиці ЧСР. Із середини 1920-х рр. празькі студенти-русофіли тісно співпрацювали із «Русским культурно-просветительным обществом им. А. Духновича» в Ужгороді (засновано 23 березня 1923 р.). За його безпосередньої підтримки хор «Возрождения» влітку 1927 р. зумів здійснити друге гастрольне турне по Підкарпатській Русі і Пряшівщині. Поїздка тривала з 5 липня до 3 серпня, виступи відбулися у Меджилабірцях, Ужгороді, Великому Березному, Мукачеві, Підгорянах, Сваляві, Севлюші (Виноградіві) та Хусті [18, с. 35-36].

Досвід поїздок 1922 та 1927 рр., збільшення членської бази й особисті

зацікавлення активу спонукали «Возрождение» урізноманітнити творчу діяльність. Так, восени 1927 р. розпочалася робота по створенню при ньому струнного (балалаєчного) ансамблю. Оскільки придбання інструментів потребувало значних фінансових витрат, члени товариства оперативно провели збір спонсорських пожертв, і вже у травні 1928 р. необхідна сума (5728 КЃ) була зібрана. Того ж року інструменти були придбані у Лайпцігу (Німеччина). На момент створення ансамблю складався із 12 студентів, а його першим керівником став студент-медик Володимир Могильницький [16]. Дебютний виступ колективу відбувся на початку липня 1929 р. у Празі. На початку 1929 р. при «Возрождении» був створений ще й театральний гурток, першим керівником якого став студент-білоемігрант Вадим Петров. У 1928/29 н. р. відбулися певні зміни й у хорі товариства. Оскільки М. Кожин виїхав з Праги, його тимчасово очолив студент Брненського університету Антон Скиба. Але так, як той не міг постійно перебувати у Празі, новим керівником невдовзі став чех Сергій Пехарь. У результаті створення нових творчих колективів програма третьої гастрольної поїздки товариства рідним краєм (9 липня – 4 серпня 1929 р.) була значно різноманітнішою за попередні. Відбулося 13 виступів у Мукачеві, Чинадієві, Сваляві, Волівці, Нижніх Верецьках (Нижніх Воротах), Ізках, Іршаві, Севлюші, Хусті, Рахові, Ужгороді, Меджилабірцях та Пряшеві [7].

Четвертий аналогічний захід відбувся 4 липня – 2 серпня 1931 р. Тоді «возрожденці» відвідали Нижні Верецьки, Волове (Міжгір'я), Воловець, Сваляву, Мукачево, Середнє, Білки, Севлюш, Хуст, Тячів, Богдан, Ясіня, Рахів, Ужгород, Перечин, Стару Любовню, Пряшів, Бардіїв та Свидник. Крім

концертів у рамках поїздки були прочитані лекції, присвячені організації кооперативного руху, боротьбі із пияцтвом тощо. На відміну від попередніх, поїздка мала й політичний підтекст, що стало причиною кількох конфліктних ситуацій в Ужгороді, Мукачеві та Ясінях [15]. Мабуть, саме скандальний резонанс призвів до того, що ця поїздка стала останньою з подібних акцій «Возрождения», проведених безпосередньо у Підкарпатській Русі (відомо, що подібна поїздка планувалася влітку 1936 р., однак була відмінена, позаяк Земський уряд Підкарпатської Русі відмовився покрити частину витрат [20]).

У 1930-х рр. хор (керівники цього періоду: Дезидерій Задор, Юрій Костюк та ін.), ансамбль (керівники: Андрій Стахевич, Іван Гебей, Іван Петенько, Василь Петрецький та ін.) та драмгурток (керівники: Олександр Гумбург, Михайло Фегер, Петро Куцин та ін.) «Возрождения» здобули на теренах ЧСР ще більше визнання. На це вказує принаймні те, що крім постійних виступів на різноманітних святкових заходах, вони стали частими гостями в ефірі чехословацького радіо [24; 14]. Про серйозне сприйняття творчої діяльності товариства свідчить й те, що у лютому 1935 р. чехословацьке телебачення відзняло короткометражний фільм-кліп на пісню «Верховино, світку ти наш...» у виконанні струнного ансамблю (названа композиція у цей час вважалася «візитівкою» колективу, за якою його знали практично у всіх мистецьких салонах Праги) [25], а у грудні 1937 р. Кошицький радіожурнал випустив грамплатівку із записами виступів творчих колективів товариства різних років [17].

На відміну від «Возрождения», СПРС тривалий період свого існування уваги мистецькій діяльності практично не приділяв. Ситуація почала змінюва-

тися від другої половини 1920-х рр., коли лави організації почали поповнюватися новими студентами, які, ще навчаючись у гімназіях, залучилися до культурної діяльності. Під їх впливом у 1927 р. до статуту організації були внесені доповнення, згідно якого одним із напрямів його діяльності став культурно-освітній. У наслідок змін вже восени того ж року при СПРС був створений драматичний гурток. Його керівником та головним натхненником був тодішній голова організації Юрій-Августин Шерегій, який ще зі шкільних років захоплювався театральним мистецтвом й брав участь у постановках гуртка «Братство св. Кирила і Мефодія» при Ужгородській гімназії та Руського театру «Просвіти» [32, с. 148].

Першим етапом роботи стало проведення студійних занять, що відбувалися під керівництвом колишнього режисера Руського театру «Просвіти» Михайла Біличенка. У репетиціях також допомагав колишній актор цього ж театру Гриць Підгірний, який на той час працював адміністратором празького кінотеатру «Сібірж» й дозволив акторам-аматорам проводити репетиції у фойє цього закладу [1, с. 28-29]. А вже 30 грудня гурток виступив на сцені ужгородського театру зі своєю першою виставою «Заколот» за комедійною п'єсою А. Коцебуе. Дебютний виступ колективу мав великий успіх у місцевої публіки й спонукав студентів до подальшої творчої діяльності. Уже 25 березня 1928 р. вони представили в Ужгороді виставу «Украдене щастя» за п'єсою І. Франка. Ролі у ній зіграли студенти: Юрій-Августин Шерегій, Ростислава Бірчак, Семен Петрашко, Михайло Русинко та ін. До початку нового навчального року гурток за підтримки М. Біличенка здійснив також постановки за п'єсами «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого, «Наталка Полтавка» І. Котляревського та «Він не за-

здрісний» Б. Грінченка. Загалом за цей час відбулося 9 виступів колективу у Празі, Ужгороді, Мукачеві, Хусті, Воловому та Іршаві. Практично усі виручені від них кошти (близько 5000 Кґ) надійшли до каси СПРС та згодом були використані для матеріальної підтримки членів організації [11].

Успішний досвід гуртка у 1927/1928 н. р. дав підстави восени 1928 р. реорганізувати його у драматичну секцію, що отримала певну автономію від СПРС, а 22 квітня 1929 р. колектив було перетворено госпрозрахункову структуру під назвою «Драматичний Кружок «Верховина» при Союзі Підкарпатських Руських Студентів в Празі» [29, арк. 6]. Його діяльність регламентував окремий статут («регулямін») із 4 параграфів. Відповідно до нього, завданнями колективу були: а) організація вистав та концертних програм; б) творча допомога Руському Театру «Просвіти»; в) надання матеріальної підтримки СПРС, з коштів отриманих від виступів. Членом гуртка мав право бути виключно громадянин ЧСР у разі подання особистої заяви. Звання ж почесного члена присвоювалося рішенням зборів гуртка особам, «хто заслужиться» перед колективом. Управа гуртка передбачала 3 посади: голова, секретар (ним за посадою був референт СПРС з питань культури) та скарбник [30, арк. 6]. До першої управи «Верховини» увійшли: Ю.-А. Шерегій (голова), С. Петрашко (секретар) та Р. Бірчак (скарбник) [29, арк. 6].

Взагалі 1928/29 н. р. був найбільш плідним у діяльності «Верховини». Так під час великодніх канікул спільно із Руським театром «Просвіти» гурток здійснив постановки за п'єсами «Жриця вогню» В. Валентинова та «Маруся Богуславка» М. Старицького. Їх прем'єра відбулася 1 та 2 квітня 1929 р. у Мукачеві. У червні того ж року «Верховина» самостійно представила у

Празі прем'єрні вистави за п'єсами «Трьома шляхами» Д. Мелешка та «Суєта» І. Карпенка-Карого. Крім цього у названий період гурток зі своїм попереднім репертуаром дав кілька самостійних виступів у Празі (5 лютого та 5 вересня 1929 р.), Подебрадах (квітень 1929 р.), Іршаві (31 серпня 1929 р.) та ін. Загалом впродовж року було зіграно 16 вистав, з яких 12 – самостійно [32, с. 188-191].

Під час зимових канікул 1929/30 н. р. «Верховина» здійснила гастрольний тур по Підкарпатській Русі із прем'єрою вистави за концептуальною п'єсою Ю.-А. Шерегія «Нова генерація». Поїздка тривала з 14 по 27 грудня 1929 р., виступи тоді відбулися у Сваляві, Вишніх Верецьках, Горонді, Берегові, Королеві, Хусті, Великому Бичкові, Требушанах (Діловому), Богдані та Ясінях. Один із організаторів поїздки Михайло Штефуца пізніше згадував, що вона мала великий успіх серед місцевого населення, за винятком кількох неприємних інцидентів у Сваляві, Горонді та Требушанах, де виступу намагалися завадити місцеві русофіли [2, с. 17-20]. Водночас, як свідчить внутрішня документація СПРС цього періоду, прибутку названа акція не принесла, а навіть навпаки загнала колектив у суттєві борги [29, арк. 33]. Це негативно позначилося на подальшій діяльності гуртка. Крім того, до фінансових проблем додалася ще й фактична бездіяльність його керівництва, викликана обставинами особистого характеру: Ю.-А. Шерегій у січні-березні 1930 р., готуючись до складання державного іспиту, дистанціювався від громадської діяльності; С. Петрашко через непорозуміння всередині організації 10 лютого 1930 р. склав повноваження культурного референта СПРС та секретаря «Верховини», а М. Штефуца, який прийшов йому на зміну, вже у квітні змушений був перервати

навчання та залишити Прагу. Відзначимо також, що ще у листопаді 1929 р. СПРС звернувся до дирекції Руського театру «Просвіти», який на той час вже припинив своє існування, із проханням передати на баланс «Верховини» костюми та інший інвентар. Переписка про це тривала майже рік, але результатів так і не дала [29, арк. 22, 35, 42-43, 54]. Названі причини призвели до того, що у другій половині 1929/30 н. р. гурток не спромігся дати жодного виступу.

Лише на щоквартальних зборах СПРС 4 червня 1930 р. організація після тривалих дискусій погодилася відшкодувати частину боргів «Верховини» [29, арк. 61-62]. Це дало можливість врятувати гурток від повного занепаду, і він на короткий час відновив діяльність. На початку серпня того ж року «Верховина» виступила із «Новою генерацією» на просвітянських заходах у Вишніх Реметах, Білках та Рахові [32, с. 210], а 14 та 15 грудня гурток представив на розгляд ужгородської публіки свою останню прем'єрну виставу «Огонь» за п'єсою Ірени Невицької. Постановка була здійснена М. Біличенком й присвячена 25-річчю літературної творчості письменниці. Ролі у ній виконали студенти: Євген Шерегій, Августин Чичура, Богдан Алиськевич та ін. Невдовзі позитивний відгук на постановку опублікував письменник Василь Гренджа-Донський, який відзначив, що виставу «з драматичного боку виконано бездоганно» [9].

Наприкінці 1930 р. Ю. А. Шерегій завершив університетські студії та переїхав до Ужгорода, а його молодший брат Євген у цей самий час через матеріальні проблеми змушений був перервати навчання й також повернувся до Підкарпатської Русі. Саме від'їзд братів Шерегіїв з Праги дослідники вважають часом припинення діяльності СПРС у театральній сфері. У 1931-

1932 рр. праця організації у цій сфері й справді припинилася (виключенням можна вважати хіба що залучення кількох членів СПРС до вистав Драматично-музичного гуртка «Веселка», заснованого 7 лютого 1931 р. в Ужгороді за участі Ю.-А. Шерегія [1, с. 35-36]), проте вже у 1932/33 н. р. почалася її поступова активізація. Так у лютому 1933 р., на запрошення чехословацького «Сокола», члени СПРС представили у Лідні (один із районів Праги) театралізоване дійство «Збирання винограду у Підкарпатській Русі», за яке отримали гонорар у сумі 1000 Кš. [27, арк. 19]. Захід також мав позитивний резонанс у пресі [10]. Цей успіх дав можливість вже наприкінці навчального року відродити при СПРС драматичний гурток під старою назвою «Верховина», що вже в часі зимових канікул 1932/1933 н. р. планував здійснити гастрольну поїздку по Підкарпатській Русі. Ця ідея, зокрема, обговорювалася на засіданні правління СПРС 5 листопада 1933 р., але через брак коштів від неї відмовилися [27, арк. 26]. Тим не менше впродовж навчального року «Верховина» здійснила у Празі 10 театралізованих виступів [27, арк. 35]. Найбільш відомою була вистава «Святий Миколай», продемонстрована 17 грудня 1933 р. [23, с. 14].

У 1935-1937 рр. самостійної мистецької діяльності СПРС майже не проводив. Проте у цей час члени організації брали активну участь у діяльності Українського академічного хору, що діяв при товаристві «Українська академічна громада у Чехословаччині» (товариство об'єднувало, головним чином, студентів-емігрантів із Галичини й Наддніпрянської України, але у другій половині 1930-х рр. до нього належало й чимало активістів СПРС). Зокрема, у 1935/1936 н. р. керівником колективу був член СПРС Микола Підмалівський. Він, до речі, мав успішний

досвід диригента ще зі шкільних років, коли керований ним учнівський хор з Великого Бичкова здобув призове місце на Першому з'їзді Руських Національних хорів Підкарпатської Русі (Ужгород, 13 червня 1926 р.) [22, с. 13].

Певне пожвавлення мистецької діяльності СПРС спостерігалось також у 1937/38 н. р. Так, 13 жовтня 1937 р. в структурі товариства з'явилася музична секція, яку очолив студент Вищої технічної школи Андрій Бора, а 21 жовтня того ж року на позачергових загальних зборах СПРС було ухвалено рішення про відновлення діяльності драматичного гуртка та обрано його нову управу. На відміну від попередніх років вона склалася вже з 6 посад, нагадуючи мініатюрну театральну трупу: керівник-режисер, секретар, скарбник, музичний референт, майстер та суфлер. Керівником гуртка був обраний Юрій Купчик, він же мав незабаром написати для очолюваного колективу п'єсу, присвячену студентському життю [27, арк. 86]. Впродовж року музична секція і театральний гурток здійснили у Празі 3 публічні виступи та отримали запрошення до участі у програмах чехословацького радіо. Однак більш плідної та злагодженої роботи налагодити не вдалося. Серед причин цього були часті суперечки, які виникали між керівництвом колективів щодо фінансування збоку СПРС [27, арк. 78, 80]. У даному контексті слід згадати також празькі гастролі хустського аматорського театру «Нова сцена», організовані СПРС у 1938 р. Цей захід мав певний символічний характер, позаяк керівники «Нової сцени» (брати Шерегії, С. Петрашко та ін.) у недавньому минулому самі були провідними діячами СПРС. Гастролі планувалося провести у травні 1938 р., вони мали бути присвячені 19-річчю Чехословацької республіки та відбутися під особистим патрона-

том президента Е. Бенеша. Однак президентська канцелярія та міністерство освіти невдовзі відмовилися від цієї ідеї, побоюючись можливої відсутності на виставах аншлагу [28, арк. 63, 70-71]. Попри вже наступного місяця задум таки було реалізовано, хоча й без офіціозу. Організовані СПРС гастролі «Нової Сцени» відбулися 3 та 4 червня у празькому театрі «Акрополіс». Були зіграні вистави за п'єсами «Маруся Богуславка» та «Сорочинський ярмарок», які мали великий успіх серед місцевої чеської та української публіки [31, арк. 19].

В архівних документах та матеріалах тогочасної преси зафіксовано й чимало фактів про діяльність у музично-театральній сфері, яку у 1930-х рр. проводили карпатоукраїнські студентські товариства в інших містах Чехословаччини. Так, при філії СПРС у Братиславі (заснована 28 листопада 1931 р.) у 1932/33 н. р. були створені хор (керівник Андрій Бачинський) та струнний ансамбль. Протягом року колективи здійснили 11 виступів на різних культурно-мистецьких заходах, серед яких: «Миколаївська вечірка» у Соколовні (4 грудня 1932 р.), Всеслов'янський вечір у Братиславі (8 грудня 1932 р.), святковий концерт Братиславського університету (30 листопада 1933 р.) [34]. Театральний гурток, що діяв при хустському студентсько-учнівському товаристві «Восход» (засноване у 1932 р.) 1 червня 1933 р., у рамках програми II-го з'їзду «карпаторуського студенчества», відіграв в Ужгороді 2 вистави [8, арк. 75]. Під безпосереднім патронатом студентсько-учнівського товариства «Стой» у Сваляві (створене у 1933 р.) діяли аматорський драматичний гурток та хор, які склалися із учнів місцевої горожанської школи. Керівником колективів був самодіяльний драматург Георгій Гузенний. 7 травня 1935 р. хор висту-

пив у Празі на святкових заходах з нагоди 16-ї річниці створення ЧСР, а у квітні наступного року також у Празі здобув призове місце на престижному Міжнародному фестивалі дитячих хорів. До слова, суттєву допомогу в організації обох поїздок колективу до столиці надали активісти «Возрождения» [4; 26]. 14 січня 1936 р. драматичний гурток товариства здійснив постановку вистави за п'єсою Г. Гузенного «Дай серцю волю, заведе в неволю», що мала широкий резонанс на теренах усієї Підкарпатської Русі [5]. У вересні того ж року виставу за цією ж п'єсою представило на розсуд хустської публіки вже згадуване товариство «Восход» [12].

Отже, підсумовуючи викладене, можемо констатувати, що діяльність карпатоукраїнських студентських товариств міжвоєнного періоду у сфері музичного та театрального мистецтва була досить плідною та носила системний характер. У 1922-1938 рр. при багатьох з цих організацій діяли різноманітні аматорські творчі колективи (хори, ансамблі, театральні гуртки). Окремі з них (театральний гурток при СПРС, хор та струнний ансамбль товариства «Возрождения», хор при товаристві «Стой») з часом набули високого професійного рівня і активно сприяли популяризації карпатоукраїнської культури на теренах усієї Чехословаччини. Дана діяльність, окрім іншого, сприяла й творчій реалізації тодішніх карпатоукраїнських студентів. Тому й не дивно, що чимало з тогочасних учасників студентських творчих колективів (брати Шерегії, О. Гумбург, А. Скиба, Д. Задор, Ю. Костюк та ін.), здобувши тут перший професійний досвід, у майбутньому стали визнаними діячам у сфері театального та музичного мистецтва.

Література

1. Андрійцьо В. «Нова сцена» – театр Карпатської України. Ужгород: Гражда, 2006 / Andriyts'o V. «Nova stsena» – teatr

Karpat-s'koyi Ukrayiny. Uzhhorod : Grazhda, 2006; **2. Блеск М.** Снігом, болотом, потягом, автобусом і возом та пішки по Підкарпатті (Моменти з культурно-освітньої поїздки «Верховини») / М. Блеск // Ювілейний альманах Союзу Підкарпатських Руських Студентів у Празі 1920/21-1930/31. – Прага, 1931. – С. 16-20 / Blesk M. Snihom, bolotom, potyahom, avtobusom i vozom ta pishky po Pidkarpatti (Momenty z kul'turno-osvitn'oyi poyzidky «Verkhovynu») / M. Blesk // Yuvyleynyy al'manakh Soyuzu Pidkarpat-s'kykh Rus'kykh Studentiv u Prazi 1920/21-1930/31. – Praha, 1931. – S. 16-20; **3. Бляшин К. В.** Культурно-просветительная поездка карпаторусского студенчества по родной земле Карпатской Руси / К. В. Бляшин // Русская земля, 1922, 10 авг. – С. 2-3 / Blyashyn K. V. Kul'turno-prosvetytel'naya poezdka karpatorusskoho studenchestva po rodnoy zemle Karpat-s'koy Rusy / K. V. Blyashyn // Russkaya zemlya, 1922, 10 avh. – S. 2-3; **4. Бук** Свалявские дети в Праге // Дневник. – 1935, 8 мая. – С. 2 / Buk Svalyavskye dety v Prahe // Dnevnyk. – 1935, 8 maya. – S. 2 **5. Вечеринка** о-ва КС «Стой» в Сваляве // Наш путь. – 1935, 8 мая. – С. 3 / Vecherynka o-va KS «Stoy» v Svalyave // Nash put'. – 1935, 8 maya. – S. 3; **6. Выступление** хора ОКС «Возрождение» в концерте «Чсл. Песня» в Репрез. Доме гор. Праги // Карпатский свет. – 1928. – № 6. – С. 186 / Vystuplenye khora OKS «Vozrozhdenye» v kontserte «Chsl. Pesnya» v Reprez. Dome hor. Prahy // Karpat-s'kyy svet. – 1928. – № 6. – S. 186; **7. Гумецкий Л.** Отчет поездки «Возрождения» / Л. Гумецкий // Свободное Слово. – 1929, 11 окт. – С. 3-4 / Humetsky L. Otchet poezdki «Vozrozhdenyya» / L. Humetsky // Svobodnoe Slovo. – 1929, 11 okt. – S. 3-4; **8. Державний** архів Закарпатської області. – Ф. 2: Президія Земського Уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді. 1928-1938 рр. – Оп. 1. – Спр. 150: Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню діяльності культосвітніх товариств на Підкарпатській Русі. Товариства: «Просвіта», «Духнович», карпатських студентів, учителів і інш. (2 липня 1932 – 20 грудня 1933). – 137 арк. / Derzhavnyy arkhiv Zakarpat-s'koyi oblasti. – F. 2: Prezydiya Zem's'koho Uryadu Pidkarpat-s'koyi Rusi v Uzh-

horodi. 1928-1938 rr. – Op. 1. – Spr. 150: Lystuvannya z Ministerstvom vnutrishnikh sprav, politsiynymy i okruzhnymy uryadamy po pytannyyu diyal'nosti kul'tosvitnikh tovarystv na Pidkarpat-s'kiy Rusi. Tovarystva: «Prosvita», «Dukhnovych», karpat-s'kykh studentiv, uchyteliv i insh. (2 lyunya 1932 – 20 hrudnya 1933). – 137 ark.; **9. Донський** «Огонь»: премієра народ. п'єси І. Невицької дня 14. XII. 1930 / Донський // Свобода. – 1930, 18 груд. – С. 3 / Dons'kyu «Ohon'»: premiyera narod. p'yesy I. Nevyts'koyi dnya 14. XII. 1930 / Dons'kyu // Svoboda. – 1930, 18 hrud. – S. 3; **10. 3 Праги** // Українське слово. – 1933, 15 берез. – С. 4 / Z Prahy // Ukrayins'ke slovo. – 1933, 15 berez. – S. 4; **11. Из 6.** загальних зборів «Союзу Подкарпатських Руських Студентів в Празі» // Свобода. – 1928, 6 дец. – С. 2 / Yz 6. zahal'nukh zborov «Soyuzu Podkarpat-s'kykh Rus'kykh Studentov v Prazi» // Svoboda. – 1928, 6 det. – S. 2; **12. Из** деятельности О-ва «Восход» // Наш Путь. – 1936, 1 окт. – С. 3 / Yz deyatel'nosti O-va «Voskhod» // Nash Put'. – 1936, 1 okt. – S. 3; **13. Ігнатович Г.** Від гасниці до рампи: Нариси з історії українського театру на Закарпатті / Г. Ігнатович. – Ужгород : Ліра, 2008 / Ihnatovych H. Vid hasnytsi do rampy: Narysy z istoriyi ukrayins'koho teatru na Zakarpatti / H. Ihnatovych. – Uzhhorod : Lira, 2008; **14. Карпаторусские** студенты у микрофона // Наш Путь. – 1938. – С. 3 / Karpatorusskiye studentu u mykrofona // Nash Put'. – 1938. – S. 3; **15. Наши** студенты // Народная Газета. – 1931, 15 авг. – С. 3 / Nashy studentu // Narodnaya Gazeta. – 1931, 15 avh. – S. 3; **16. О-во** Карпаторусских студентов «Возрождение» в Праге // Свободное слово – 1928, 28 нояб. – С. 2 / O-vo Karpatorusskykh studentov «Vozrozhdenye» v Prahe // Svobodnoe slovo – 1928, 28 noyab. – S. 2; **17. ОКС** «Возрождение» // Наш путь. – 1937, 22 дек. – С. 2 / OKS «Vozrozhdenye» // Nash put'. – 1937, 22 dek. – S. 2; **18. Отчет** о деятельности хора ОКС «Возрождение» со дня основания до мес. февраля 1928 г. // Карпатский свет. – 1928. – № 1-2-3. – С. 34-36 / Otchet o deyatel'nosti khora OKS «Vozrozhdenye» so dnya osnovanyya do mes. fevralya 1928 h. // Karpat-s'kyy svet. – 1928. – № 1-2-3. – S. 34-36; **19. Памяти** Николая Грабаря // Русская земля. – 1922, 3 авг. – С. 2-3 / Pamyaty Ny-

- kolaya Hrabarya // Russkaya zemlya. – 1922, 3 avh. – S. 2-3; **20. Прошення** студентів отвергнуто // Наш путь. – 1936, 18 июн. – С. 3 / Proshenye studentov otverhnuto // Nash put'. – 1936, 18 уун. – С. 3; **21. Росул Т.** Музичне життя Закарпаття 20-30-х років ХХ століття. – Ужгород: ПоліПрінт, 2002 / Rosul T. Muzychne zhyttya Zakarpattya 20-30-kh rokiv XX stolittya. – Uzhhorod: PoliPrint, 2002; **22. Союз** Підкарпатських Руських Студентів в Празі // Пробоєм. – 1937. – № 1. – С. 13 / Soyuz Pidkarpat-s'kykh Rus'kykh Studentiv v Prazi // Proboyem. – 1937. – № 1. – С. 13; **23. Студентський** вісник // Пробоєм. – 1933. – № 1. – С. 14-15 / Student-s'kyu visnyk // Proboyem. – 1933. – № 1. – С. 14-15; **24. Студенчество** // Наш Путь. – 1937, 16 нояб. – С. 3 / Studenchestvo // Nash Put'. – 1937, 16 нояб. – С. 3; **25. Теняк П.** «Возрождение» и Подк. Русь // Наш карпаторусский голос. – 1935, 20 март. – С. 3 / Tenyak P. «Vozrozhdenye» u Podk. Rus' // Nash karpatorusskyu holos. – 1935, 20 mart. – С. 3; **26. Успех** наших детей в Праге // Наш путь. – 1936, 16 апр. – С. 3 / Uspekhi nashykh detey v Prahe // Nash put'. – 1936, 16 apr. – С. 3; **27. Центральний** державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО). – Ф. 4392: Союз підкарпатських руських студентів в Празі. – Оп. 1. – Спр. 2: Книга протоколів засідань виділу і загальних зборів Союзу (7 жовтня 1922 р. – 22 січня 1939 р.). – 94 арк. / Tsentral'nyu derzhavnyu arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady i upravlinnya Ukrayiny (TsDAVO). – F. 4392: Soyuz pidkarpat-s'kykh rus'kykh studentiv v Prazi. – Op. 1. – Spr. 2: Knyha protokoliv zasidan' vydilu i zahal'nykh zboriv Soyuzu (7 zhovtnya 1922 r. – 22 sichnya 1939 r.). – 94 ark.; **28. ЦДАВО.** – Ф. 4392. – Оп. 1. – Спр. 4: Листування з Союзом підкарпатських руських студентів в Братиславі та іншими організаціями про його діяльність та з інших питань; заяви про вступ до Союзу; списки присутніх на зборах Союзу (17 жовтня 1933 р. – 22 січня 1939 р.). – 112 арк. / TsDAVO. – F. 4392. – Op. 1. – Spr. 4: Lystuvannya z Soyuzom pidkarpat-s'kykh rus'kykh studentiv v Bratislavi ta inshymy orhanizatsiyamy pro yoho diyal'nist' ta z inshykh pytan'; zayavy pro vstup do Soyuzu; spysky prysutnykh na zborakh Soyuzu (17 zhovtnya 1933 r. – 22 sichnya 1939 r.). – 112 ark.; **29. Центральний** державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО). – Ф. 269: Колекція документів «Український музей в Празі». – Оп. 1. – Спр. 896: Статут Массарикового фонду для Підкарпатських студентів при міністерстві шкіл і народної освіти ЧСР. Протоколи загальних зборів і засідань Виділу Союзу підкарпатських руських студентів в Празі (4 травня 1928 р. – 4 червня 1930 р.). – 62 арк. / Tsentral'nyu derzhavnyu arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrayiny (TsDAHO). – F. 269: Kolektsiya dokumentiv «Ukrayins'kyu muzey v Prazi». – Op. 1. – Spr. 896: Statut Massarykovoho fondu dlya Pidkarpat-s'kykh studentiv pry ministerstvi shkil i narodnoyi osvity ChSR. Protokoly zahal'nykh zboriv i zasidan' Vydilu Soyuzu pidkarpat-s'kykh rus'kykh studentiv v Prazi (4 travnya 1928 r. – 4 chervnya 1930 r.). – 62 ark.; **30. ЦДАГО.** – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 897: Звернення Української народної ради «Український народ Підкарпаття» (1938 р.). Меморандум підкарпатських руських студентів високих шкіл в Празі з протестом проти приєднання Підкарпаття до Угорщини. Проекти статутів Товариства прихильників підкарпатських руських студентів високих шкіл, соціальної опіки над підкарпатським студентством високих шкіл в Ужгороді, регулямін драматичного гуртка «Верховина» при СПРС. Статистичні дані про СПРС в Празі та його філії у Братиславі та Брно (1936-1938). – 11 арк. / TsDAHO. – F. 269. – Op. 1. – Spr. 897: Zvernennya Ukrayins'koyi narodnoyi rady «Ukrayins'kyu narode Pidkarpattya» (1938 r.). Memorandum pidkarpat-s'kykh rus'kykh studentiv vysokykh shkil v Prazi z protestom proty pryuednannya Pidkarpattya do Uhorshchyny. Proekty statutiv Tovarystva prykhyl'nykiv pidkarpat-s'kykh rus'kykh studentiv vysokykh shkil, sotsial'noyi opiky nad pidkarpat-s'kym student-stvom vysokykh shkil v Uzhhorodi, rehulyamin dramatychnoho hurtka «Verkhovyna» pry SPRS. Statystychni dani pro SPRS v Prazi ta yoho filiyi u Bratsylavi ta Brno (1936-1938). – 11 ark.; **31. ЦДАГО.** – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 900: Листування Союзу підкарпатських руських студентів в Празі з чеськими урядовими установами, Центральним союзом підкарпато-руських студентів в Ужгороді, з земським урядом для Підкарпа-

торуського краю в Ужгороді, з іншими українськими організаціями з організаційних, фінансово-господарських та інших питань діяльності. Заяви про вступ до членів Союзу (є документи чеською мовою) (28 січня 1938 р. – 24 квітня 1939 р.). – 40 арк. / TsDANO. – F. 269. – Op. 1. – Spr. 900: Lystuvannya Soyuzu pidkarpats'kykh rus'kykh studentiv v Prazi z ches'kymu uryadovomu ustanovamy, Tsentral'nym soyuzom pidkarpato-rus'kykh studentiv v Uzhhorodi, z zems'kym uryadom dlya Pidkarpatorus'koho kraju v Uzhhorodi, z inshymu ukrajin's'kymu orhanizatsiyamy z orhanizatsiyn'kykh, finansovo-hospodars'kykh ta inshykh pytan' diyal'nosti. Zayavu pro vstup do chleniv Soyuzu (ye dokumenty ches'koju movoyu) (28 sichnya 1938 r. – 24 kvitnya 1939 r.). – 40 ark.; **32. Шерегій Ю.** Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року / Ю. Шерегій. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто-Пряшів-Львів, 1993 / Sherehiy Yu. Narys istoriyi ukrajin's'kykh teatriv Zakarpat-s'koyi Ukrayiny do 1945 roku / Yu. Sherehiy. – N'yu-York-Paryzh-Sidney-Toronto-Pryashiv-L'viv, 1993; **33. Na** vystave «Umění a život Podkarpatské Rusi» (1924, 29 břez.). // Národní listy. – 1924, 29 břez. – S. 3; **34. Štátní** Slovenský Archív v Bratislave. – F. : Policajný riaditeľstvo v Bratislave. 1920-1945/1950. – Kart. 89. – Mat. 16/14. – Inv. č. 89/1238: «Sváz Podkarpatských Rusínských Studentov», filiálka v Bratislave. Oznámenie o konanej valnej hromade, výročna zpráva (5.XII.1933). – 1 ar.

Куцов К. А. Деятельность Карпатоукраинских студенческих обществ межвоенной Чехословакии в сфере музыкального и театрального искусства (1922-1938 гг.)

В предлагаемой статье на основе архивных и опубликованных источников подитожено вклад карпатоукраинских студенческих организаций, существовавших в

Праге, Братиславе и других образовательных центров межвоенной Чехословакии, в развитие музыкальной и театральной культуры. В основе исследования лежит проблемно-хронологический метод. Автором проанализирована деятельность музыкальных и театральных самодеятельных коллективов, существовавших при этих обществах в течении 1922-1938 гг. и их роль в культурной жизни Закарпатья (Подкарпатской Руси), опровергнуто ряд ошибочных утверждений исследователей-культурологов в отношении рассматриваемого вопроса, дополнено историографию проблемы новыми, а также малоизвестными эпизодами и фактами.

Ключевые слова: студенты, музыка, театр, искусство.

Kutsov K. The activity of Carpatno-Ukrainian students' societies of the interwar Czechoslovakia in branches of music and theatre arts (1922-1938)

The article has based on archival and published sources generalized contribution of Carpatho-Ukrainian (Transcarpathian Ukrainian) students' organizations in Prague, Bratislava and other educational centers of the interwar Czechoslovakia to the development of music and theatre cultural. The main way to research thesis of article is chronological method. The author has analyzed the activity of students' music and theatre amateur groups during 1920-1938 years and their role in the cultural life of Trascarpattia (Subcarpathian Rus'), has refused a number of scientific misstatements about cultural issues and has uncovered the historiography of this problem a number of new and little known episodes and facts.

Key words: students, music, theatre, art.

Стаття надійшла до редколегії
9 листопада 2016 р.

ГОЛОВНІ ЕТАПИ УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКОГО МІЖДЕРЖАВНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У 1991-2016 РР.

У статті досліджується процес становлення та розвитку системи українсько-угорських міждержавних відносин у 1991-2016 рр. На основі аналізу українських архівних документів, протоколів Державних Зборів Угорщини, праць українських та угорських дослідників, а також періодичних видань двох країн, розглянуто етап зародження двостороннього співробітництва на початку 90-х років, формування договірно-правової бази міждержавних відносин, еволюцію системи взаємин між головними державними інституціями України та Угорщини, зокрема між головами держав, урядами, парламентами, міністерствами впродовж досліджуваного періоду.

Ключові слова: Україна, Угорщина, українсько-угорські відносини, транскордонне співробітництво, угорська національна меншина.

Розташування України у Центральній та Східній частині Європи створює унікальний цивілізаційний простір, де можна спостерігати не тільки певні переваги, але й проблеми. Для Української держави на початку 90-х рр. ХХ ст. надзвичайно актуальним стало питання встановлення тісних контактів із сусідніми країнами, тому що саме центральноєвропейські держави стали з'єднувальною ланкою між Україною та Заходом. Першочерговий інтерес становили ті з них, що мали потрібний і корисний для України досвід переходу від командно-адміністративної системи управління політичними та економічними процесами до демократичного правового суспільства й ринкової економіки. Одним із найбільш позитивних прикладів успішної та послідовної реалізації таких перетворень був досвід Угорщини. Угорщина виявляла найбільшу зацікавленість у налагодженні добросусідських

відносин із Україною. Безперечно, українсько-угорське співробітництво має сталу історичну традицію міждержавних зв'язків, яка сягає часів Київської Русі та Угорського королівства, спільну історію, активні міжлюдські контакти, що засвідчує їх важливість як для розвитку двосторонніх взаємин, так і для загальноєвропейського історичного процесу. Між Україною та Угорщиною з самого початку встановлення дипломатичних відносин не існувало принципових розбіжностей із тих чи інших питань, які не можна було б вирішити шляхом переговорів, компромісу і зміцнення добросусідських відносин. Все це стало основою динамічного розвитку українсько-угорських міждержавних зв'язків у 1991-2016 рр.

Завдяки зваженим і скоординованим спільним зовнішньополітичним діям, Україна й Угорщина сформували впродовж 90-х років ХХ ст. не тільки стійкі двосторонні міждержавні зв'язки на різних рівнях, але й основу цілісної системи стратегічного партнерства. На початку ж третього тисячоліття, актуальність українсько-угорського співробітництва відзначилася ще й тим, що відбулося розширення європейської спільноти, членом якої стала й Угорщина у 2004 р. Таким чином, державний кордон між Україною й Угорщиною став «східними воротами» Європейського Союзу (далі – ЄС).

Конкретні аспекти політичного, економічного, транскордонного й культурного українсько-угорського співробітництва на сучасному етапі висвітлені в монографії О. Задорожного [8], монографії колишнього Посла незалежної України в Угорщині Д. Ткача [16], у дослідженні В. Білана [1] та мо-

нографії Є. Б. Кіш [12]. О. Задорожній у праці «Україна – Угорщина: міст до наступного тисячоліття» розглядає зв'язки між двома країнами, аналізує головні перешкоди, що гальмували поживлення товарообігу, окреслює спільне та відмінне у підходах України й Угорщини до процесу європейської інтеграції. Значна частина роботи – це сукупність всіх юридичних документів, укладених між двома країнами впродовж десяти років (1991-2001 рр.). У такому ж напрямку аналізує двосторонні відносини Д. Ткач [16]. Автор, на основі документів та власних спостережень, дає оцінку українсько-угорським взаєминам впродовж 1991-2004 рр. Співробітництво між Україною та Угорщиною у 1990-х рр. дослідив В. Білан [1]. Однак, поза увагою автора залишилися важливі події українсько-угорських відносин на межі ХХ і ХХІ ст. Ґрунтовною є наукова праця Є. Б. Кіш [12], у якій авторка комплексно досліджує специфіку міжнародного та міжрегіонального співробітництва у Центральній Європі у форматі Вишеградського об'єднання. Спільним у працях дослідників є те, що вони позитивно оцінюють стан українсько-угорського співробітництва, відзначають вагому підтримку, яку Угорщина надала Україні на етапі становлення державної незалежності.

У системі політичних відносин між двома країнами на сучасному етапі пропонуємо виділити наступні періоди.

Перший період – 90-і рр. ХХ ст. (1991-1999 рр.) – це становлення українсько-угорських добросусідських відносин і оформлення правової бази, основу якої заклали Декларація про принципи співробітництва між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншин від 31 травня 1991 р., Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською

Республікою від 6 грудня 1991 р. та ще низка інших договірно-правових документів. За цей період була сформована цілісна система двосторонніх добросусідських відносин та закладені основи стратегічного партнерства. Другий період – 1999 р. – травень 2004 р. – це переорієнтація зовнішньої політики Угорської держави, що було зумовлено входженням Угорщини в березні 1999 р. до НАТО, підготовкою її вступу до Європейського Союзу, і як наслідок – запровадження візового режиму для громадян України. Такий процес був необхідною передумовою країн Центральної Європи до виконання імперативів членства в Євросоюзі. У зв'язку з цим, починаючи з 1999 р., двосторонні взаємини в політичній сфері, порівняно з попередніми роками, стали розвиватися дещо уповільнено. Третій період у розвитку українсько-угорських відносин розпочався у 2004 р., після входження Угорщини до ЄС. Враховуючи цей факт і те, що Україна проголосила європейський курс пріоритетним напрямком своєї зовнішньої політики, між двома державами продовжується пошук взаємоприйнятних варіантів співробітництва у нових політичних реаліях, пов'язаних як із розширенням загальноєвропейських структур, так із міжнародною кризою, що виникла внаслідок російсько-української війни на Сході України та анексії Криму Російською Федерацією у 2014 р.

Угорщина стала першою із сусідніх держав, яка на договірно-правовій основі закріпила дружні відносини з Україною. 1 грудня 1991 р. український народ зробив свій вибір на користь незалежності. Вже через два дні, 3 грудня, між Україною й Угорщиною були встановлені дипломатичні відносини [10, с. 2]. Наступним важливим кроком у взаєминах між країнами було підписання 6 грудня 1991 р. у м. Києві

в Маріїнському палаці Договору про основи добросусідства та співробітництва [12, с. 226]. Завдяки цьому, формування українсько-угорських відносин характеризувалося швидким розвитком: 6 грудня 1991 р. Угорщина відкрила Посольство у м. Києві [20, с. 1], а дещо пізніше, 26 березня 1992 р., у м. Будапешті відкрилося Посольство незалежної України [15, с. 3].

Варто відзначити, що ще наприкінці травня 1991 р. між двома країнами був підписаний такий документ, як Декларація про принципи співробітництва по забезпеченню прав національних меншостей, а також Протокол до неї [7, с. 25]. Необхідність підписання була зумовлена тим, що в Україні проживає чисельна угорська національна меншина (156,6 тис.), особливо на Закарпатті (понад 95 % від усіх угорців України – 151,5 тис.) [13, с. 4]. У Декларації обидві країни визнали, що вони поважають основні права і свободи національних меншин. Важливим пунктом документу є зобов'язання України й Угорщини створити для національних меншин такий статус, який забезпечував би їм ефективну участь у державних справах. Згідно з цим принципом меншинам можуть надаватися права різного рівня культурної автономії [23].

Потрібно зауважити, що Україна першою з країн СНД взяла на себе міжнародне зобов'язання поважати права національних меншин, показавши, що захист цих прав належить до основних засад внутрішньої та зовнішньої політики держави. Форма українсько-угорського співробітництва в галузі забезпечення прав національних меншин була взята як приклад і наслідуються багатьма урядами країн Центральної та Східної Європи.

Досить ретельно проходила розробка українсько-угорського Договору про основи добросусідства та спів-

робітництва. І Угорщина, і Україна на засіданнях парламентів ратифікували договір. Український парламент ратифікував його 1 липня 1992 р. [4, с. 552], а в Угорщині цей процес проходив досить бурхливо, тому що проти ратифікації виступали представники радикального напрямку урядової партії Угорський демократичний форум (УДФ) [27, арк. 24190, 25539; 26, 26292]. Питання договору активно дискутувалося в угорському парламенті, який поділився на його прихильників і противників. Суперечки викликав пункт 2-й, в якому зазначалося, що «...Сторони не мають і не будуть мати в майбутньому територіальних претензій одна до одної» [21, с. 3; 25, с. 78-80]. Цей пункт, на думку опонентів, назавжди позбавляв угорців надії на повернення територій, які їм належали до прийняття Трианонської мирної угоди. Більшість побоювань було висловлено з боку представників очолюваної І. Чуркою урядової партії – Угорський демократичний форум та Незалежною партією дрібних господарів на чолі з Й. Тордяном. Незважаючи на різке протистояння в парламенті Угорщини, більшість депутатів 11 травня 1993 р. проголосували за ратифікацію українсько-угорського Договору, зокрема: 223 – «за», 39 – «проти» і 17 – «утримались» [22, с. 1].

Аналізуючи українсько-угорські відносини на початку 90-х рр. ХХ ст. можна констатувати, що їхня розбудова значно випереджала за динамікою розвиток двосторонніх стосунків України з іншими країнами Центральної та Східної Європи. Можна стверджувати, що за 1991-1993 рр. були закладені основи двосторонньої співпраці та сформована договірно-правова база українсько-угорського співробітництва. Надзвичайно плідною у сфері міждержавних стосунків була середина та друга половина 90-х рр. ХХ ст. У цей час ак-

туальності набуває питання, пов'язане із приєднанням Угорщини до НАТО та запровадженням нею візового режиму по відношенню до України, що було зумовлено перспективою входження Угорщини до складу Європейського Союзу. У 1994-1995 рр., коли розширення НАТО та ЄС за рахунок приєднання Польщі, Чехії та Угорщини ставало все більш реальним, Україна значною мірою активізувала контакти з цими державами.

Зміцненню українсько-угорських відносин посприяла позиція України щодо ухвалення парламентом Угорщини 19 червня 2001 р. Закону Угорської Республіки № LXII про угорців, які проживають у сусідніх країнах, що набув чинності з 1 січня 2002 р. [9, с. 1]. Парламент Угорщини, приймаючи згаданий закон, керувався метою сприяння збереженню мовної та культурної самобутності етнічних угорців сусідніх країн на території держави їх проживання. Як наголосив політичний Держсекретар Міністерства закордонних справ Угорщини Ж. Немет: «Дуже важливо, що Україна не вважає дискримінацією підготовку Угорщиною такого закону» [6, с. 132]. Цим самим Україна забезпечила собі добросусідські відносини з Угорщиною.

У зв'язку із запровадженням 1 листопада 2003 р. візового режиму Угорщиною по відношенню до України, особливого значення набула Угода між урядом України та урядом Угорської Республіки про транскордонне співробітництво, підписана в ході офіційного візиту Прем'єр-міністра України В. Пустовойтенка до Угорської Республіки 11-12 листопада 1997 р. Згідно з Угодою, сторони взяли на себе «зобов'язання підтримувати та сприяти транскордонному співробітництву між органами місцевого та регіонального самоврядування». Основою розвитку транскордонного співробіт-

ництва України з Угорщиною стали загальноєвропейські норми і принципи. Як правове поняття транскордонне співробітництво набуло широкого поширення після підписання державами-членами Ради Європи у м. Мадриді 21 травня 1980 р. Європейської Рамкової Конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями [14, с. 387]. Україна приєдналася до неї Постановою Верховної Ради від 14 липня 1993 р. [3, с. 35]. Ратифікувавши цей документ, Україна визначила прикордонне співробітництво як легітимну діяльність місцевих та регіональних органів влади. Рамкова Конвенція стала значним політичним досягненням, тому що визнавала прикордонне співробітництво у міжнародному праві. Додатковий протокол до Мадридської конвенції (№ 15) або перший протокол від 9 листопада 1995 р., підписаний державами-учасниками Конвенції, визначив правові засади транскордонної співпраці територіальних спільнот і влад. Протокол № 2 до Європейської Рамкової Конвенції (№ 169) від 5 травня 1998 р. поширив принципи транскордонного співробітництва і на міжтериторіальну (міжрегіональну) співпрацю, тобто на взаємини регіонів різних країн, які навіть не межують безпосередньо один з одним [11, с. 10]. 24 червня 2004 р. набув чинності схвалений Верховною Радою України Закон «Про транскордонне співробітництво» [12, с. 357].

Аналізуючи питання транскордонного співробітництва між Україною та Угорщиною, треба зауважити, що процедура їх вирішення ніколи не була проблематичною. Важливою особливістю українсько-угорського кордону за умов компактного проживання на прикордонній території Закарпаття угорської національної меншини є дія спрощених режимів перетинів кордону, які існували ще за радянських ча-

сів. Обидві країни 26 лютого 1993 р. домовилися про спрощений порядок перетинання державного кордону особами, що проживають у прикордонних областях [18, с. 206-209; 17, с. 204-206]. Угода визначала, що перетинання державного кордону у спрощеному порядку здійснюється громадянами України із вкладкою вставленої форми, а громадянами Угорщини – за «Перепусткою для перетинання кордону». З 1 серпня 1990 р. пункти продовжували пропуск громадян на умовах урядових угод між СРСР і Угорщиною від 1 серпня 1985 р. та 13 січня 1989 р., тобто громадян, які мали родичів у визначених документами прикордонних селах двох країн [5, с. 4]. Угода про спрощений порядок перетинання державного кордону громадянами, які проживають у прикордонних областях від 26 лютого 1993 р. діяла до 1 серпня 2003 р. і була скасована у зв'язку із вступом Угорщини до ЄС. У цей день були ліквідовані спрощені перетини на українсько-угорському кордоні.

На початку ХХІ ст. важливим напрямком українсько-угорської міждержавної взаємодії стала робота з гармонізації договірно-правової бази двосторонніх відносин та приведення її у відповідність до вимог ЄС. У зв'язку з тим, що значна її частина укладалася в попередні роки у дещо відмінних від сучасності геополітичних умовах, деякі положення або й окремі цілі двосторонніх українсько-угорських документів були переглянуті з огляду на зобов'язання, які взяла на себе Угорщина як новий член Євросоюзу та в контексті договірно-правової практики стосунків ЄС з державами, які не входять до його складу, тобто і з Україною. Тому, завдяки скоординованій і послідовній роботі відповідних відомств України й Угорщини впродовж 2003 р. було переглянуто низку двосторонніх документів. У результаті

тривалих переговорів, які завершилися підписанням 9 жовтня 2003 р. Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Угорщини про умови поїздок громадян, угорська сторона погодилася працювати за так званою «польською моделлю» під час перетину кордону українцями [29]. Так само, як і з Польщею, з Угорщиною було впроваджено транскордонне асиметричне співробітництво, яке полягало у наданні громадянам України безкоштовних віз в обмін на безвізові поїздки для громадян Угорської Республіки в Україну. Угода набула чинності з 1 листопада 2003 р. [24, с. 47]. Невдовзі, 11 лютого 2004 р., у м. Будапешті відбулися українсько-угорські консультації з питань реалізації двосторонньої Угоди про поїздки громадян від 9 жовтня 2003 р. У ході консультацій експерти двох країн провели переговори стосовно максимально спрощеного режиму взаємних поїздок громадян двох країн відповідно до положення Угоди, а також з урахуванням членства Угорщини в Євросоюзі [28]. Важливою подією стало приєднання Угорщини до шенгенського візового режиму у грудні 2007 р., що було однією з головних умов вступу країн Центральної Європи до ЄС. 18 вересня 2007 р. міністри закордонних справ України та Угорщини підписали Угоду про правила місцевого прикордонного руху, що, фактично, включило жителів прикордонного регіону у прикордонну смугу Шенгенської зони [12, с. 247].

Варто відзначити, що неоднозначний вплив на українсько-угорські відносини має факт введення в дію з 1 січня 2011 р. закону Угорщини, який спрощує процес отримання угорського громадянства. У травні 2010 р. парламент Угорщини ухвалив закон про спрощену процедуру набуття угорського громадянства етнічними угорцями, котрі мешкають у сусідніх країнах. Завдяки цій правовій новації на

громадянство Угорщини можуть претендувати іноземні громадяни, які доведуть своє угорське походження та володіння угорською мовою. Новий закон підтримали 344 депутати Державних Зборів Угорщини, троє виступили проти, п'ятеро – утрималися від голосування [30]. Зауважимо, що законодавство України не визнає подвійного громадянства. Стаття 19 Закону «Про громадянство України» визначає причини втрати громадянства України. Серед них, зокрема: «Добровільне набуття громадянством України громадянства іншої держави». Однак процес підтвердження отриманого іноземного громадянства, як і відповідальність за його свідоме приховування, законодавство України не регулює. Українська держава не встановлює жорстких санкцій за володіння паспортом іншої країни [34].

Українсько-угорські взаємини на сучасному етапі характеризуються численними офіційними візитами на міждержавному рівні з метою обговорення широкого спектру питань двостороннього співробітництва у сфері енергетики, торговельно-економічних зв'язків, охорони навколишнього середовища та прав національних меншин, а також підтримки європейської та євроатлантичної інтеграції України. Наголосимо, що у 2013 р. у центрі уваги переговорів була тематика підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Президент Угорщини підтвердив готовність й надалі надавати всебічну підтримку Україні у практичній реалізації євроінтеграційного курсу, зокрема з питань підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС під час Вільнюського Саміту «Східного партнерства» в листопаді 2013 р. [33].

З часу окупації Росією Криму та агресії на Сході України, уряд Угорщини неодноразово у заявах прем'єр-мі-

ністра, міністра зовнішньої економіки і закордонних справ та інших високопосадовців, у ході дво- та багатосторонніх зустрічей, а також на міжнародних форумах послідовно заявляв про свою позицію щодо підтримки суверенітету, незалежності та територіальної цілісності України, засуджував агресію РФ по відношенню до України, наголошував на необхідності мирного врегулювання ситуації у східних областях. Гучна ж риторика чинного прем'єр – міністра Угорщини В. Орбана з приводу українсько-російського конфлікту хоч і є доволі суперечливою, проте, радше, виглядає як намагання показати себе важливим гравцем у регіональній та в міжнародній політиці [19; 31].

Традиційно позитивним є ставлення Угорщини до обговорення співпраці з Україною, підтримки її зовнішньополітичних пріоритетів у рамках Вишеградської групи. Саме з ініціативи Угорщини починаючи з 2005 р. відбулося започаткування контактів у форматі В-4+Україна на всіх рівнях, що стало важливим політичним інструментом на шляху інтеграції Української держави до європейських структур. Особливе значення Угорщина приділяла збереженню високого рівня політичного діалогу з Україною під час свого головування у В-4 (2009-2010 рр.). Традиційними стали візити в Україну заступників державних секретарів, політичних директорів з питань європейської інтеграції зовнішньополітичних відомств країн-членів В-4. У рамках головування у В-4 (2013-2014 рр.) 4 жовтня 2013 р. у Києві відбулася зустріч політичних директорів МЗС країн В-4, у ході якої держави В-4 висловили підтримку підписанню Угоди про асоціацію та створенню Зони вільної торгівлі між Україною та ЄС, готовність сприяти поширенню у рамках Євросоюзу позитивних сигналів щодо досягнення відповідних критеріїв [33].

Значний позитивний вплив на двосторонню політичну співпрацю мав робочий візит Міністра зовнішньої економіки і закордонних справ Угорщини П. Сійярто до України 19 грудня 2014 року. У ході переговорів керівника угорського зовнішньополітичного відомства з Прем'єр-міністром України А. Яценюком, Головою Верховної Ради України В. Гройсманом та Міністром закордонних справ України П. Клімкіним був обговорений увесь спектр питань двосторонньої взаємодії, зокрема, у сфері торгівлі, транспорту, енергетики, прикордонного і транскордонного співробітництва, культурно-гуманітарного співробітництва, візової лібералізації. Угорська сторона повідомила про готовність надавати допомогу в реалізації реформ в Україні, зокрема, у питаннях реформування державного управління, децентралізації влади і приведенні законодавства України у відповідність до стандартів ЄС, у тому числі шляхом направлення до України відповідних фахівців. Було підтверджено підтримку Будапештом суверенітету та територіальної цілісності України та необхідності беззастережного дотримання сторонами Мінських домовленостей; виділення Будапештом 100 тис. євро до Цільового фонду НАТО з кібербезпеки для України та 100 тис. євро до Фонду фінансування діяльності ОБСЄ в Україні; наголошено на готовності долучитися до відновлення інфраструктури на сході України; повідомлено про готовність прийняти на лікування українських військовослужбовців, які отримали поранення у ході АТО [33].

Станом на сьогодні міжнародну позицію Української держави чітко окреслило Посольство України в Угорщині. Зокрема, з боку українського дипломатичного відомства пролунали такі основні сигнали: 1) поточні проблеми в ЄС не можуть бути підставою

для того, щоб терпіти агресора та покинути Україну напризволяще; 2) важливо, аби партнери України чітко розуміли, що відбувається в країні: має місце не громадянська війна, а російська агресія проти Української держави. Попри підписання Мінських домовленостей, безпекові вимоги і надалі не виконуються; 3) необхідно докласти максимальних зусиль для врегулювання ситуації на сході України. У цьому контексті дуже важлива солідарність з боку ЄС та сусідів України, у тому числі й Угорщини; 4) українці вдячні Угорщині за підтримку позиції ЄС, а також за практичну допомогу, зокрема надання можливості для відпочинку в Угорщині українських дітей із сімей учасників АТО та лікування військовослужбовців, які постраждали на сході України, а також гуманітарну допомогу; 5) дороговказом у врегулюванні ситуації в Україні є Мінські домовленості. Перейти до виконання політичних положень неможливо, поки не будуть реалізовані безпекові вимоги; 6) безперечно, Україна уважно слідкує за відносинами наших партнерів з РФ та політикою, яку вони проводять. Угорщина для України – дружня держава, яка неодноразово наголошувала на підтримці територіальної цілісності України, необхідності імплементації Мінських домовленостей та політики ЄС у контексті України [32].

Підсумовуючи, слід відзначити, що період з 1991 р. до 2016 р. в історії українсько-угорських відносин був дуже важливим, як з огляду розвитку двосторонньої співпраці, так і в плані того, що саме за цей час сталися суттєві зміни в країнах Центральної та Східної Європи, які змусили переосмислити зовнішньополітичні орієнтири України та Угорщини. У цьому зв'язку, обидві країни змушені були шукати взаємоприйнятні умови, щоб і надалі підтримувати той рівень відносин, який

існував між державами до часу входу Угорщини в ЄС. Сьогодні ж, в умовах складної міжнародної кризи, спричиненої військовою агресією РФ по відношенню до України, вкрай важливою для Української держави є підтримка країн-сусідів – членів Євросоюзу, зокрема й Угорщини. Адже саме Угорщина була першою державою в світі, з якою незалежна Україна у 1991 р. підписала Договір про основи добросусідства та співробітництва.

Література

1. Білан В. Українсько-угорське співробітництво: формування системи міждержавних відносин у 1990-х роках / В. Білан. Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.02 / Львівський національний університет ім. І. Франка. – Львів, 2004. – 20 с. / Bilan V. Ukrayins'ko-uhors'ke spivrobitnytstvo: formuvannya systemy mizhderzhavnykh vidnosyn u 1990-kh rokakh. / V. Bilan. Avtoref. dys... kand. istor. nauk: 07.00.02 / L'vivs'kyu natsional'nyu universytet im. I. Franka. – L'viv, 2004. – 20 s.;
2. Будівництво нової Європи. Прикордонне співробітництво у Центральній Європі / За ред. д-ра В. Гудака, Інститут досліджень проблем Сходу-Заходу. – Ужгород: Закарпаття, 1997. – 84 с. / Budivnytstvo novoyi Yevropy. Prykordonne spivrobitnytstvo u Tsentral'niy Yevropi / Za red. d-ra V. Hudaka, Instytut doslidzhen' problem Skhodu-Zakhodu. – Uzhhorod: Zakarpattya, 1997. – 84 s.;
3. Вишняков О. Правові аспекти транскордонного співробітництва між територіальними громадами або владами / О. Вишняков // На шляху до Європи. Український досвід Єврорегіонів / За ред. С. Максименка, І. Студеннікова. Київський центр Інституту Схід-Захід. – К.: Логос, 2000. – С. 35-48 / Vyshnyakov O. Pravovi aspekty transkordonnoho spivrobitnytstva mizh terytorial'nyu hromadamu abo vladamy / O. Vyshnyakov // Na shlyakhu do Yevropy. Ukrayins'kyu dosvid Yevrorehioniv / Za red. S. Maksymenka, I. Studennikova. Kyivskiy tsentr Instytutu Skhid-Zakhid. – K.: Lohos, 2000. – 35-48 s.;
4. Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 37. – С. 552 / Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. – 1992. – № 37. – S. 552;
5. Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. – 23. Канцелярія. – Спр. Листування з міністерствами, відомствами УРСР, союзними відомствами про розвиток відповідних галузей. 15 січня 1991 р. – 06 грудня 1991 р. – 101 арк. / Vidomchyyu arkhiv Zakarpat-s'koyi oblasnoyi derzhavnoyi administratsiyi. – F. 195. Zakarpat-s'ka oblasna derzhavna administratsiya. – 23. Kantselyariya. – Spr. Lystuvannya z ministerstvamy, vidomstvamy URSS, soyuznymy vidomstvamy pro rozvytok vidpovidnykh haluzey. 15 sichnya 1991 r. – 06 hrudnya 1991 r. – 101 ark.;
6. Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. – 23. Канцелярія. – Спр. 76. Т. IX. Довідки, інформації, звіти про роботу міськвиконкомів, райдержадміністрацій, відділів та управлінь облдержадміністрації, обласних установ і організацій. 01 червня – 26 липня 2000 р. – 159 арк. / Vidomchyyu arkhiv Zakarpat-s'koyi oblasnoyi derzhavnoyi administratsiyi. – F. 195. Zakarpat-s'ka oblasna derzhavna administratsiya. – 23. Kantselyariya. – Spr. 76. T. IX. Dovidky, informatsiyi, zvity pro robotu mis'kvykonkomiv, rayderzhadministratsiy, viddiliv ta upravlin' olbderzhadministratsiyi, oblasnykh ustanov i orhanizatsiy. 01 chervnya – 26 lypnya 2000 r. – 159 ark.;
7. Декларація про принципи співробітництва між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншостей // Зібрання чинних міжнародних договорів України. – Т. 1. – К., 2001. – С. 269-274 / Deklaratsiya pro pryntsypu spivrobitnytstva mizh Ukrayins'koyu Radyans'koyu Sotsialistychnoyu Respublikoyu ta Uhors'koyu Respublikoyu po zabezpechennyu prav natsional'nykh menshostey // Zibrannya chynnykh mizhnarodnykh dohovoriv Ukrayiny. – T. 1. – K., 2001. – S. 269-274.;
8. Задорожний О. Україна-Угорщина: міст до наступного тисячоліття / О. Задорожній. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 336 с. / Zadorozhniy O. Ukrayina-Uhorshchyna: mist do nastupnoho tysyacholittya / O. Zadorozhniy. – K.: Parlament's'ke vyd-vo, 2001. – 336 s.;
9. Закон про угорців, які проживають у су-

- сідніх країнах: інтереси та цілі // Факти про Угорщину. – 2002. – № 1. – С. 1-12 / Закон pro uhortsiv, yaki prozhyvayut' u susidnikh krayinakh: interesy ta tsili // Fakty pro Uhorshchynu. – 2002. – № 1. – С. 1-12.;
- 10. Зленко А.** Венгрия: о пройденном пути и о совместных планах на будущее / А. Зленко, Я. Мартони // Зеркало Недели. – 2002. – 2-8 февраля. – С. 2 / Zlenko A. Venhryya: o proydennom puty u o sovmetnykh planakh na budushchee / A. Zlenko, J. Martony // Zerkalo Nedely. – 2002. – 2-8 fevralya. – С. 2.;
- 11. Кіш Є.** Українсько-угорське транскордонне співробітництво: можливості та пріоритети у XXI столітті = Az ukrán-magyar határmenti együttműködés: lehetőségek és prioritások XXI. században / Є. Кіш; Інститут світової економіки та міжнародних відносин НАН України, Закарпатський регіональний центр. – Ужгород: Ліра, 2003. – 124 с. / Kish E. Ukrayins'ko-uhors'ke transkordonne spivrobitnytstvo: mozhlyvosti ta priorytety u KhKhl stolitti = Az ukrán-magyar határmenti együttműködés: lehetőségek és prioritások XXI. században / E. Kish; Instytut svitovoyi ekonomiky ta mizhnarodnykh vidnosyn NAN Ukrayiny, Zakarpat-s'kyu rehional'nyu tsestr. – Uzhhorod: Lira, 2003. – 124 s.;
- 12. Кіш Є.** Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції: Монографія / Є. Кіш. – Ужгород: Ліра, 2008. – 440 с. / Kish E. Tsentral'na Yevropa v suchasniy systemi yevrorehional'noyi intehratsiyi: Monohrafiya / E. Kish. – Uzhhorod: Lira, 2008. – 440 s.;
- 13. Литвин В.** Українсько-угорські відносини: історичні традиції та нові обрії співробітництва / В. Литвин // Голос України. – 2004. – 29 травня. – С. 1, 4 / Lytvyn V. Ukrayins'ko-uhors'ki vidnosyny: istorychni tradytsiyi ta novi obriyi spivrobitnytstva / V. Lytvyn // Holos Ukrayiny. – 2004. – 29 travnya. – С. 1, 4.;
- 14. Постанова** Верховної Ради України «Про приєднання України до Європейської конвенції про основні принципи транскордонного співробітництва між територіальними общинами або органами влади 1980 року» // Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів (1991-1995 рр.). У 2-х книгах. – Книга 2. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 387 / Postanova Verkhovnoyi Rady Ukrayiny «Pro pryednannya Ukrayiny do Yevropeys'koyi kon-
- ventsiyi pro osnovni pryntsyipy transkordonnoho spivrobitnytstva mizh terytorial'nyumy obshchynamy abo orhanamy vlady 1980 roku» // Ukrayina na mizhnarodniy areni. Zbirnyk dokumentiv i materialiv (1991-1995 rr.). U 2-kh knykhakh. – Knyha 2. – К.: Yurinkom Inter, 1998. – С. 387;
- 15. Сорока М.** Київ – Будапешт: рух двосторонній / М. Сорока // Урядовий кур'єр. – 1993. – 2 березня. – С. 3 / Soroka M. Kyiv – Budapest: rukh dvostoronniy // Uryadovyy kur'yer / M. Soroka. – 1993. – 2 bereznya. – С. 3;
- 16. Ткач Д.** Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія / Д. Ткач / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України. – К.: МАУП, 2004. – 504 с. / Tkach D. Suchasna Uhorshchyna v konteksti suspil'nykh transformatsiy: Monohrafiya / D. Tkach / In-t polit. i etnonats. doslidzhen' NAN Ukrayiny. – К.: MAUP, 2004. – 504 s.;
- 17. Угода** між Урядом України і Урядом Угорської Республіки про пункти пропуску через державний кордон // Задорожній О. Назв. праця. – С. 204-206 / Uhoda mizh Uryadom Ukrayiny i Uryadom Uhors'koyi Respubliki pro punkty propusku cherez derzhavnyy kordon // Zadorozhniy O. Nazv. pratsya. – С. 204-206;
- 18. Угода** між Урядом України і Урядом Угорської Республіки про спрощений порядок перетинання державного кордону громадянами, які проживають у прикордонних областях // Задорожній О. Назв. праця. – С. 206-209 / Uhoda mizh Uryadom Ukrayiny i Uryadom Uhors'koyi Respubliki pro sproshchenyyu por-yadok peretynannya derzhavnoho kordonu hromadyanamy, yaki prozhyvayut' u prykordonnnykh oblastiakh // Zadorozhniy O. Nazv. pratsya. – С. 206-209;
- 19. Україна** й Угорщина: сучасні точки дотику під кутом зору істориків // Тисячоліття – Millenia. Науковий щорічник. Вип. 3. – Ужгород: Видавництво «Гражда», 2016. – С. 6-9 / Ukrayina y Uhorshchyna: suchasni tochky dotyku pid kutom zoru istorykiv // Tysyacholittya – Millenia. Naukovyy shchorichnyk. Vyp. 3. – Uzhhorod: Vydavnytstvo «Grazhda», 2016. – С. 6-9;
- 20. Український** слід в житті Угорщини й нашої громади. Рік 1997-й // Громада. – 1998. – № 1-2. – С. 1-2. (Hromáda. – 1998. – 3-3. évfolyam. – 1-2 szám. – P. 1-2.) / Ukrayins'kyu slid v zhytti Uhorshchynu y nashoyi hromady. Rik 1997-y // Hromada. –

1998. – № 1-2. – С. 1-2. (Hromáda. – 1998. – 3-3. évfolyam. – 1-2 szám. – R. 1-2.); **21. A 2. cikkely** a legfontosabb // Pesti Hirlap. – 1993. – május 12. – P. 3; **22. Elfogadták** a magyar-ukrán alapszerződést // Magyar Hirlap. – 1993. – május 12. – P. 1; **23. Kisebbségek** Magyarországon. 1999. – Budapest: Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, 2000. – 285 p.; **24. Sallai J.** Ukrán-magyar határkapcsolat a schengeni vízum tükrében, és a Magyar Köztársaság EU tagsága jegyében / J. Sallai // A határmenti együttműködés lehetőségei és korlátai Magyarország és Ukrajna között. – Nyiregyháza–Ungvár, 2004. – P. 36-47; **25. Tömöry Á.** Magyar-ukrán alapszerződés/ Á. Tömöry // HGV. – 1993. – április 3. – P. 78-80; **26. 1990-1994.** Országgyűlési Értesítő. II. Tavasz ülésszak. 1993. április 6 – június 15. 20-40. Az Országgyűlés 1993. évi tavaszi ülésszaka május 3-4-5-i ülésének jegyzőkönyve (27. ülésnap.); **27. 1990-1994.** Országgyűlési Értesítő. I. Tavasz ülésszak. 1993. február 1 – április 5. 1-19. Az Országgyűlés 1993. évi tavaszi ülésszaka február 15-16-i ülésének jegyzőkönyve (6. ülésnap.); **28. www.ictv.ua/content/publications/ukraine/ugo_ua_visas.html**; **29. www.bbc.co.uk/ukrainian/domestic/story/2003/09/030915_ukraine_hun_gary_visas.shtml**; **30. Угорщина** узаконила подвійне громадянство. Чому мовчить Україна? // <http://www.unian.ua/politics/371719-ugorschina-uzakonila-podviyne-gromadyanstvo-chomu-movchit-ukrajina.html> / Uhorschchyna uzakonyla podviine hromadianstvo. Chomu movchyt Ukraina? // <http://www.unian.ua/politics/371719-ugorschina-uzakonila-podviyne-gromadyanstvo-chomu-movchit-ukrajina.html>; **31. <http://2010-2014.kormany.hu/hu/miniszterelnokseg/miniszterelnok/beszedekek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-beszede-a-miniszterek-bemutatasan>**; **<http://www.radiosvoboda.org/content/article/25383710.html>**; **<http://ua-reporter.com/uk/node/154582>**; **32. <http://magyaridok.hu/kulfold/magyarok-szivukon-viselik-az-ukranok-sorsat-869323/>**; **33. <http://hungary.mfa.gov.ua/ua/ukraine-hu/diplomacy>**; **34. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>**.

Скиба И. И. Основные этапы украинско-венгерского межгосударственного сотрудничества в 1991-2016 гг.

В статье исследуется процесс становления и развития системы украинско-венгерских межгосударственных отношений в 1991–2016 гг. На основе анализа украинских архивных документов, протоколов Государственного Собрания Венгрии, работ украинских и венгерских исследователей, а также периодических изданий двух стран, рассмотрен этап зарождения двустороннего сотрудничества в начале 90-х гг., формирование договорно-правовой базы межгосударственных отношений, эволюцию системы взаимоотношений между основными государственными институциями Украины и Венгрии, в частности, между главами государств, правительствами, парламентами, министерствами на протяжении исследуемого периода.

Ключевые слова: Украина, Венгрия, украинско-венгерские отношения, трансграничное сотрудничество, венгерское национальное меньшинство.

Skyba I. The main stages of the Ukrainian-Hungarian interstate cooperation in 1991-2016.

In the article the process of formation and development of the system of Ukrainian – Hungarian cooperation in 1991-2016. On the basis of the analysis of archives documents, protocols of State Meeting in Hungary, works of Ukrainian and Hungarian speaking investigators as well as mass media of both countries, the stage of the arising of bilateral cooperation at the beginning of 1990, the formation of contractual-legal base of interstate relations. The development of political dialogue between the states at all levels has been analysed.

Key words: Ukraine, the Hungaria, Ukrainian–Hungarian relations, transfrontier cooperation, Hungarian national minority.

Стаття надійшла до редколегії
15 вересня 2015 р.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930 . 2 = 411 . 21 : 94 (450) "08 / 09"

В. Г. Крюков

ВІДОМОСТІ ВЧЕНИХ АРАБСЬКОГО ХАЛІФАТУ ІХ – Х СТОЛІТЬ ПРО ТЕРИТОРІЮ АПЕННІНСЬКОГО ПІВОСТРОВА ТА НАСЕЛЕННЯ ІТАЛІЇ

Стаття є спробою відбору, систематизації та аналізу наявної у творах учених Арабського халіфату ІХ – Х століть інформації про територію, населення, політичну й адміністративну систему, окремі галузі економіки Італії, а також про значення цієї країни у системі економічних і політичних взаємин, що існували між християнськими державами Європи та областями мусульманського Сходу впродовж доби раннього середньовіччя. Виявлено, що переважна більшість інформації про територію і населення Апеннінського півострова є достовірною і такою, що відображує реальні історичні події і явища, які відбувалися на в цьому регіоні Європи як у часи життя авторів досліджуваних писемних джерел, так і у віддаленому минулому. Міститься ця інформація у описаннях кліматів Землі, Середземного моря і розташованих на його узбережжях областей, міста Риму, Візантії та її історії, взаємовідносин між країнами мусульманського Сходу і християнської Європи, а також торговельних маршрутів, що пролягали територією Європи і сполучали Кордовський амірат з областями Близького Сходу та Північної Африки.

Ключові слова: писемна традиція, Арабський халіфат, Візантія, Апеннінський півострів, Італія, Рим, Ломбардія, Равенський екзархат, лангобардські герцогства, Середземне море.

Розташування Апеннінського півострова на перехресті важливих торговельних комунікацій, які сполучали країни Південної Європи з мусульманськими володіннями у Північній Африці й на Близькому Сході зумовило перетворення областей і володінь названого півострова на об'єкт мусульманської експансії. Дійсно, у 827 р. розпочалися бойові дії на Сіцилії та на півдні Апеннінського півострова збройних сил Аглабідської держави. Наслідком цієї експансії було існування під 909 рік мусульманських володінь у Південній Італії [15, I, р. 264-564; II, р. 1-124; 16, р. 135-141; 17, р. 380-387]. Але на цьому експансія Аглабідів не припинилася: надалі у сфері мусульманського впливу також опинилися портові міста Центральної й Північної Італії, а також ті торговельні шляхи, що сполучали ці торговельні міста з внутрішніми районами Європейського континенту [4, р. 161-163; 5, s. 5-24].

Викладені обставини були спонукальним мотивом для ретельного дослідження європейськими орієнталістами текстів арабських писемних документів ІХ-Х століть, де містилася інформація про вище згадані історичні явища і події. Найбільш ґрунтовне і

докладне опрацювання оригінальних текстів творів провідних учених Арабського халіфату визначеної нами історичної доби, у яких присутня інформація про територію Апеннінського півострова та населення Італії, було здійснене у другій половині XIX ст. італійським орієнталістом Мікеле Амарі [1; 14, vol. I-IV]. Але через незавершеність у європейській арабістиці того часу процесу суто фрагментарного накопичення джерельного матеріалу з визначеної проблематики названий дослідник запровадив до наукового опрацювання лише незначну частину потрібних оригінальних текстів, а саме тих, які були йому доступними. Слід додати до висловленого, що у подальшому розвитку арабістичних досліджень в Європі наукові пошуки щодо поглибленого аналізу тих текстів арабських писемних документів IX-X ст., які містять у собі інформацію про територію Апеннінського півострова та населення Італії, не здійснювалися. Однією з причин, які значною мірою перешкоджали розвитку цього напрямку арабістичних досліджень, ми вважаємо таку відмітну ознаку джерельного матеріалу з названої проблематики, як зосередження більшої частини інформації про названий регіон Європи в уривчастих і фрагментарних згадках, що присутні у сюжетах, присвячених іншій тематиці.

Тому метою даного наукового дослідження є виокремлення із загальної сукупності інформації про територію й населення Європи, що міститься у арабській географічній писемній традиції IX-X ст., повідомлень про територію і населення Апеннінського півострова та прилеглих до нього островів та Ломбардської низовини з подальшими систематизацією і аналізом цих повідомлень як складової джерельної бази дослідження етноісторичних процесів, що відбувалися в на-

званих регіонах впродовж доби раннього середньовіччя.

У творах учених Арабського халіфату IX-X ст. терміном, що стосується Італії, є назва «Румійа» / رُومِيَّة /, що являє арабську форму написання латинського топоніма «Roma», яким означалося місто Рим. Дійсно, у творі географа другої половини IX ст. Абу-л-Касима 'Убайдаллаха ібн Хурдазбіга, званому «Книга шляхів і царств» / كِتَابُ الْمَسَالِكِ /, містяться спроби цього вченого виявити значення міста Рима у історії Європи. Зокрема, в невеликому історичному екскурсі повідомляється про те, що у цьому місті перебували «правителі румів» до Константина Великого, який перемістив свою резиденцію до Константинополя. Що стосується значення названого міста в сучасному цьому вченому християнському світі, то воно згадане у якості «місця перебування володаря» (імовірно – Папи Римського) [7, р. 130]. Окрім фрагментарних згадувань, у «Книзі шляхів і царств» міститься окремий розділ, присвячений описанню міста Рима. Предметом головної уваги Ібн Хурдазбіга в даному розділі є описання розмірів названого міста, його оборонних споруд (брам, веж, мурів, та системи каналів, що течуть між цими мурами), а також ринків і способу постачання до них товарів. Окрім того, описані храми й скарби, що зберігаються в них. Втім, у середині цього розділу подане описання Аلكандрійського маяка, яке не має нічого спільного зі змістом даного розділу. Варто зазначити, що наведені Ібн Хурдазбігом дані про розміри міста Рима значно перевищені: названа фантастична кількість храмів і лазнів (відповідно – 1.200 і 40.000) [7, р. 113-119]. Але, незважаючи на те, що значна частина повідомлень Ібн Хурдазбіга та інших учених Арабського халіфату IX-X ст. про Рим має легендарний характер, заслуговує на увагу та об-

ставина, що ніякому іншому місту Західної Європи ці автори не присвятили таких ґрунтовних описань. На нашу думку, значна частина повідомлень Ібн Хурдазбіга про Рим, зокрема описання самого міста, відомості з історії давнього Риму – мають походження від східнохристиянських писемних джерел. Але деякі звістки, зокрема ті, що мають відношення до описань торгівельних шляхів, запозичені безпосередньо із розповідей купців.

Докладне описання «Внутрішнього Риму» / رُومِيَّةُ الدَّاخِلَةِ / міститься також у творі арабського вченого початку X ст. Абу Бакра Ахмада ібн Мухаммада ал-Гамадані «Книга країн» / كِتَابُ البُلْدَانِ / [2, р. 149-151]. На початку цього описання наявною є записана зі слів якихось Джу-байра ібн Мут'има, Хасана ібн 'Атиййі, а також «одного із учених» легендарна розповідь з явно перебільшеними відомостями щодо кількості ринків та тих людей, які їх відвідують. Лише після цієї розповіді подане описання оборонних споруд і культових будівель, запозичене із розповіді «одного монаха із тих, які проникли у місто Рим і мешкали в ньому впродовж одного року». Частина цих повідомлень, зокрема розміри відкритого простору поміж двома мурами та розміри каменів, якими обмуровані береги протоки, званої «Ostia Tiberis» / وَسَطِطَابْرُسُ /, співпадають з даними Ібн Хурдазбіга. Отже, виявляється, що джерельний матеріал, присутній у даному описанні, був запозичений із декількох писемних джерел, у тому числі й тих, якими користувався також Ібн Хурдазбіг. Імовірно є також те, що певна частина цього джерельного матеріалу має своє походження безпосередньо від самого твору названого вченого.

У творі арабського географа початку X ст. Абу 'Алі Ахмада ібн 'Умара ібн Руста, званому «Книга коштовних дорогоцінностей» / كِتَابُ الأَعْلَاقِ النَّفِيسَةِ /, місто Рим згадується в описаннях кліма-

тів Землі, а також Середземного моря. Згідно з цими повідомленнями, Рим розташований у п'ятому кліматі, на захід від Константинополя, поблизу від Адріатичного моря / خَلِيجِ أَنْرِيسِ / [6, р. 85, 98, 119]. До того ж, у поданій в названому творі записці арабського мандрівника Харуна ібн Йах'я простежуються дві послідовно розташовані розповіді про місто Рим [6, р. 128-132]. Перша з них містить у собі повідомлення про собор Петра і Павла та похованих в ньому святих. Цікавим є згадування про те, що справами цього міста відає володар, який зветься «ал-баб» / أَلْبَابِ / (тобто Папа). Незважаючи на те, що дане описання презентоване у якості розповіді очевидця, у ньому міститься наявна у творах більш ранніх авторів легенда про мідяного птаха з тією лише різницею, що цей птах знаходиться у Ібн Руста не на дереві, а на храмі Петра і Павла, і зветься він не «ас-суданійя» / السُّودَانِيَّةُ /, а «шпак» / أَلرُّزْرُ / . Щодо другої розповіді, то вона також значною мірою запозичена із твору Ібн Хурдазбіга. Деякі зміни простежуються лише у джерельному матеріалі, де йдеться про римські культові споруди: замість поданого у творі Ібн Хурдазбіга описань собору Петра і Павла та іншого храму, схожого з Іерусалимським, у Ібн Руста описуються «зібрання мудреців», а також інші храми міста Риму.

У фундаментальних творах жанру «адаб», а саме «Золоті луки й родовища коштовностей» / مَرْوَجُ الزَّهَبِ وَمَعَادِنُ الْجَوَاهِرِ / та «Книга вказівки і спостереження» / كِتَابُ التَّنْبِيهِ وَالْإِشْرَافِ /, що були написані арабським ученим середини X ст. Абу ал-Хасаном 'Алі ібн ал-Хусайном ал-Мас'уді, місто Рим згадане в описаннях Середземного моря, Олександрійського маяка, географічного положення Константинополя, розмірів територій країн Європи тощо [12, I, р. 259, 265, IV, р. 39; 8, р. 47, 56, 59, 139]. Але більшість згадувань міста Рима

пов'язана з описаннями історії Візантії й християнства [12, II, р. 293-311; III, р. 406]. При цьому ал-Мас'уді виявив особливу зацікавленість значенням Риму в давній історії та в сучасну йому епоху. У переліках візантійських імператорів він писав про Рим як про стародавню столицю візантійців [12, II, р. 293-295], у якій жили володарі «румів» від Ромула / رُومُلُس / і Рема / أرمَالُوس / до Константина Великого / قُسْطَنْطِين / (306 – 337), який перемістив столицю своєї держави до Константинополя [12, II, р. 311]. Із подій більш пізніх часів ал-Мас'уді відзначив конфлікт, який стався між «володарем Рима» / صَاحِب رُومِيَّة / і «Константином, сином Леоніда – царем ар-Рума» / بِن لِيُون / قُسْطَنْطِين مَلِك أَلرُّوم /, тобто Гуго Провансальським і візантійським імператором Константином VII Багрянородим [8, р. 181; 14, р. 193]. Отже, у даному фрагменті володарем міста Рима названий не Папа Римський, а світський правитель Італії. Разом з цим, ал-Мас'уді відзначав велике значення Риму на час його життя як центру західного християнського світу: адже згідно з його відомостями Рим був тим містом, у якому знаходився один із чотирьох патріархів [12, III, р. 406], а правителю Рима були покірні ті європейські народи, що сповідують християнство. Варто зазначити, що повідомлення про місто Рим були запозичені ал-Мас'уді із різних писемних джерел. Зокрема, джерельний матеріал, який містить у собі інформацію з історії Візантії та християнства, імовірно, має своє походження від східних християнських писемних документів. Разом з цим, згадування про храми Риму, птаха «ас-суданійя», та наближеність Рима до Адріатичного моря ал-Мас'уді запозичив із творів більш ранніх арабських авторів [12, I, р. 250, IV, р. 94-7, р. 113-116; 2, р. 72, 149-151; 6, р. 85, 18-132].

У творі арабського вченого середини X ст. Абу Ісхака ал-Фарісі ал-Істахрі «Книга шляхів царств» / كِتَابُ الْمَسَالِك / كِتَابُ الْمَمَالِك / назва міста Риму міститься в описаннях Середземного моря, Візантії, та в розповіді про походження сучасних народів від великих держав стародавності [19, р. 8, 10, 68, 70]. Найбільшу увагу при цьому ал-Істахрі виявив до географічного положення міста Риму, а також до значення стародавньої Римської держави і сучасного цьому вченому Риму в християнському світі. Уявляючи походження Візантійської імперії від земель Риму і Константинополя, тобто від Давньоримської держави [19, р. 9], названий учений вважав і сучасний йому Рим «великим містом», «місцем зібрань християн», у якому знаходиться один із чотирьох престолів патріархів, а також «головною опорою царства християн». Отже, ал-Істахрі відзначив насамперед значення Риму як центру західного християнського світу. Слід додати до висловленого, що значну частину повідомлень ал-Істахрі про місто Рим подав у своєму творі, званому «Книга картини Землі» / كِتَابُ صُورَةِ الْأَرْضِ / арабський географ другої половини X ст. Абу-л-Касим Мухаммад Ібн Хаукал або у незмінному вигляді [18, р. 13, 135-19, р. 8, 70], або здійснивши в них незначні зміни [18, р. 128-19, р. 68].

Місто «Великий Рим» / رُومِيَّة الْكَبِيرَة / неодноразово згадується також в історико-релігійному трактаті «Книга творіння і історії» / كِتَابُ الْبَدْعِ وَالْتَّارِيخِ / автором якого був арабський вчений 2-ї пол. X ст. Мутаггар ібн Тахір ал-Макдісі. Зокрема, повідомлення про згадане місто є наявними в описаннях Візантії та історії цієї країни, а також кліматів Землі [10, III, р. 211, IV, р. 53, 68]. Згідно з цими повідомленнями, місто «Великий Рим» розташоване у п'ятому кліматі Землі. У стародавні часи дане місто було столицею візантійців і місцем пробу-

вання їх правителів. Що стосується сучасного Мутаггару ал-Макдісі «Великого Риму», то він являє собою найбільш велике місто візантійців, незважаючи на те, що на столицю їх царства перетворилося місто Константинополь.

Разом з цим доцільно зазначити, що семантика топоніму «Румійя» / رُومِيَّة /, наявного у творах учених Арабського халіфату IX-X ст., є амбівалентною. Зокрема, у наявному в творі Ібн Хурдазбіга описанні сухопутного торговельного шляху, що пролягав із Кордовського амірату / الأندلس / до Аварського каганату / الأبر /, який контролював Дунайський річковий торговельний маршрут, «Румійя» названа серед тих країн, що були розташовані на північній схід від Піренейського півострова [7, р. 92]. Отже, йдеться не про місто Рим, а про великий півострів, три боки якого, а саме східний, південний і західний, обмежуються морем, а північний бік є прилеглим до суші [7, р. 104, 113, 116, 155]. У творах ал-Мас'уді «країна Румійя» / بِلَاد رُومِيَّة / названа на узбережжі Середземного моря поміж берегами Візантії і мусульманської Іспанії. Разом з країнами франків / الأفرنجية / і слов'ян / الصَّقَالِيَّة / вона є прилеглою до володінь Візантії / الروم / [12, I, р. 165; 8, р. 56, 59, 139]. Якщо ототожнити країну франків із сучасним названому автору Західно-Франкським королівством, а «країну слов'ян» – зі Славонією, то виявляється, що в цьому фрагменті йдеться про Ломбардську низовину й узбережжя Адріатичного і Лігурійського морів, що прилягають до названої низовини. Разом з цим, ал-Мас'уді уважав Лангобардські герцогства півдня Італії за державні утворення, що також входять до складу «країни Румійї» [12, III, р. 76-78].

Отже, під терміном «країна Румійя» в арабській географічній писемній традиції IX – X століть розумілося королівство Італія, що утворилося внаслідок

док розпаду «Regnum Lotari», тобто володіння Лотаря I, онука Карла Великого, яке здійснилося у 855 р. Втім, у середині X ст. назване королівство являло собою сукупність дрібних державних утворень – герцогств [3, р. 34, 35, 47-70, 148-150]. Стан політичної роздробленості Італії у досліджуваних писемних джерелах виявляється через визначення деяких областей даної країни у якості адміністративно-територіальних утворень, очолюваних тими правителями, які мали титул «dux», тобто «герцог» Таку ситуацію відобразив ал-Мас'уді, означивши титул цих правителів терміном «адакіс» / أَدَاكِيْس /, що є формою множини терміну «dux» [12, III, р. 76-78; 14, р. 192]. Що стосується самих цих адміністративно-територіальних утворень, то у «Книзі про земельний податок і заняття секретаря» / كِتَابُ الْخَرَاجِ وَصَنْعَةِ الْكُتَّابَةِ /, написаній близько 928 р. Абу-л-Фараджем Кудамом ібн Джа'фаром, повідомляється про «країну Румійя», тобто про область Романья, яка з кінця VI до середини VIII ст. являла собою володіння Візантійської імперії, так званий «Равенський екзархат» [7, р. 231; 11, s. 89]. Щодо ал-Мас'уді, то він згадав «області Венеції» / فَندِيَّة / [12, II, р. 17], а Ібн Хаукал у своєму творі назвав такі області Південної Італії, як «земля Калабрії» / أَرْضُ كَالَابَرِيَّةِ /, «земля Неаполя» / أَرْضُ نَابَلٍ /, «земля Салерно» / أَرْضُ سَلَرْنُوْرَا /, «земля Амальфі» / أَرْضُ مَلْفَةَ /, та «земля лангобардів» / أَرْضُ أَنْكَبَرْدٍ /, тобто лангобардські герцогства, розташовані на західному узбережжі Південної Італії. Повідомлення Ібн Хаукала про те, що Амальфі є «найкращим і найбільшим за станом й за грошима» серед міст «землі лангобардів», вказує на його обізнаність про торговельний характер економіки цього міста [19, р. 41, 134-135].

Відмітною ознакою повідомлень досліджуваних писемних джерел є означення областей Південної Італії від-

повідно до назв їх економічних і політичних центрів. Такими, згідно з ал-Мас'уді й Ібн Хаукалом, були портові міста Амальфі, Салерно, Неаполь і Таранто. Про значення цих міст як торговельних центрів свідчить повідомлення Ібн Хаукала про те, що місто Амальфі є «найкраще і найбільше за становищем і за грошима» [12, III, р. 76-78; 19, р. 128-129, 134-136]. Щодо торговельних міст Північної Італії, то, окрім Венеції, згадані також порти узбережжя Лігурійського моря, а саме Генуя і Піза [13, II, р. 66-67].

Важливою є така обставина, що в досліджуваних повідомленнях відсутній етнонім, який означає населення Італії. На нашу думку, згадане явище також зумовлене станом політичної роздробленості Італії того часу. Єдиною етнічною спільнотою, яка мешкала на території Апеннінського півострова, названі лангобарди / *اللغزديون* /, які залюднили Північну Італію у другій половині VI ст. [11, s. 88]. Згідно з запискою мандрівника Харуна ібн Йахйя, який здійснив перехід із Константинополя до Риму, лангобарди мешкають на території, прилеглій до міста Венеції / *البنديس* /, а «містом лангобардів» є Павія / *بَلطيس* / [6, р. 128]. Отже, можна вважати, що у даному повідомленні йдеться про область Ломбардію.

Відображено також зовнішній політичний стан Італії, зумовлений протистоянням між мусульманами і християнами. Ал-Мас'уді повідомив про відхід арабів наприкінці IX ст. під тиском візантійців із областей Південної Італії, а саме із Апулії та Калабрії, а Ібн Хаукал згадав про захоплення іспанськими мусульманами бранців «з боку країни лангобардів» [12, III, р. 76-78; 17, р. 43]. Дані відомості співвідносяться з інформацією європейських писемних документів про вторгнення «сарацинів» у Північну Італію. Зокрема, у манускрипті Деодата, званому

«Історія церкви», під 912, 920 і 927 рр. містяться звістки про те, що шлях до Італії з боку Альп контролювали мусульмани [9, р. 11].

Отже, виокремлення із загальної сукупності інформації арабських писемних документів IX-X ст. щодо країн Європи повідомлень про територію та населення Італії, та їх подальша систематизація і аналіз, дозволяють зробити наступні висновки: 1. Досліджуваний джерельний матеріал містить у собі як окремі описання, так і уривчасті, фрагментарні згадування, що є наявні у сюжетах, присвячених іншій проблематиці; 2. Головними джерелами наявної в досліджуваних нами творах інформації про Апеннінський півострів були більш ранні за часом свого походження твори інших арабських авторів, східнохристиянські писемні документи та свідчення очевидців, зокрема мандрівників і купців; 3. Переважна більшість потрібного джерельного матеріалу ґрунтується на вірогідних повідомленнях, але певна його частина має суто легендарний характер; 4. Простежуються такі напрями інформаційного навантаження потрібного нам джерельного матеріалу: географічне розташування Апеннінського півострова; адміністративно-політичний устрій цього регіону; значення міста Риму в історії Візантії та у сучасному авторам досліджуваних творів християнському світі; описання оборонних споруд, храмів та інших будівель Риму; інші міста Апеннінського півострова.

Джерелознавче опрацювання повідомлень вчених Арабського халіфату про Апеннінський півострів зумовлює можливість виявлення певної сукупності тих етноісторичних процесів, що відбувалися у цьому регіоні впродовж означеної історичної доби, а також визначення сутності взаємин між володіннями Арабського халіфату та хри-

стіянськими країнами Європи. Тому ми вважаємо за доцільне впровадження даного аспекту наукових досліджень щодо італійського суспільства у систему студювання загальноєвропейського етноісторичного розвитку, а також міжцивілізаційних взаємин у часи раннього середньовіччя. При цьому інформація вчених Арабського халіфату IX-X ст. щодо інших країн Європи, на нашу думку, має бути суттєвою складовою джерельної бази майбутнього наукового дослідження даної проблематики.

Література

1. Bibliotheca arabo-sicula, ossia Raccolta di testi arabici che la geografia, le storie la bibliografia della Sicilia / [messi insieme da M. Amari]. – Lipsia : Stampata a spese della Soc. Orientaledi Germania, 1857. – 88, 740 p.; **2. Compendium** libri Kitab al-Boldan auctore Ibn al-Fakih al-Hamadhani // Bibliotheca geographorum arabicorum / [editit M. J. De Goeje]. – Lugduni Batavorum : Verlag von E. J. Brill, 1870 – 1894. – Pars V. – 1885. – LXVIII, 394 p.; **3. Germany** and the Western empire / [edited by H. M. Gwatkin, J. P. Whitney, J. R. Tanner, C. W. Previttè-Orton] // The Cambridge Medieval history / [planned by J. B. Bury]. – Cambridge : At the University press, 1936. – Volume 3. – XXXVIII, 700 p., 17 l. map.; **4. Invasions** des sarrazins en France et de France en Savoie, en Piemont en dans la Suisse, pendant les 8e, 9e et 10e siècles de notre ère, d'après les auteurs chretiens et mahomètans. Reimpression offset de l'édition de 1836 / par M. Reinaud. – Paris : Libraire «Orient», 1964. – XLII, 324 p.; **5. Keller F.** Der Einfall der Sarazenen in die Schweiz um die Mittes des 10 Jahrhunderts. Die Tapette von Sitten. Ein Beitrag zur Geschichte der Xylographie / von F. Keller. // Antiquarische Gesellschaft in Zürich. Mitteilungen. – Zürich : J. Huber, 1857. – Band XI. – S. 5-24; **6. Kitab** al-a'lak an-nafisa auctore Abu Ali Ahmed ibn Omar ibn Ruste et Kitab al-Boldan auctore Ahmed ibn Abi Jakub ibn Wadiah al-Katib al-Jakubi // Bibliotheca geographorum arabicorum / [editit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum : Verlag von E. J. Brill, 1870 – 1894. – Pars VII. – 1892. – 373 p.; **7. Kitab** al-Masalik wa'l Mamalik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu' Kasim Obai-

dallah ibn Abdallah ibn Khordadbeh et Excerpta e Kitab al-Kharadj auctore Kodama ibn Dja'far // Bibliotheca geographorum arabicorum / [editit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum : Verlag von E. J. Brill, 1870 – 1894. – Pars VI. – 1889. – XXIII, 216, 308 p.; **8. Kitab** at-tanbih wa'l ischraf auctore al-Masudi. Accendunt indices et glossarium ad tomos VII et VIII // Bibliotheca geographorum arabicorum / [editit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum : Verlag von E. J. Brill, 1870 – 1894. – Pars VIII. – 1894. – XLIX, 508 p.; **9. Lacam J.** Les Sarrazins dans le haut moyen-âge français (Histoire et archéologie) / par J. Lacam. – Paris : Maisonneuve et Larose, 1965. – 217 p.; **10. Le livre** de la création et de l'histoire Abou Zéid Ahmed ben Sahl el-Balkhi (de Motahhar ben Tahir el-Maqdisi attribué à Abou Zéid Ahmed ben Sahl el-Balkhi) / [publié et Traduit d'après le manuscrit de Constantinople par M. Cl. Huart]. – Paris : Publications de l'Ecole des Langues Orientales Vivantes, 1899 – 1919. – Tome premier. – XVI, 208, 208, [9] p. – Tome troisième. – VII, 238, 211, [10] p. – Tome quatrième. – VI, 261, 242, [10] p.; **11. Lewicki T.** Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny / T. Lewicki; pod redakcją Gerarda Labudy. Z prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949-1953) i Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (1954). – Wrocław – Kraków : Wydawnictwo polskiej Akademii nauk, 1956. – 383, XIV s.; **12. Maçoudi** Les Prairies d'or / [texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteill] // Société Asiatique: collection d'ouvrages orientaux. – Paris : Edition «Imprimerie Imperiale», 1864 – 1877. – Tome premier. – XII, 572, [8] p. – Tome deuxième. – V, 467, [7] p. – Tome troisième. – 464, [10] p. – Tome quatrième. – XI, 480, [8] p. – Tome septième. – X, 438, [11] p. – Tome huitième. – X, 446, [11] p.; **13. Opus** geographicum auctore Ibn Haukal (Abu 'l-Kasim Ibn Haukal an-Nasibi). Secundum textum et imagines codicis Constantinopolitani conservati in bibliotheca antiqui palatii № 3346, cui titulus est «Liber imaginis ter-rae». Edition secunda / [editit collato textu primae editionis aliisque fontibus adhibitis J. H. Kramers. – Lugduni Batavorum : Verlag von E. J. Brill, 1938 – 1939. – Fascicle I – II. – VIII, 528 p.; **14. Shboul A. M. H.** Al-Mas'udi and his world. A Muslim Humanist and his Interest in non-muslims / by

A. M. H. Shboul. – London: Ithaca Press, 1979. – XXVIII, 366 p.; **15. Storia** dei musulmani di Sicilia / Siretta da M. Amari. – Firenze: Le Monnier, 1854 – 1872. – Volume I. – Volume II. – Volume – III (pars I – II). –LVI, 536 p.; 563 p.; 344 p.; 796 p.; **16. The Eastern Roman empire (717-1453)** / [edited by J. R. Tanner, C. W. Previté-Orton, Z. M. Brooke] // The Cambridge Medieval history / [planned by J. B. Bury]. – Cambridge: At the University press, 1936. – Volume 4. – XXV, 993 p.; **17. The rise of the sarracens and the foundation of the Western empire** / [edited by H. M. Gwatkin, J. P. Whitney] // The Cambridge Medieval history / [planned by J. B. Bury]. – Cambridge: At the University press, 1936. – Volume 2. – XXIII, 889 p., 25 l map; **18. Viae et regna. Descriptio ditionis moslemicae Abu' Kasim Ibn Haukal** // Bibliotheca geographorum arabicorum / [edidit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1870 – 1894. – Pars II / 1. – 1873. – VIII, XXII, 406 p.; **19. Viae regnorum. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri** // Bibliotheca geographorum arabicorum / [edidit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1870 – 1894. – Pars I. – 1870. – VIII, 328 p.

Крюков В. Г. Сведения ученых Арабского халифата IX-X веков о территории Апеннинского полуострова и населении Италии.

Статья являет собою попытку отбора, систематизации и анализа имеющихся в сочинениях ученых Арабского халифата IX-X веков информации о территории, населении, административно-политической системе и отдельных отраслях экономики Италии, а также о значении этой страны в системе экономических и политических взаимоотношений, которые существовали между христианскими государствами Европы и областями мусульманского Востока в период раннего средневековья. Большая часть информации о территории и населении Апеннинского полуострова является достоверной и такой, что отражает те реальные исторические события и явления, которые происходили в этом регионе Европы как во время жизни авторов исследуемых нами письменных документов, так и в отдаленном прошлом. Эта информация содержится в описаниях

климатов Земли, Средиземного моря и тех областей, которые расположены на его берегах, города Рима, Византии и ее истории, взаимоотношений между странами мусульманского Востока и христианской Европы, а также тех торговых путей, которые пролегали через территорию Европы и соединяли Кордовский амиралт с областями Ближнего Востока и Северной Африки.

Ключевые слова: письменная традиция, Арабский халифат, Византия, Апеннинский полуостров, Рим, Италия, Ломбардия, Равеннский экзархат, лангобардские герцогства, Средиземное море.

Krukov V. The information by erudites of Arabian caliphate of the IX-X centuries about territory and inhabitants of Apennine peninsula

The article presents the attempt of the selection, systematization and analysis of information about territory, population, political and administrative system, some branches of economic structure of Italy, as well as about significance of this country in the system of the economic and political relations between Christian States of Europe and regions of Mussulman East, which are represented in the works by erudites of the Arabian caliphate of the IX-X centuries. The results of the scientific investigation are the following. The greater part of information about territory and inhabitants of the Apennine peninsula is reliable facts, which are rightly reflect of the practical historical events and social phenomena, which happened in this region of Europe during life-time of the authors of the written documents which I am researching and in ancient times. This information is represented in descriptions of the Mediterranean Sea, and regions, which are disposed on the coasts of this sea, the Rome as well as Byzantium and her history, relations between countries of the Mussulman East and Christian Europe, as well as trade routes, which are ran across the territory of the Europe and connected the Kordovian amirate with regions of the Near East and Northern Africa.

Key words: written tradition, Arabian caliphate, Rome, Byzantium, Apennine peninsula, Italy, Lombard lowland, Ravennian exachate, Langobardic dukedoms, Mediterranean Sea.

Стаття надійшла до редколегії
13 листопада 2016 р.

ОСНОВНІ ВИДИ БАНКІВСЬКИХ ОПЕРАЦІЙ ТА ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ У ЗВІТНІЙ ДОКУМЕНТАЦІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена аналізу публічної фінансової звітності банків другої половини ХІХ – початку ХХ ст., у якості першоджерела фінансової статистики. Фінансова звітність кредитних установ – це бухгалтерська звітна документація, у якій в цифрах відбивалися підсумки проведення основних кредитних операцій за рівні періоди часу. Банки були зобов'язані надавати таку звітність в Міністерство фінансів, в казенну палату і публікувати в пресі. Ці матеріали поточного контролю за діяльністю кредитних установ накопичувалися увесь період їх існування до весни 1917 р., тобто до моменту, коли система збору та публікації цих даних припинила своє існування. Комплекс фінансової звітності банків виявляється, описується, досліджується з точки зору ступеня повноти, однаковості, порівнянності і достовірності його даних.

Ключові слова: банк, кредитні товариства, кредитно-фінансова система.

Особливістю дослідження історії розвитку банків є те, що їхні висновки базуються на статистичних даних. А отже, важливою складовою роботи з вивчення історії розвитку банківської сфери України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є аналіз статистичної інформації, що міститься у даних фінансової публічної звітності. Багатий та різноманітний матеріал статистичних джерел привернув увагу багатьох дослідників, до нього у своїх дисертаційних дослідженнях зверталися вітчизняні науковці [6; 7]. Безпосередньо джерелознавчий аналіз публічної фінансової звітності акціонерних комерційних банків Російської імперії здійснила російська дослідниця С. О. Саломатіна, однак вона зосередила увагу

винятково на діяльності петербурзьких та московських банків [8]. Метою нашої статті є аналіз інформаційного потенціалу публічної фінансової звітності банків України (1850-1917 рр.).

На початку своєї книги «Банкирские конторы. Руководство служащим в банках и банковских конторах» (1888 р.), дослідник банківської справи М. Н. Беляєв, зазначає наскільки важливо для успішної діяльності установи правильна побудова її роботи, яка починається від побудови ефективної структури банку і закінчується ретельним веденням банківської документації: «Каждый, имеющий контору, должен безусловно знать все дело сам, а не то чтобы вести на знания своего доверенного. Это первое основание для прочности дела, – далі автор описує правильну структуру банківської контори, – каждый хозяин должен иметь известный состав служащих, смотря по размеру дела, то ему необходимы: бухгалтерский кассир..., конторщик отделения ссуд, вкладов и текущих счетов, конторщик по покупке и продаже процентных бумаг, для объяснения с публикой и комиссионного дела; несколько их помощников (по размеру дела), а если контора имеет агентства, то и корреспондент» [2, с. 4-5].

Автор викладає досить спрощену структуру банку, яка на початок ХХ ст. зазнала змін. До органів керівництва та контролю банку другої половини ХІХ – початку ХХ ст. відносилися: Правління банку, Обліковий комітет, Ревізійна комісія, Рада банку. Кількість членів керівництва та штату співробітників залежала від типу банку та

об'єму його операцій. Наприклад, штат одного із найбільших тогочасних українських банків Київської контори Державного банку на 1880 р. нараховував 36 чоловік. Контора мала навіть свого штатного лікаря – доктора медицини [1, с. 112-114.].

Власне робота банку була представлена діяльністю одинадцяти операційних відділів. Вони працювали за окремими напрямками: 1. секретаріат; 2. відділ кореспонденції; 3. відділ головної бухгалтерії; 4. відділ вкладів та поточних рахунків; 5. вексельний відділ (для роботи з документами всередині країни); 6. комісійний відділ; 7. відділ переказів (завідування переказами, як тими, що банк видає, та і тими, що банк отримує усередині країни); 8. фондовий відділ (для роботи із цінними паперами); 9. іноземний відділ (для роботи з іноземними векселями, валютою, дорогоцінними металами, а також видача переказів на закордонні кредитні установи); 10. товарний відділ; 11. каса.

Облік операцій банку здійснював бухгалтерський відділ, де саме зводилися воедино дані усіх інших операційних відділень банку. Кожного дня відділи підсумовували суми, які надійшли чи пішли з рахунків у кінці робочого дня. За цими даними бухгалтерський відділ щоденно складав оборотну відомість за даними перших сум та підводив щоденний баланс. Для запису рахунків велися спеціальні книги. У випадку банків ціла їхня система була детально розроблена у «Уставі торговому», а саме: журнал, меморіал, касова книга, головна книга; та деякі додатково – книга відсотків, книга комісій та інші.

Хронологічні записи велися у журналі та касовій книзі (для реєстрації видачі і отримання готівки), а також меморіалі (для реєстрації безготівкових операцій). Вже потім операції групувалися по балансовим рахункам і

відповідний запис заносився до головної книги [8]. Традиційно запис рахунків вівся у формі балансу з поділом на актив та пасив. Актив, представляє частину бухгалтерського балансу, що характеризує розміщення і використання залучених банком коштів з метою одержання прибутку [5]. Пасив, це також, частина бухгалтерського балансу, що відображає джерела утворення коштів банку [5].

Кожна банківська операція реєструвалася двічі, у активі та пасиві. Саме за цими даними складався банківський баланс, що представляє собою сальдо, тобто різницю між надходженнями та витратами банку за певний відрізок часу [3]. Якщо спостерігалось перевищення активу над пасивом, то це була сума банківського прибутку, яка відразу фіксувалася у графах пасиву. Якщо спостерігалось зворотне явище, то це був банківський збиток, запис про який переміщувався до активу [8].

Подібні банківські баланси, склалися щодня, щомісячно, піврічно та щорічно. Лише останні три із перерахованих, потребували більше підготовчої роботи. Адже необхідно було ретельно звірити записи головної книги та журналу, нарахувати відсотки за вкладками і отриманні суми за спеціальними поточними рахунками, а також за кореспондентськими рахунками [8]. Останні являють собою рахунки, відкриті у конкретному центральному або іншому банку, призначені для відображення розрахунків, які здійснює один банк за дорученням і за рахунок іншого банку на підставі угоди між ними, так звана кореспондентська угода [3].

Найбільш великої та значної звірки потребував річний звіт, за словами фахівців банківської справи саме його зміст мав дати уявлення про реальні справи банку: «В практике банковского дела считалось, что отчет должен

дать точное понятие о совершенных за год управленческих действиях и об их результатах» [4, с. 327-329]. Умовно дані зі річного зводу оборотів банку можна згрупувати на чотири частини: 1) залишок на рахунку на 1 січня поточного року; 2) надходження за рік; 3) відрахування; 4) залишок на рахунку на 31 грудня минулого року.

У кінці року готували ще одну зведену відомість прибутків та витрат, інформація для якої бралася зі спеціальних книг відсотків та комісій. Таким чином, на кінець року готувалося три документи річний баланс, звід оборотів банку, звід прибутків та витрат [8].

Загальні принципи джерелознавчого аналізу банківських балансів почали складатися у спеціальних дореволюційних виданнях посібників та рекомендацій з ведення банківської справи [2]. Праці дореволюційних спеціалістів за радянських часів були дороблені радянськими вченими І. Ф. Гіндіним та Л. Е. Шепелевим, продовжили їхню роботу вже на початку XXI ст. російські вчені В. І. Бовикін та його учениця С. О. Саломатіна. Було визначено, що: «... методика развивает подходы, изложенные в дореволюционных учебниках банковского дела. Благодаря ей имеется возможность анализировать и сравнивать балансы, в которых нет буквального сходства» [8, с. 36]. А тож, основні статті банківських балансів умовно можна традиційно згрупувати на активні та пасивні операції. Активні операції представляють собою шість видів банківської діяльності: 1) каса та поточні рахунки; 2) облікові операції; 3) цінні папери та дорогоцінні метали, які у свою чергу включають три групи: по-перше, державні та гарантовані державою цінні папери (облігації державних позик, акції залізничних компаній); по-друге, цінні папери не гарантовані державою

(позики міст, закладні листи земельних банків, акції торгово-промислових підприємств); і по-третє, банківські тратти, тобто письмовий наказ банку, у якому вкладено кошти іншого банку, сплатити визначену суму грошей конкретній особі у певний строк [3]; 4) позики; 5) кореспондентські операції; 6) кредитні операції, які відбувалися у формі обліку та позики.

Особливої уваги заслуговують саме останні кредитні операції. Перша форма кредиту облік – це придбання банком боргових зобов'язань до строку їхнього погашення. Найчастіше це був облік векселів або торгових зобов'язань. Вексель представляв собою цінний папір, який посвідчував безумовне грошове зобов'язання векселедавця або його наказ третій особі сплатити після настання строку платежу визначену суму власнику векселя [3]. У свою чергу, торгове зобов'язання – це свідоцтво, яке було видане казенними громадськими організаціями своїм контрагентам на належні їм платежі за виконання роботи чи інше [4, с. 330]. Позики різнилися за тим, що саме виступало у якості застави, це могла бути нерухомість, цінні папери, товари, дорогоцінні метали тощо.

Отже, вище зазначено найбільш значні види активних банківських операцій, що проводилися установами у другій половині XIX – на початку XX ст., що звісно не обмежує повністю кола їхньої діяльності. Однак, інші операції за обсягом є менш значними, до них можна віднести, наприклад, сумнівні борги або оборотні капітали відділень (за винятком роботи відділень Державного банку) [8].

Пасивні операції утворюють фінансові ресурси банку для проведення кредитних та інших активних операцій. Завдяки пасивним операціям формувалася власний капітал, залучені та запозичені кошти банку [3]. Власний

капітал представляє собою суму основного та запасного. Під основним капіталом розуміють кошти внесені засновником/засновниками або акціонерами (якщо це відповідна структура) до статутного фонду, і на ці кошти отримано письмові зобов'язання. Інша частина власного капіталу, представляє собою запасний капітал, до якого відносяться кошти, утворені у праці подальшої діяльності банку, як відрахування прибутку на створення фондів і резервів [9]. У 1880-ті рр. власникам банку у посібниках ведення банківської справи радили мати не менше 100 тис. руб. власного капіталу: «Основной капитал для контор, открываемых в столицах, а равно в больших губернских городах должен быть не менее ста тысяч рублей. Владея этим капиталом, банкир только тогда и может свободно вести дело не стесняя себя» [2, с. 5]. Далі йде обґрунтування вказаної суми: 1. на наявні у конторі відсоткові папери для продажу – 40000 руб; 2. на видачу позик під відсоткові папери із переобліком у банку – 20000 руб.; 3. на продаж білетів вигрешних позик із розстрочкою платежів – 25000 руб.; 4. готівкою у касі – 15000 руб. [2, с. 5].

Залучені кошти банку включають два різновиди депозитів: поточні рахунки та строкові вклади. Запозичені кошти включають переоблік та переастану, а також кореспонденти. Перші два різновиди за думкою С. О. Саломатіної характеризуються наступним чином: «Переучетом называется учет долговых обязательств, например векселей, находящихся в портфеле банка в других финансово-кредитных учреждениях, чаще всего в Госбанке. Переучет был формой кредитования банка. Перезалог – это получение банком кредита под обеспечение ценностей, которые приняты им в залог от клиентов с их согласия» [8, с. 40].

Таким чином, фінансова публічна звітність банків, а саме балансові статті діяльності банку співставлені за різний час, або ж різних банків дають можливість простежити динаміку банківських операцій. Порівнявши дані балансових статей із оборотними відомостями банку ми отримуємо можливість дізнатися і простежити рух сум по рахункам. Ці дані слід доповнити інформацією стосовно прибутку або навпаки втрат банку за здійснення цих операцій з рахунками зазначеними у зводі прибутків та витрат банку.

Література

- 1. Адресь-календарь** должностныхъ лицъ по всьмъ частямъ Юго-Западнаго края. На 1880 годъ. – К. : Типография Штаба Киевск. воен. окр., 1879. – С. 112-114; Adres'-kalendar dolzhnostnyih' lits' po vs'm chastyam Yugo-Zapadnago kraja. Na 1880 god'. – К. : Tipografiya Shtaba Kievsk. воен. окр., 1879. – С. 112-114; **2. Беляев Н. М.** Банкирские конторы. Руководство служащим в банках и банкирских конторах в банках. 2-е изд. / Н. М. Беляев. – Петрозаводск : Губернская Типография, 1888. – 41 с.; Belyaev N. M. Bankirskie kontoryi. Rukovodstvo sluzhaschim v bankah i bankirskih kontorah v bankah. 2-e izd. / N. M. Belyaev. – Petrozavodsk : Gubernskaya Tipografiya, 1888. – 41 s.; **3. Глосарій** банківської термінології [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=124734&cat_id=124733; Glosariy bankivskoyi terminologiyi [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu : http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=124734&cat_id=124733;
- 4. Дмитриев-Мамонов В. А.** Организация и техника коммерческого банка / В. А. Дмитриев-Мамонов, З. П. Евзлин, под. ред. М. И. Боголепова. – Петроград, б. и., 1916. – 382 с.; Dmitriev-Mamonov V. A. Organizatsiya i tehnika kommercheskogo banka / V. A. Dmitriev-Mamonov, Z. P. Evzlin, pod. red. M. I. Bogolepova. – Petrograd, b. i., 1916. – 382 s.;
- 5. Кириченко О.** Банківський менеджмент: Навчальний посібник [Електронний ресурс] / О. Кириченко, І. Гіленко, С. Роголь, С. Сиротян, О. Немой / К. : Знан-

ня-Прес, 2002. – 438 с. – Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/books-text-2043.html>; Kirichenko O. Bankivskiy mednedzhment : Navchalniy posibnik [Elektronniy resurs] / O. Kirichenko, I. Glienko, S. Rogol, S. Sirotyan, O. Nemoi / K. : Znannya-Pris, 2002. – 438 с. – Rezhim dostupu : <http://www.info-library.com.ua/books-text-2043.html>;

6. Краснікова О. М. Фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861-1917 рр.) / О. М. Краснікова: автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.01.04. / КНУ – К., 1999. – 17 с.; Krasnikova O. M. Finansy ta kredit u silskomu gospodarstvi Livoberezhnoyi Ukraini epohi vilnogo pidpriemnitstva (1861-1917 rr.) / O. M. Krasnikova: avtoref. dis. ... kand. ekon. nauk : spets. 08.01.04. / KNU – K., 1999. – 17 s.; **7. Новікова І. Е.** Розвиток банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. Е. Новікова : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / І. Е. Новікова. – К., 2009. – 235 с.; Novikova I. E. Rozvitok bankivskoyi sistemi Ukraini v umovah stanovlennya rinkovogo gospodarstva (druga polovina XIX – pochatok XX st.) / I. E. Novikova : dis. ... kand. ekon. nauk : 08.00.01 / I. E. Novikova. – K., 2009. – 235 s.; **8. Саломатина С. А.** Коммерческие банки в России: динамика и структура операций 1864-1917 гг. [Электронный ресурс] / С. А. Саломатина. – М. : РОССПЭН, 2004. – Режим доступу : http://istina.msu.ru/media/publications/book/34a/bfa/2944522/Salomatina_Kommercheski_e_banki_v_Rossii.pdf; Salomatina S. A. Kommercheskie banki v Rossii: dinamika i struktura operatsiy 1864-1917 gg. [Elektronniy resurs] / S. A. Salomatina. – M. : ROSSPEN, 2004. – Rezhim dostupu : <http://istina.msu.ru/media/publications/book/34a/bfa/2944522>; **9. Прасолова С. П.** Банківська справа : Навчальний посібник [Електронний ресурс] / С. П. Прасолова. – К. : Центр навчальної літератури, 2013. – 568 с. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/1232021952639/bankivska_sprava/bankivski_operatsiyi; Prasolova S. P. Bankivska sprava : Navchalniy posibnik [Elektronniy resurs] / S. P. Prasolova. – K. : Tsentr navchalnoyi literaturi, 2013. – 568 s. – Rezhim dostupu : [http://pidruchniki.com/1232021952639/ban](http://pidruchniki.com/1232021952639/bankivska_sprava/ban).

Радченко Н. Н. Основные виды банковских операций и их отображение в отчетной документации второй половины XIX – начала XX ст.

Статья посвящена анализу публичной финансовой отчетности банков второй половины XIX – начала XX ст. в качестве первоисточника финансовой статистики. Финансовая отчетность кредитных учреждений – это бухгалтерская отчетная документация, в которой в цифрах отражались итоги проведения основных кредитных операций за равные периоды времени. Банки и обязаны предоставлять такую отчетность в Министерство финансов, в казенную палату и публиковать в прессе. Эти материалы текущего контроля за деятельностью кредитных учреждений накапливались весь период их существования до 1917 г. Комплекс финансовой отчетности банков оказывается, описывается, исследуется с точки зрения степени полноты, единообразия, сопоставимости и достоверности его данных.

Ключевые слова: банк, кредитные обязательства, кредитно-финансовая система.

Radchenko N. The main types of banking operations and their display in the accounting records of the second part of XIX – early XX century.

This article analyzes the public financial reporting of banks of the second part of XIX – early XX century, as a source of financial statistics. Financial credit reporting, it is accounting documentation, which made the main results of credit operations for equal periods of time. Banks were required to provide such reports to the special office of the Ministry of Finance, official chamber and publish major articles in newspapers. These current control materials of credit institutions accumulated during all period of its existence till Spring of 1917, till the moment, when the system of collecting and publishing this information ceased to exist. Financial statements complex of banks, describes, investigates in terms of the degree of completeness, uniformity, and the reliability of its information.

Key words: bank, credit organizations, credit-financial system.

Стаття прийнята до редколегії
10 жовтня 2016 р.

**ВІДОБРАЖЕННЯ ПОСТАТЕЙ П. СКОРОПАДСЬКОГО ТА С. ПЕТЛЮРИ
У МЕМУАРАХ ШАРЛЯ ДЮБРОЯ**

У статті представлений аналіз мемуарів французького викладача та суспільно-державного діяча Шарля Дюброя, зокрема його спогадів та поглядів про П. Скоропадського та С. Петлюри. Обидві ці постаті відіграли значну роль в українській історії та процесах становлення державності України, саме тому цінним для дослідження їх діяльності є вивчення поглядів закордонних авторів. Ш. Дюброй подав інформацію щодо їх біографій, а також надав свою власну оцінку їх політиці у контексті української революції. Французький автор досліджував особистості діячів безпосередньо під час подій 1918 – початку 1919 рр., описуючи політичну та економічну ситуацію в Києві, а також не приховував власного ставлення до кожного з них, що додає його мемуарній роботі цінності для історичного дослідження.

Ключові слова: мемуари Шарля Дюброя, П. Скоропадський, С. Петлюра, іноземні мемуари, українська державність.

Українські діячі П. Скоропадський та С. Петлюра відіграли значну роль у подіях періоду революції в Україні. Перший був українським Гетьманом лише сім з половиною місяців, але за короткий термін свого керівництва він посприяв низці суспільно-політичних та економічних змін у державі, що не могли не позначитися на процесах становлення української державності. Другий – борець за безкомпромісну незалежність України, відомий не лише на її теренах, а й у європейському просторі. В українській історіографії цим постатям приділено увагу у загальних дослідженнях історії України, а також у спеціалізованих біографічних наукових працях (В. Косик, Я. Токаржевський-Карасевич тощо). Однак найбільш яскраво особистості П. Скоропадського та С. Петлюри висвітлені у мемуарній спадщині, де не тільки

представлені факти щодо їх державницької діяльності, а й деталізуються риси їх характерів, світогляд, життєві погляди, а також бачення їх безпосередніми авторами мемуарів. Одним з таких мемуарних творів є «Deux années en Ukraine (1917-1919)» («Два роки в Україні (1917-1919)») французького викладача та суспільно-політичного діяча Шарля Дюброя, що у зазначені в його творі роки перебував на теренах української держави. Метою статті є аналіз та дослідження бачення постатей П. Скоропадського та С. Петлюри автором мемуарів – громадянином Франції – та його оцінка їх ролі у складний період становлення державності України. Зауважимо, що мемуари Ш. Дюброя не були перекладені українською або російською мовою, тому у дослідженні було використано власний переклад автора статті.

Ш. Дюброй розпочав свою розповідь про П. Скоропадського під час описів жорстоких подій у Києві та повалення Центральної Ради та його приходу до влади в Україні. Гетьмана він одразу назвав «своячеником німецького фельдмаршала, якого за два тижні вбили в Києві» [3, с. 35].

Автор вказує на три основні віхи його приходу: по-перше, він бере титул Гетьмана; по-друге, формує реакційний уряд; по-третє, демобілізує українські загони. Армія не повинна була перевищувати 10 тис. осіб.

Ш. Дюброй зазначив про те, що уряд Гетьмана не відповідав жодним демократичним нормам часу та його політика не представляла жодних можливостей для народу України. Кандидатура П. Скоропадського – ніщо інше, як задум реакційних німців, а його персона не була до цього відома, і жодна політична сила

не бачила можливим бути у складі Гетьманського уряду [3, с. 36].

Француз також згадував про конференцію соціалістів-федералістів, результатом якої стало введення заборони для її членів обіймати посади в уряді Гетьмана. Ця заборона діяла до кінця жовтня, доки не настала поразка німців, гетьманська політика не зазнала краху і П. Скоропадський у своїй політичній лінії не переорієнтувався на національний напрямок та не став на засадах демократичних реформ. Окремі українські політичні сили вступили до уряду Гетьмана з єдиною лише метою – не допустити народного бунту за допомогою вкрай необхідних демократичних реформ та здебільшого реформи аграрної [3, с. 37].

Для нових українських міністрів, що не склали більшість у новому уряді, не було можливості реалізувати необхідні реформи.

Відмітимо неприховане негативне ставлення автора мемуарів до особи П. Скоропадського, якого він вважав прихильником німецького милітаризму та політику якого жорстко критикував, у жодному разі ніяк не ототожнюючи її із спрямуваннями української політичної еліти: «Відповідальність за внутрішню та зовнішню політику, що провадив Гетьман, починаючи з державного перевороту 29 квітня до дня свого скинення, не може бути поставлено ні яким чином у об'язки політичних партій або українських суспільств» [3, с. 37].

Підтверджуючи антинаціональні політичні настрої Гетьмана, Ш. Дюбррой згадував про його новосформований уряд, описуючи його зовсім не лояльно: «Кабінет, сформований 2 травня М. Василенком та очолюваний Месьє Лизогубом, був зовсім безкольоровим з точки зору політики та національної ідеї» [3, с. 37].

З цього приводу автор доводить свої думки, описуючи уряд П. Скоро-

падського за головними його постатями, такими, як В. Колокольцов, А. Ржепецький, М. Василенко тощо. Зокрема В. Колокольцова, міністра сільського господарства, він називав реакціонером, а інші міністри, за його твердженням, належали до партії пан-російських кадетів та вороже ставилися до проукраїнських тенденцій.

Зауважимо, що Ш. Дюбррой, викладаючи свою думку, посилався на щоденну літературно-політичну газету «Киевская мысль» (видавалася російською мовою у 1906-1918 рр.) та на промови політиків, що у ній публікувалися. Так, він наводить уривок з виступу міністра фінансів А. Ржепецького («Киевская мысль» від 11 травня 1918 р.), який називає Австрію та Німеччину своїми «новими союзниками» та говорить про політичне зближення з ними [3, с. 38]. До цього ж, француз наводить також витримки з промов М. Василенка та П. Мілюкова. Перший наголошував на історичній, географічній та економічній близькості України та Центральних держав, особливо із Німеччиною, підкреслюючи, що цей зв'язок завжди був міцніший, аніж зв'язок України із Британією. Таким чином політик демонстрував свою яскраво виражену пронимецьку позицію, усіляко заперечуючи можливу спільну військову політику із Антантою [3, с. 38]. Мілюков же завзято схвалював усю можливу співпрацю нового уряду із німцями у політичних та економічних аспектах [3, с. 39].

Описуючи характер влади П. Скоропадського, Ш. Дюбррой зупинився на жорстких засобах реалізації монархічної політики Гетьмана щодо українського суспільства: це й масові арешти українських державних діячів, суворого цензура преси, усунення з офіційних посад українців та заміна їх на російських держслужбовців [3, с. 40].

Тим не менш, французький автор зазначив, що на шпальтах газет Гетьман наголошував на необхідності незалежності Української Держави; він навів наступну промову П. Скоропадського: «Я думаю, що більшість людей у Німеччині вважають мене рішучим реакціонером та прибічником федерації із Великою Росією. Це не так. Також помилковим є намір, що я готовий об'єднати нову Україну у межах давньої Російської імперії» («Киевская Мысль» від 10 травня 1918 р.). А «нову Україну», «сильну та незалежну», як зазначається у виступі Лизогуба, планується відбудувати за німецької підтримки («Киевская Мысль» від 23 травня 1918 р.).

Ш. Дюброй згадав також міністра внутрішньої політики гетьманського уряду І. Кістяківського, якого він у спогадах називав, однак, І. Ністяковським, та його франкофобські політичні дії. Автор з обуренням розповідав про випровадження з України окремих французів та одночасно із неприхованим негативом говорив про упевненість міністра у тому, що «Україна заклала із допомогою Німеччини та Австрії довгий шлях до незалежного існування як держави» [3, с. 41].

Подібні протиріччя у словах та діях гетьманського уряду Ш. Дюброй пояснював лукавством Німеччини, що знов таки виходить з проантантівської налаштованості французького громадянина. Він також говорив про «справжні» плани німецьких реакціонерів щодо розбудови сильної реакційної Росії.

Однак після укладення Комп'єнського перемир'я 11 листопада 1918 р., яке негласно означало капітуляцію Німеччини та підтвердження провідної ролі та військової могутності Франції, П. Скоропадський змінив свою політичну тактику. Ш. Дюброй про це написав так: «Гетьман Скоропадський, до того часу переконаний германофіл, змінює політику та стає ярим франкофілом» [3,

с. 47]. Гетьман проводив докорінні зміни як у внутрішній, так і зовнішній політиці. До свого уряду він призначив Т. Галіпа, який був прихильником Антанти, зокрема Франції, і відправив дипломатичні місії у Ясси та в Одесу, де знаходилися французькі представники.

Автор із жалем доповідав про важкі умови для формування і становлення вільної та незалежної України, говорив про «глибоке витоуптування прав народу» і «презирство до нього» [3, с. 43]. Як наслідок, в Україні назривають протести та бунти проти гетьманату та німецького втручання, що призводить до повалення уряду П. Скоропадського та встановлення влади Директорії.

Ш. Дюброй детально описав блокаду Києва С. Петлюрою, яка була «настільки тотальною, що селяни більше не могли в'їжджати, щоб його забезпечувати» [3, с. 50]. Стрімко зростають ціни на найнеобхідніші продукти: м'ясо, молоко, олія, яйця та борошно. До того ж, ці продукти з кожним днем ставали все дефіцитнішими.

Окрім відсутності постачання, автор відмічав також небезпечне становище у місті: численні обстріли, вибухи, бомбардування. Ш. Дюброй зазначав, що для того, щоб зберегти владу, П. Скоропадський почав демонструвати свою проантантівську настрої, оприлюднивши звернення консула Енно щодо визнання Францією незалежної України та уряду Гетьмана.

Описуючи період падіння влади П. Скоропадського та прихід до влади Директорії УНР, Ш. Дюброй особливої уваги приділив постаті Симона Петлюри, про що він зазначив наступне: «Як генеральний секретар, військовий міністр, член, а пізніше – президент української Директорії, Петлюра відіграв та відіграє таку велику роль в Україні, що він заслуговує на декілька біографічних записів» [3, с. 44].

Французький автор не приховував свого вельми позитивного ставлення до українського діяча, неодноразово

наголошуючи на його профранцузькій орієнтації: «Першою мірою Петлюри, франкофільські почуття якого жоден, хто його знав, не ставив під сумнів, була організація Директорії та направлення ноти представникам Союзних держав у Одесі із запитом підстав, що примусили їх висадити свої загони на українській території без попередження про це уряду країни» [3, с. 56]. Зауважимо, що на цей факт вказують багато інших авторів – як сучасників Петлюри, так і більш пізніх дослідників історії України. Наприклад, Ж. Пелісьє, прихильне та поважливе ставлення до якого Ш. Дюброя неодноразово демонстрував на сторінках своїх мемуарів, стверджував про непричетність С. Петлюри до підписання Брест-Литовської угоди та вказував на його чітко виражені франкофільські почуття: «Навпаки, Петлюра – один з організаторів і керівників «Молодої України», партії, на прапорі якої записана приязнь з Антантою і безпощадна боротьба проти німців та більшовиків». Історик В. Косик зазначив приналежність С. Петлюри до організації «Молода Україна», яка була секретною масонською ложею та безпосередньо була пов'язана із французькими політичними та дипломатичними колами [1]. Серед її основних пріоритетів дослідник виділив дотримання військово-політичних інтересів Франції та, зокрема, Антанти, тобто продовження війни із Австрією та Німеччиною та боротьба із більшовизмом [1].

Зауважимо, що саме прихильність до французької держави була одним з визначальних факторів, що обумовили настільки емоційно забарвлене позитивне ставлення Ш. Дюброя до С. Петлюри, якого він називав «національним героєм для усього українського народу та визволителем України» [3, с. 44]. Ця його думка підтверджується поглядами на постать українського

політика інших дослідників. Так, український політичний та дипломатичний діяч Ян Токаржевський-Карашевич, у своєму дослідженні «Simon Petluga» («Симон Петлюра») (1926) навіть ототожнював українську державу із особистістю С. Петлюри та представляв його як уособлення України, а український народ – його послідовниками: «Упродовж гігантської боротьби, яку за свою незалежність українська нація продовжила і після війни, Україна поступово ставала «Петлюрівщиною», її національних рух став називатися «петлюризмом», а українські патріоти – «петлюрівцями». «*Durant la lutte gigantesque qu'après la grande guerre la Nation ukrainienne engagea pour son independence, l'Ukraine devint insensiblement la «Petlurie», ce mouvement National fut appele: le «petlurisme» et les patriotes ukrainiens des «petluriens»* [4, с. 4].

Ален Дерош у своїй роботі «*Le problème ukrainien et Simon Petlura*» (1962) наголосив на відданості С. Петлюри українській справі та Україні в цілому: «Петлюра присвятив своє життя незалежності українського народу. Саме для досягнення цієї мети він стільки боровся і тоді, коли батьківщина потребувала його, взяв у свої руки віжки правління» [2, с. 133].

Зазначимо, що французи взагалі дуже лояльно ставилися до С. Петлюри як до політика і державного діяча, зокрема наведемо погляди деяких з них. Так, Жорж Рейналь, сенатор Комітету «Франція-Схід», стверджував: «Я схилиюся перед тим болем, що зазнали її сини через трагічну смерть людини, що ніколи не втрачала віри в свою країну, Симона Петлюри. Він любив її із пристрасстю та присвятив їй увесь свій розум та усі свої здібності, він також любив Францію, і коли необхідність привела Україну до Брест-Литовська, він утримувався та покинув уряд через небажання брати участь у цих подіях, викликаних обставинами, але які розчарували його мислення» [4, с. 20].

Барон де Крізеной також яскраво описав спорідненість С. Петлюри із Францією, демонструючи своє захоплення персоною українського діяча; зокрема, барон наголосив на його «живій симпатії до Франції та французької культури», а також говорив про те, що С. Петлюра любив французів, їх стиль мислення та культурні особливості [4, с. 20].

Ш. Дюброей досить інформативно описав життєвий шлях українського політика, зупинившись на основних його етапах: народження та дитинство у Полтаві, навчання у семінарії, участь у заснуванні журналу «Рада», заснуванні Українського клубу та активну діяльність в українському національному русі, воєнні роки та політичну

кар'єру. Життя С. Петлюри французький автор співвідніс із головною метою його діяльності: «війна з ворогами України, чи вони німці, чи більшовики, чи поляки» [3, с. 46].

Далі Ш. Дюброей зупинився на політичному та економічному становищі Києва під час його блокади військами С. Петлюри, якого він назвав визволителем українського народу [3, с. 50]. Будучи безпосереднім очевидцем подій, автор розповів про стрільбу у Святошині та початок дефіциту продуктів харчування першої необхідності у місті. Він зазначив про стрімке зростання цін та навіть навів приблизну вартість на окремі категорії товарів. Наведемо ці дані у вигляді таблиці (див. табл.):

Таблиця

<i>Найменування товару</i>	<i>Вартість</i>
Чорний хліб	3 рубля за фунт
Білий хліб	10 рублів за фунт
Яйця	38 рублів за десяток
Молоко	3 рублі за стакан
Вершкове масло	80 рублів
Рослинна олія	50 рублів
М'ясо	7 рублів за фунт

Ситуація в Києві ставала все більш напруженою, про що автор писав: «Постріли ставали все сильнішими, підключилися також кулемети. Хвилювання у Києві все зростало, адже кожен знов переживав темні години бомбардування більшовиків» [3, с. 51]. Політичне становище у Києві також було вельми складним, як для жителів, так і для самого Гетьмана, який почав змінювати свої позиції з проницьких на проантантівські. Ш. Дюброей зазначив про опублікування двох промов Консула Енно до українського народу, у яких він виражав свою довіру Гетьману та визнавав проголошену Українську державу [3, с. 51]. Тим не менш, автор, розмірковуючи про це, стверджував, що ці промови не були справжніми, а їх підробив сам Гетьман з метою підняття свого авторитету в очах наро-

ду. Якщо ж ці промови дійсно були виголошені консулом Енно, як вказав автор, то це означає, що уряд Франції не визнає України та її самостійності, а також не бачить іншої форми правління, окрім монархічної: «Ні тон, ні форма цих промов не є республіканськими; стиль є ні чим іншим, як стилем монархіста, або республіканця на службі монархістських інтересів» [3, с. 51].

Після розповіді про взяття С. Петлюрою Києва, що сприймалося французьким автором дуже позитивно, він згадав про формування Директорії УНР, як основоположну мету С. Петлюри, та франко-українські переговори. Автор вказав дві делегації – до Ясс та до Одеси, – від яких голова Директорії не отримав жодних новин. Через нестачу інформації С. Петлюра відправив третю делегацію до Москви з ме-

тою роз'яснень щодо військово-політичної ситуації; наступну делегацію було відправлено знов до Одеси (на чолі з А. Марголіним та Л. Мацієвичем), її метою було заручитися підтримкою Антанти у боротьбі із більшовиками, але результатів жодна з делегацій, на жаль, не здобула.

Ш. Дюброй, описуючи ці події, наголошував також на стрімкому та масштабному вторгненні більшовиків на українські території. Ці процеси автор розглядав як вельми негативні для державотворчих процесів в Україні, зазначаючи головну мету більшовицької сторони: «Протягом цього часу більшовицькі загоны, добре навчені, дисципліновані та добре озброєні, рухалися Україною, яку вони будь-якою ціною хотіли захопити до вступу армії Антанти» [3, с. 55].

Через безрезультатність спроб попередніх переговорів С. Петлюра відправив підкріплення до делегації у Бірзулі (зараз – м. Подільськ), що мала встановити дипломатичні відносини із французькою стороною та врегулювати складну ситуацію на українських територіях. Ш. Дюброй надав також відомості про учасників переговорів: з українського боку – міністр фінансів С. Остапенко та військовий міністр О. Греков, з французького боку – полковник А. Фрейденберг, капітан Ланжерон та лейтенант Віллен. Однак, за розповіддю автора, переговори не принесли результатів через неприйняття Україною однієї позиції договору, що пропонувало французьке командування, а саме: «повернення до Одеси германофільських агентів та старих міністрів, арештованих за злочини проти нації по відношенню до України та за порушення кримінального права, і через цей факт маючих предстати перед трибуналом з 12 суддів, що виконували свої функції згідно до старого режиму» [3, с. 56]. Надалі, як наголосив Ш. Дюброй, для України настала найскладніша ситуація

на самоті із противником; держава була «знесилена більшовиками та битвами».

Отже, французький діяч Ш. Дюброй у своїх мемуарах відобразив власне ставлення до постатей П. Скоропадського та С. Петлюри, проаналізувавши їх політичну діяльність та її значення для набуття Україною незалежності. Зазначимо, що свою персональну оцінку автор формував також на основі зовнішньополітичних орієнтирів зазначених українських державних діячів. Звісно, що пронімецька спрямованість гетьмана П. Скоропадського зовсім не імпонувала Ш. Дюброю, що він протягом розповіді неодноразово підкреслював. Більше того, у своїх мемуарах автор через цей фактор не відмітив жодних позитивних сторін гетьманської політики для України, що ще раз говорить про суб'єктивний фактор мемуарних історичних джерел.

С. Петлюра, навпаки, користувався значною пошаною з боку французького діяча. Він високо оцінював його державну діяльність, військову політику та його постать загалом. С. Петлюра зображується автором як героїчна персона, патріот України та захисник права українського народу на національне самовизначення.

Таким чином, мемуарний твір Ш. Дюброя дозволяє визначити загальну оцінку французького суспільства щодо окремих українських діячів, що становить цінність для дослідження питань історії формування незалежності української держави та проблеми її міжнародного визнання.

Література

1. **Косик В. М.** Симон Петлюра (2000). Львів, Україна / В. М. Косик. – Режим доступу: www.litmir.me/br/ / Kosyk V. M. Symon Petljura L'viv, Ukrai'na / V. M. Kosyk. – Rezhym dostupu: www.litmir.me/br/;
2. **Desroches A.** Le problème ukrainien et Simon Petlura. Nouvelles Editions Latines / A. Desroches. – Paris, France, 1962;
3. **Dubreuil Ch.** Deux années en

Ukraine (1917-1919) / Ch. Dubreuil. – Paris, France, 1919; 4. Tokarzewski-Karaszewicz J. Simon Petlura (1979-1926) / J Tokarzewski-Karaszewicz. – Paris, France, 1926.

Торопцева А. И. Отображение личностей П. Скоропадского и С. Петлюры в мемуарах Шарля Дюброя

В статье представлен анализ мемуаров французского преподавателя и общественно-государственного деятеля Шарля Дюброя, в частности, его воспоминаний и взглядов в отношении П. Скоропадского и С. Петлюры. Обе эти личности сыграли значительную роль в украинской истории и процессах становления государственности Украины, именно поэтому ценным для исследования их деятельности является изучение взглядов зарубежных авторов. Ш. Дюброя подал информацию по поводу их биографий, а также дал свою собственную оценку их политике в контексте украинской революции. Французский автор исследовал личности деятелей непосредственно во время событий 1918 – начала 1919 гг., описывая политическую и экономическую ситуацию в Киеве, а также не скрывал своего отношения к каждому из них, что добавляет его мемуарной работе ценности для исторического исследования.

Ключевые слова: мемуары Шарля Дюброя, П. Скоропадский, С. Петлюра, иностранные мемуары, украинская государственность.

Toroptseva A. The representation of P. Skoropadskiy and S. Petlura in Charles Dubreuil's memoirs

The article deals with the analysis of the memoirs of French professor and social and political figure Charles Dubreuil, particularly his memories and opinions about P. Skoropadskiy and S. Petlura. Both these personalities had played a significant role in Ukrainian history and processes of formation of Ukrainian statehood, that's why the study of foreign opinions is rather important and valuable. Charles Dubreuil had given information concerning their biographies, and had also given his own appraisal of their's politics in the Ukrainian revolution context. French author had investigated the personalities of these figures straight at the time of events of 1918-1919, describing political and economical situation in Kiev, not hiding his attitude to each of them, that adds to his memoir work value for the historical research.

Key words: Charles Dubreuil's memoirs, P. Skoropadskiy, S. Petlura, foreign memoirs, Ukrainian statehood.

Стаття надійшла до редколегії
24 листопада 2016 р.

УДК 94:061.2-054.57(=161.2)(437)"1920/1938"

К. В. Нестеренко

**ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ
У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ У 1920-1938 РР.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ**

У статті проаналізовані джерела, які висвітлюють витоки, політичних передумов утворення та діяльність громадських організацій української діаспори у Чехословаччині у 1920-1938 рр. Шляхом комплексного аналізу значного пласту джерельної бази, виокремлено основні напрямки діяльності громадських організацій, підбито підсумок вивчення теми. Здійснений аналіз діаспорних джерел, які зберігаються в архівних установах м. Києва. Вивчення джерельного комплексу було проведено за структурно-тематичним принципом наукового дослідження, що дозволило виокремити шляхи загального нарощування історичних знань у сфері вивчення зазначеної тематики. У результаті дослідження окреслено нові шляхи подальших наукових пошуків для відображення повноцінної картини життя української діаспори в європейському просторі.

Ключові слова: діаспора, еміграція, громада, громадські організації, джерела.

Із здобуттям Україною незалежності й розвитком державності посилився інтерес до вивчення політичної еміграції в Європі. Це зумовлено поширеною публікацією епістолярно-мемуарної спадщини лідерів еміграції, брошур, монографій, фотокарток, документацій, щодо засад діяльності комітетів і уставних закладів української діаспори. Розкриті різноманітні сторони життєдіяльності діаспори, дають змогу дослідити політичний досвід українців в європейських країнах і проаналізувати причини поразок еміграційної діяльності. Головним шляхом формування діаспори була еміграція, що викликає необхідність проаналізувати чинники й шляхи розповсюдження цього явища.

Вагомість теми дослідження продиктована потребою визначення ос-

новних джерел, які висвітлюють діяльність громадських організацій української діаспори. Система тематичної розгалуженості надає змогу визначити політичні, соціально-економічні та культурно-духовні аспекти життєдіяльності українців на чужині.

Актуальність теми зумовлена науковим інтересом – необхідністю аналізу, систематизації та оцінки джерельної бази з даної тематики, визначення прогалів та перспективних напрямків подальшого вивчення науковцями.

Мета статті полягає у здійсненні аналізу та систематизації джерельного комплексу, який висвітлює суспільно-політичне життя українців, зокрема, діяльність громадських організацій у Чехословаччині.

Усвідомлення та багатогранне розуміння української історії, розвиток її окремих теоретичних галузей неможливе без опори на відповідну джерельну базу та її постійне збагачення. Особливість формування та опрацювання джерельної бази з даної проблематики полягає, в першу чергу, у системному, комплексному підході до її виявлення, систематизації, осмисленні та використанні. Закономірність цього процесу полягає у тому, що без широкої, всебічно вивченої джерельної бази неможливо відтворювати історичний процес у всій його повноті та об'єктивності, визначати концептуальні напрямки сучасного розвитку. Варто зазначити, що течія українського джерелознавства, яка розвивалася в умовах української діаспори була позбавлена ідеологічного тиску. Це позначається на формуванні певних пріоритетів у наукових дослідженнях.

Джерельна база дослідження базується на історико-географічному та історико-політичному аналізі. Відповідно до методології та логіки наукового дослідження джерела варто поділити на такі групи: I. Документальний матеріал емігрантів з українських земель, пов'язаний із діяльністю установ політичного характеру; II. Історичні документи громадських організацій і товариств української діаспори; III. Публіцистичні джерела.

Основний масив архівних свідчень зосереджений у Центральному державному архіві зарубіжної україніки (ЦДАЗУ) та Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО).

При всій розмаїтості розселення українців за кордоном в їхньому житті залишалося багато спільного: вони бачили себе представниками українства, для яких доля України та проблеми її розвитку були визначальним. Цьому були підпорядковані їхні духовні устремління та створення закордонних українських організацій. Завдяки сприятливим умовам та прихильному ставленню до української справи чехословацького уряду, зокрема президента Т. Масарика, ЧСР стала найбільшим і найвагомим політичним та науково-освітнім центром української діаспори із центрами у м. Празі, Подебрадах та Братиславі.

Першу групу досліджень складають джерела, які характеризують діяльність установ політичного спрямування.

На початку 20-х рр. ХХ ст. головним центром української еміграції стала Чехословаччина. Це сталося завдяки сприятливим умовам життя в ЧСР, приязному ставленню і прихильності до емігрантів з боку корінного населення і урядових кіл, можливістю для молоді здобути вищу освіту, відсутності перешкод для виявлення національних переконань, політичних і релігійних поглядів.

У Празі був заснований основний політичний осередок української діас-

пори – Українська Національна рада Закордоном (УНРЗ), яка функціонувала «... для спільного планового та організованого продовження визвольної боротьби за здійснення цілей: захист інтересів усієї нації та забезпечення їй своєї діяльності» [3, арк. 1]. Дана політична організація мала на меті: здобувати відомості про положення українців на окупованих ворогами землях і відповідно до результатів проводити пропаганду української національної ідеї поміж народами світу; випрацювати статuti, плани, декларації, меморандуми, періодичні видання, які стояли на захисті національних прав та інтересів українських громадян, які перебували в еміграції.

Свідченням широкого суспільно-політичного руху є виникнення у Празі товариства «Українського об'єднання в ЧСР», Ордену українських націоналістів державників, УНО, УРДК (1928 р.). Теоретичним підґрунтям виникнення організації УРДК став девіз – «Україна тільки для українців». У Статуті зазначалося, що організація є «Всеукраїнською політичною організацією українських патріотів, які присвятили своє життя для вірної й активної служби Українській Нації та українській національній державі» [10, арк. 8]. Головною політичною метою, яку визначала організація на шляху свого функціонування, було здобуття самостійності Української Національної Держави через культурну, національно-революційну та збройну боротьбу. «Суверенність п'ятдесяти мільйонів нації українській та рівноправність серед цивілізованих націй світу» [10, арк. 8].

Ще однією організацією, члени якої пропагували ідею української державності було «Братство лицарів України». «Братство ставить своїм завданням всіма силами та засобами пропагувати ідею Української Державності серед чужинців, набувати добрих зв'язків в урядах та впливових політичних і громадських колах чужих держав,

впливати на чужу пресу і т.і.» [10, арк. 9]. Політична програма пронизана курсом антикомуністичного спрямування: «Братство веде рішучу боротьбу за всіма явищами українського політичного та громадського життя, які перешкоджають Українській національній визвольній боротьбі. До таких явищ Братство зараховує: III-й Інтернаціонал чи Комінтерн з всіма підпорядкованими йому комуністичними й комунізуючими організаціями, марксистські соціалістичні партії, атеїзм, лжедемократію...» [10, арк. 9]. Члени організації закликали до відновлення збройної визвольної боротьби, підкреслюючи свій незалежний характер. У Статуті підкреслено негативне відношення до міжпартійних суперечок в умовах еміграції з приводу майбутнього політичного та економічного устрою самостійної України. Братство готове було допомагати всім організаціям української діаспори, які функціонували заради виховання українців в національно-патріотичному дусі.

Важливим завданням українських політичних організацій було об'єднання всіх осередків української діаспори задля більш масштабної боротьби у націоналістичному руслі. Згідно політичного звіту про діяльність українських громадських об'єднань, у Чехословаччині у 1928 р. було засновано «Союз Українських Націоналістів», до якого увійшли «Легія Українських Націоналістів» та «Група Української Національної Молоді» [11, арк. 1]. У програмі Союзу визначався Провід, до кого належали відомі політичні діячі: Д. Андрієвський, М. Сціборський, Є. Коновалець, В. Мартинець. Проводом були створені основні відділи організації: I. Секретаріат та відділ преси й пропаганди; II. Ідеологічно-статурна референтура; III. Політична референтура; IV. Економічна референтура. Провід видавав свій друкований орган «Розбудова Нації». Окремим пунктом

у програмі націоналістів стояла теза про зовнішню орієнтацію у питаннях визвольної політики. Виставляючи за свій бойовий прапор віру в потужність та самостійну революційно-будуючу державну творчість Національної Ідеї, націоналісти відкидали орієнтації на зовнішні сили.

Важливим джерелом суспільного руху української діаспори є проект Статуту «Об'єднання української еміграції в ЧСР». Метою організації була репрезентація української еміграції, не переслідуючи жодних політичних цілей [2, арк. 7]. Організація мала виконавчий орган – Раду Об'єднання, яка складалася з п'яти осіб: голови, заступника, секретаря і двох членів. Основними напрямками визначалися налагодження відносин з українськими емігрантськими установами по інших країнах, репрезентація об'єднання назовні, захист моральних та правових інтересів [2, арк. 8].

Роз'їхавшись по багатьох країнах світу, долаючи негаразди й труднощі повсякденного життя, вихідці з України не стали безликою масою. Вони знайшли достатньо внутрішніх сил для самоорганізації і створення в європейських країнах близько шістсот громадсько-політичних і культурницьких організацій, більшість із яких пропагували ідею визволення українського народу. Причина їхнього заснування корениться у прагненні зберегти свою національно-культурну ідентичність, проводити активну пропагандистську роботу за кордоном, самоорганізовуватися та розвивати громадську діяльність із метою ознайомлення світу із національно-визвольною боротьбою, національними цілями українського народу.

Підтвердженням зазначених засад є опрацювання другої групи історичних джерел, до якої ми відносимо історичні документи громадських організацій і товариств української діаспори.

Українська еміграція в Чехословаччині провадила чималу громадську діяльність. Найпомітнішу роль тут відіграв Український Громадський Комітет (УГК), заснований М. Шаповалом у 1921 р., що займався організаційною і культурно-просвітницькою діяльністю. Безпосередніми організаторами Українського Громадського Комітету виступили діячі Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) та безпартійні громадські і культурні діячі з Наддніпрянщини і Галичини, які перебували у Празі. Згідно зі Статутом, затвердженим Міністерством внутрішніх справ ЧСР 1 липня 1921 р. Комітет був приватними добродійним товариством, мета якого – всебічно допомагати українській еміграції і «... рятувати фізичне існування українців-емігрантів, дати можливість численним жертвам національної катастрофи приєднатися до культурного життя Чехословаччини, здобути освіту й знання, необхідні для майбутньої роботи на користь українського народу» [2, арк. 16]. За статутом УГК був добродійним товариством, що мало на меті «нести допомогу у всіх її видах для українських громадян, що перебувають в Чехословацькій Республіці». У структурі УГК працювали відділи: опікування, культурно-освітній та секція допомоги жінкам і дітям. Важливою складовою роботи УГК була видавнича діяльність, також, було створено Пресове бюро, яке здійснювало інформаційну функцію та постачало газети для установ комітету [16, арк. 134].

До низки громадських установ відносимо Український Вільний Університет (УВУ) – один із найбільш плідних центрів діяльності української діаспори, який був заснований у Відні (1920 р.). Пізніше університет був переведений до Праги через лояльне відношення уряду ЧСР [21, арк. 40]. Співробітники університету ставили на меті

консолідування наукових та культурно-освітніх кадрів української еміграції й зосередження розвитку галузей, які надавали можливість отримувати знання про Україну [22, арк. 12]. Серед висновків щодо минулого адміністративно-територіального устрою та політичного правління виділялися наступні характеристики української держави: федеративна держава, унія, соборна незалежна держава, васальна територія, автономна частина, республіка. Для більшості науковців оптимальною моделлю майбутньої української держави була республіканська форма у вигляді унітарної держави.

За ініціативи УВУ з метою збирання й збереження українських пам'яток, пов'язаних з подіями Першої світової війни та національно-визвольними змаганнями 1917-1920 рр., було засновано Товариство «Музей визвольної боротьби України» [23, арк. 1]. Вищим розпорядчим органом товариства були збори, Управа, яка складалася з голови, заступників, п'яти членів та двох представників УВУ.

У різний час при академії існувало до п'ятдесяти різних громадських, наукових, культурно-освітніх організацій. Центральною організацією була Українська академічна громада (УАГ), заснована студентами у 1922 р., яка дбала про їхній матеріальний добробут [24, арк. 1]. Організація об'єднувала різні товариства, які працювали у різних наукових галузях.

У 1930-1945 рр. у Празі при Міністерстві закордонних справ ЧСР діяла ще одна установа – Український історичний кабінет, на чолі якого стояв Я. Славік. Завданнями кабінету були упорядкування наукових матеріалів, доробку українських діаспорних діячів, складня та укомплектування української преси [23, арк. 12].

Уваги заслуговує діяльність наступної організації – Українського ін-

ституту громадознавства, який було створено у 1924 р., а з 1928 р. він змінив назву на Український соціологічний інститут. Ця установа була створена за підтримки Українського Громадського Комітету з метою проведення соціологічних досліджень на українському ґрунті. Його організатором та фундатором основних напрямків діяльності був відомий громадський діяч – М. Шаповал. Мета діяльності інституту полягала у праці на користь українського відродження, теоретичному осмисленні становлення й розвитку українського суспільства [18, арк. 1].

У зв'язку із жорсткою політикою радянського партійного керівництва та заходів, спрямованих на повне підпорядкування, в Україні населення відчувало страждання від голоду. Українська діаспора не залишилася в стороні й заснувала у Празі, 1929 р. Комітет допомоги голодним України. «Комітет має своїм завданням збирати пожертви грішми та харчовими продуктами для висилки в голодні райони країни» [12, арк. 1]. Не будучи байдужими до життя українців, члени Комітету наголошували на своїй місії протягнути руку допомоги: «... не забуваємо про нарід України, про його голодних дітей, які посягають руки до всього світу й благають помочі» [12, арк. 1]. До складу Комітету входили представники українських громадських і культурних установ в ЧСР, які закликали все українське громадянство в ЧСП до сповнення обов'язку – допомогти голодуючим в Україні [12, арк. 12].

Серед різноманіття громадських організацій заслуговує нашої уваги Союз українських пластунів емігрантів (СУПЕ), заснований у березні 1932 р., який вбачав головним завданням своєї діяльності поширення національної ідеї через наукові та культурні доробки. «СУПЕ є власником великої спільності комплектів – збірок

українських державних знаків, гербових на поштових марок» [13, арк. 1].

Третю групу проаналізованих джерел складають друковані періодичні та неперіодичні видання. Шляхи становлення публіцистики української діаспори були нелегкими. Тематика періодики охоплює проблеми історії, літератури, права, політики, економіки, кооперації, культури, знайомить з діяльністю громадсько-політичних, молодіжних, навчальних, кооперативних, культурних осередків, що діяли за межами України: «Вістник», «Хліборобська Україна» (м. Відень), «Господарсько-кооперативний часопис» (м. Львів), «Центральна Європа» (м. Прага). Існувало два основних вектори інформаційної роботи в періодичних виданнях еміграції – створення відповідної громадської думки щодо необхідності зовнішнього інформування та боротьба зі зловорожими наклепами ворогів української державності.

Особливо цінну інформацію містить стаття М. Харусь «Еміграція чи ре-еміграція», опублікована у літературному двотижневикові української еміграції «Нове життя» в Празі (1926 р.). У статті погляди автора щодо завдання та цілей еміграції різняться зі загальноприйнятою думкою. Згідно з думкою автора, українська еміграція не є елементом у структурі національного будівництва. «Визволення України в капіталістичних формах значить національне поневолення польськими панамі румунськими боярами, німецькими капіталістами мас українського працюючого народу» [5, арк. 3]. Робота української еміграції, на думку автора, є протинаціональною та зрадницькою. «Обдурені своїм ватажками, емігрантські маси прийшли до висновку, що підтримка своєї й чужої буржуазії, перебування на еміграції без жодної праці рівносильне національній зраді й є злочином супорти українського наро-

ду» [5, арк. 3 зв.]. Таким чином, автор перебуваючи в еміграції, піддавав критиці основні державницькі ідеї та гасла, які були загальноприйнятими серед української діаспори.

Задоволенню потреб громадськості в науковій та навчально-методичній літературі сприяв Український видавничий фонд, який очолював Є. Вировий. Фонд був створений за ініціативою М. Шаповала на загальних зборах УГК у квітні 1923 р. у Празі. За кошти українців він видавав посібники та підручники для середніх і вищих навчальних закладів, наукову і довідкову літературу з різних галузей знань [16, арк. 134]. За сім років фонд видав тридцять п'ять томів науково-популярних праць з історичних, соціологічних, філософських та педагогічних дисциплін [15, арк. 112].

Упродовж 20-30 рр. ХХ ст. українська еміграція в ЧСР розгорнула значну видавничу діяльність з центрами в Празі та Подєбрадах. Тут діяли 143 видавничі осередки та було видано сімсот тридцять чотири назви книг з усіх галузей знань. Виходили в світ журнали серед яких – «Нова Україна» (1922-1928 рр.), «Студентський вісник» (1923-1931 рр.), «Розбудова нації» (1928-1934 рр.).

Можна виділити такі основні форми пропагандистської діяльності Державного центру УНР на початковому етапі перебування на еміграції: інформаційно-політичні заходи членів вищого керівництва Центру; пресово-пропагандистська робота по лінії МЗС УНР та його закордонних установ; інформаційна робота за кордоном відомства преси і пропаганди УНР; діяльність окремих інформаційних установ за кордоном, що здійснювалась у взаємодії та в інтересах ДЦ УНР; інформаційно-пропагандистські заходи з боку українських самодіяльних організацій за кордоном.

Важливу інформацію щодо діяльності громадських організацій можна

почерпнути з ЦДАЗУ, ф. 15 (Колекція журналів, газет та бюлетенів, виданих в Україні та за кордоном), зокрема у періодичному виданні «Вістник» Союзу українських емігрантських організацій у Празі. Засновники періодичного видання відстоювали думку, що українські емігранти є активними борцями за визволення свого народу, «які опинилися поза межами свого рідного краю тільки через те, що їх перемогли вороги грубою фізичною силою та брутальним насильством озброєної руки» [4, арк. 1]. Союз українських емігрантських організацій вбачав успіх у залученні кожного емігранта до роботи, полегшенні українським емігрантам знаходити роботу і ставив завдання організувати бюро праці та шукати засоби для переїзду українського робітництва. Вожді української еміграції з усіх політичних таборів усіма засобами (в першу чергу – пресово-публіцистичними) намагались збудити емігрантську масу, постійно акцентуючи увагу саме на її «політичності». Проте, такі звернення українських лідерів, далеко не завжди знаходили очікуваний відгук, оскільки більшість емігрантів турбували в першу чергу питання фізичного виживання.

У «Вістнику» опублікована Ухвала Ради Союзу українських Емігрантських Організацій, де були зазначені основні завдання управи Союзу: I. Продовжити працю в напрямку об'єднання й консолідації української еміграції навколо Союзу Українських Емігрантських Організацій, II. З метою встановлення ближчої систематичної співпраці для захисту національних, правових, моральних, матеріальних інтересів української еміграції, як перед владними й громадськими організаціями в окремих державах, так і перед міжнародними чинниками, негайно вступити в переговори з відповідними українськими емігрантськими організація-

ми, що стоять на ґрунті самостійності, соборності незалежної України [4, арк. 8 зв.]. Таким чином, Союз Українських Емігрантських Організацій виробляв план координованої спільної акції всіх громадських організацій, діяльність яких була зосереджена на захисті загальноукраїнських інтересів.

Розповсюдження своїх ідей та залучення широких мас, члени-керівники Союзу вбачали через запровадження свого періодичного органу, який реалізував би інформаційно-пропагандистську роботу на міжнародному ґрунті. «Наш Союз одним із своїх завдань мав також і організацію інформативно-пресового бюро. Брак засобів став цьому на перешкоді» [12, арк. 26 зв.-27]. Складовими частинами Союзу у 1931 р. згідно зазначених даних у «Вістнику» виступали наступні організації: Український Робітничий Союз, Українська Громада ЧСР, Українська Громада в Брно, Українське товариство «Єдність» в Празі, Громада кубанців в ЧСР, Українська Академічна Громада в ЧСР, Українська студентська спілка в Брно [4, арк. 48]. Союз визначав у майбутньому об'єднати якомога більш організацій, скоординувати їхню працю у найбільших центрах скупчення української діаспори. «Цей центр мав би об'єднувати на полі громадськості всю українську еміграцію, що стоїть на засадах Соборності і Самостійності Українських земель» [4, арк. 48].

У «Вістнику» за 1931 р. визначалася ідеологічна платформа політично-активних громадських діячів – «ідея про необхідність спільними силами боротися за своє існування на чужині та продовжувати нашу національно-визвольну акцію, розпочату на рідних землях» [4, арк. 20 зв.]. Основне завдання української еміграційної преси полягало у консолідації розпорошених еміграційних сил задля єдиної мети – підготовки політичного, культур-

ного та професійного підґрунтя для відбудови майбутньої незалежної соборної Української держави. Згідно опублікованого матеріалу діяльність організацій щодо спільного координаційного об'єднання завершилася утворенням федеративної спілки «Європейське Об'єднання Українських організацій на чужині» [4, арк. 92].

Таким чином, опрацювання джерельного комплексу з даної проблематики дозволили визначити основні групи джерел, які допомогли відтворити структуру, завдання, основні етапи та напрями діяльності організацій української діаспори, окреслити їхній внесок у розбудову української держави. Джерельна база дослідження містить вагомий пласт інформації, достатнього для того, щоб простежити умови та процес виникнення організацій на території європейських держав, а також дослідити еволюцію суспільно-політичного руху української діаспори. Виявлені і опрацьовані різноманітні джерела дозволили ввести в науковий обіг маловідомі факти з життя української діаспори та осмислити його громадську, політичну, наукову, культурологічну і просвітницьку діяльність. Отже, джерельна база дослідження, яка включає як опубліковані, так і архівні документи і матеріали, є широкою і різноманітною.

Література

1. ЦДАЗУ. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 17. – 28 арк. / TsDAZU. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 17. – 28 арк.;
2. ЦДАЗУ. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 18. – 43 арк. / TsDAZU. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 18. – 43 арк.;
3. ЦДАЗУ. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 58. – 15 арк. / TsDAZU. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 58. – 15 арк.;
4. ЦДАЗУ. – Ф. 12. – Оп. 2. – Спр. 53. – 37 арк. / TsDAZU. – Ф. 12. – Оп. 2. – Спр. 53. – 37 арк.;
5. ЦДАЗУ. – Ф. 12. – Оп. 2. – Спр. 66. – 64 арк. / TsDAZU. – Ф. 12. – Оп. 2. – Спр. 66. – 64 арк.;
6. ЦДАЗУ. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 137. – 112 арк. / TsDAZU. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 137. – 112 арк.;
7. ЦДАЗУ. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 162. – 32 арк. / TsDAZU. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 162. – 32 арк.;

8. ЦДАЗУ. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 164. – 25 арк. / TsDAZU. – F. 15. – Op. 1. – Spr. 164. – 25 ark.; **9. ЦДАЗУ.** – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 6. – 5 арк. / TsDAZU. – F. 19. – Op. 1. – Spr. 6. – 5 ark.; **10. ЦДАЗУ.** – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 25. – 15 арк. / TsDAZU. – F. 19. – Op. 1. – Spr. 25. – 15 ark.; **11. ЦДАЗУ.** – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 34. – 18 арк. / TsDAZU. – F. 19. – Op. 1. – Spr. 34. – 18 ark.; **12. ЦДАЗУ.** – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 36. – 13 арк. / TsDAZU. – F. 19. – Op. 1. – Spr. 36. – 13 ark.; **13. ЦДАЗУ.** – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 41. – 68 арк. / TsDAZU. – F. 19. – Op. 1. – Spr. 41. – 68 ark.; **14. ЦДАВО України.** – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 109. – 127 арк. / TsDAVO Ukrayiny. – F. 3563. – Op. 1. – Spr. 109. – 127 ark.; **15. ЦДАВО України.** – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 118. – 179 арк. / TsDAVO Ukrayiny. – F. 3563. – Op. 1. – Spr. 118. – 179 ark.; **16. ЦДАВО України.** – Ф. 3670. – Оп. 1. Спр. 1. – 60 арк. / TsDAVO Ukrayiny. – F. 3670. – Op. 1. – Spr. 1. – 60 ark.; **17. ЦДАВО України.** – Ф. 3793. – Оп. 1. – Спр. 117. – 37 арк. / TsDAVO Ukrayiny. – F. 3793. – Op. 1. – Spr. 117. – 37 ark.; **18. ЦДАВО України.** – Ф. 3795. – Оп. 1. – Спр. 128. – 264 арк. / TsDAVO Ukrayiny. – F. 3795. – Op. 1. – Spr. 128. – 264 ark.; **19. ЦДАВО України.** – Ф. 3859. – Оп. 1. – Спр. 139. – 123 арк. / TsDAVO Ukrayiny. – F. 3859. – Op. 1. – Spr. 139. – 123 ark.; **20. ЦДАВО України.** – Ф. 3859. – Оп. 1. – Спр. 144. – 135 арк. / TsDAVO Ukrayiny. – F. 3859. – Op. 1. – Spr. 144. – 135 ark.; **21. ЦДАВО України.** – Ф. 3866. – Оп. 1. – Спр. 21. – 164 арк. / TsDAVO Ukrayiny. – F. 3866. – Op. 1. – Spr. 21. – 164 ark.; **22. ЦДАВО України.** – Ф. 3900. – Оп. 2. – Спр. 1. – 14 арк. / TsDAVO Ukrayiny. – F. 3900. – Op. 2. – Spr. 1. – 14 ark.; **23. ЦДАВО України.** – Ф. 4026. – Оп. 1. – Спр. 19. – 12 арк. / TsDAVO Ukrayiny. – F. 4026. – Op. 1. – Spr. 19. – 12 ark.

Нестеренко Е. В. Деятельность общественных организаций украинской диаспоры в Чехословакии в 1920-1938 гг.: источниковедческий аспект

В статье проанализированы источники, которые освещают истоки, политические предпосылки создания и деятельность общественных организаций украинской диаспоры в Польше и Чехословакии в 1920-1938 гг.

Путем комплексного анализа значительного пласта источниковедческой базы, выделены основные направления деятельности гражданских организаций, подведен итог изученности темы. Произведен анализ источников, которые сберегаются в архивных учреждениях г. Киева. Изучение источниковедческого комплекса проведено по структурно-тематическому принципу научного исследования, что позволило выделить пути общего наращивания исторических знаний в сфере изучения указанной тематики.

В результате исследования очерчены новые пути дальнейших научных поисков для отображения полноценной картины жизни украинской диаспоры в европейском пространстве.

Ключевые слова: диаспора, эмиграция, общественность, общественные организации, источники.

Nesterenko K. Non-governmental organizations activity of Ukrainian diaspora in and Czechoslovakia in 1920-1938: source study aspect

The article have been analysed the sources which covered of beginnings, political backgrounds of creation and activity of the non-governmental organizations of Ukrainian diaspora in Poland and Czechoslovakia in 1920-1938.

Indicated principal directions of civic organizations activity, struck the balance of theme study by means of comprehensive analysis of valuable layer of source study base. The sources which are kept at the archival institutions in Kiev were made an analysis. The research of the source study complex has provided by structural and thematic principle of scientific research which accepted to identify ways of increasing of the general historical knowledge in the study area of pointed subject.

The study outlined new ways of further research to show the full picture of the life of the Ukrainian diaspora in the European space. In consequence of the research was outline new ways of continue scientific search for mirror of full picture of Ukrainian diaspora's living in European area.

Key words: diaspora, emigration, community, non-governmental organizations, sources.

Стаття прийнята до редколегії
13 жовтня 2016 р.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

- Алтухов Олексій Анатолійович**, аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
- Борисова Ольга Василівна**, д.і.н., професор, завідувач кафедри історико-філософських дисциплін Луганського національного аграрного університету
- Бублик Ольга Іванівна**, к.і.н., доцент, доцент кафедри політології та правознавства ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
- Гарькавченко Катерина Геннадіївна**, аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
- Кожушко Аліна Миколаївна**, аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
- Колеснікова Катерина Андріївна**, аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
- Крюков Віктор Григорович**, д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
- Куцов Костянтин Олександрович**, аспірант кафедри історії України ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
- Лавер Олександр Георгійович**, к.ф.-м.н., доцент, завідувач кафедри інформаційних та фізико-математичних дисциплін Факультету інформаційних технологій ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
- Нестеренко Катерина Валеріївна**, пошукувачка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
- Педан Ніна Анатоліївна**, магістрантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
- Радченко Наталія Миколаївна**, к.і.н., доцент кафедри історії України ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
- Русанова Марина Ігорівна**, к.і.н., доцент кафедри політології та правознавства ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
- Скиба Іванна Іванівна**, к.і.н., доцент, доцент кафедри історії України ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
- Торопцева Альона Ігорівна**, аспірантка Інституту історії України НАН України, Відділ спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ ДО ТЕХНІЧНОГО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Редколегія «Вісника» приймає статті обсягом 4-5 сторінок через 1 інтервал, повністю підготовлених до друку. Статті подаються надрукованими на папері в одному примірнику з додатком диска. Набір тексту здійснюється у форматі Microsoft Word (*.doc, *.rtf) 12-м кеглем (Times New Roman) на папері формату А-4; усі поля (верхнє, нижнє, праве й лїве) – 3,8 см; верхній колонтитул – 1,25 см, нижній – 3,2 см.

У верхньому колонтитулі зазначається: Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № ** (***) , 201*.

Інформація про УДК розташовується у верхньому лівому кутку без відступів (шрифт світлий). Ініціали і прізвище автора вказуються в лівому верхньому кутку (через рядок від УДК) з відступом 1,5 см (відступ першого рядка), шрифт жирний. Назва статті друкується через рядок великими літерами (шрифт жирний).

Зміст статті викладається за планом: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми та на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується ця стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з певним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження й перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Усі перелічені елементи повинні бути стилістично представлені в тексті, але графічно виділяти їх не треба.

Посилання на цитовані джерела подаються в квадратних дужках після цитати. Перша цифра – номер джерела в списку літератури, який додається до статті, друга – номер сторінки, наприклад: [1, с. 21] або [1, с. 21; 2, с. 13-14]. Бібліографія і при необхідності примітки подаються в кінці статті після слова «Література» або після слів «Література і примітки» (без двокрапки) у порядку цитування й оформляються відповідно до загальноприйнятих бібліографічних вимог. Бібліографічні джерела подаються підряд, без відокремлення абзацом; ім'я автора праці (або перше слово її назви) виділяється жирним шрифтом. Обов'язково після списку використаних джерел надається цей же список джерел латинським алфавітом (транслітерація).

Статтю завершують 3 анотації обсягом 15 рядків українською, російською мовами (1000 друкованих знаків) та 22 рядки англійською мовою (2000 друкованих знаків) із зазначенням прізвища, ім'я та по-батькові автора, назви статті та ключовими словами (3 – 5 термінів). Зміст англійської анотації не повинен містити слів із місцевого сленгу і галузевих професіоналів, які не набули інтернаціонального поширення.

Для Веб-сайту збірника обов'язкове резюме статті англійською мовою не менше як 4000 знаків. Резюме статті повинно бути структуроване, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки.

Стаття повинна супроводжуватися рецензією провідного фахівця (доктора, професора).

На окремому аркуші подається довідка про автора (прізвище, ім'я, по батькові; місце роботи, посада, звання, учений ступінь; адреса навчального закладу, кафебри; домашня адреса; номери телефонів (службовий, домашній, мобільний).

Наукове видання

ВІСНИК
ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ
Всесвітня історія. Історія України.
Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

№ 8 (305)
листопад 2016

Засновано в лютому 1997 року (27)

Зверстано й віддруковано в МПП «Гражда»

Редактор Андрій Ребрик
Художньо-технічна редакція Івана Ребрика

Підписано до друку 25.11.2016.
Формат 60x84/16. Гарнітура Cambria.
Папір офсетний. Друк офсетний. Облік.-вид. арк. 12,0.
Замовлення № 35.

МПП «Гражда»
Свідоцтво про державну реєстрацію видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції. Серія 3т № 22
88000, м. Ужгород, вул. Орлина, 1, т./факс (0312) 61-51-81